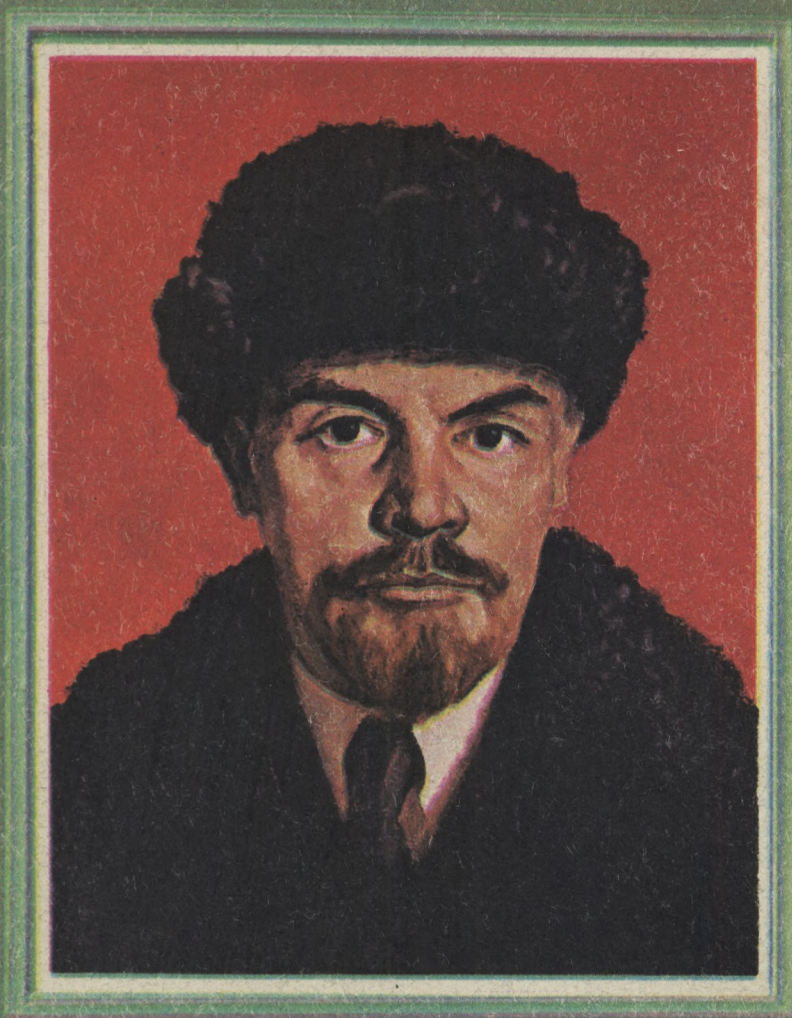
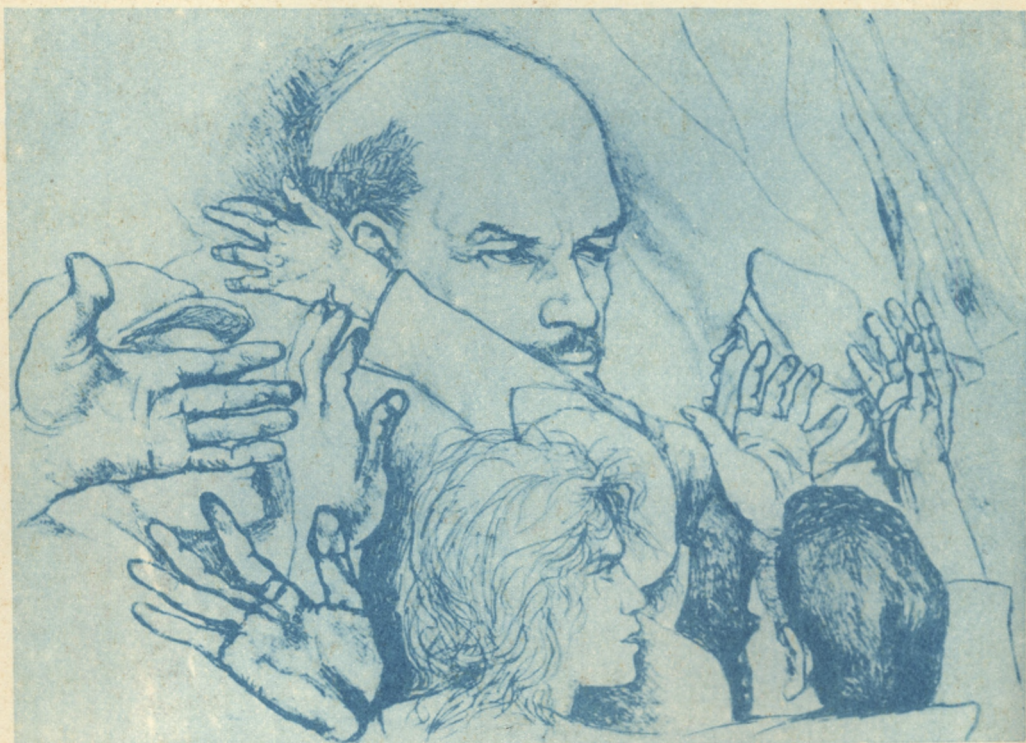

ISSN 0320—8370

ВСЕСВЕТ

4
80

Ренато Гуттузо (Італія). «Товариш Ленін з нами». Ілюстрація до поезій В. Маяковського. 1976.

«Хід історії, найглибші перетворення, які в корені змінили обличчя сучасного світу, приносять все нові докази правоти і незламної сили ленінських ідей».

Постанова ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН
СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ МИРУ

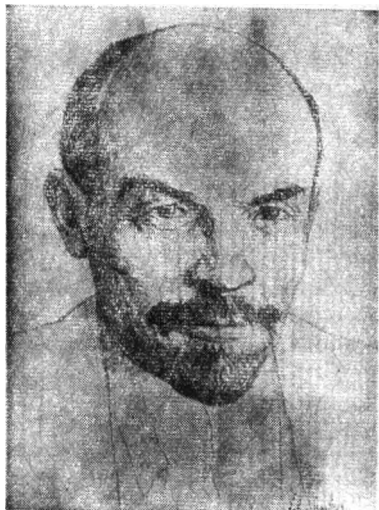
Журнал засновано 1925 р.

ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК”
КИЇВ

4
(616)

З М І С Т

В. І. Ленін
Художник Шандор Ек. (Угорщина)

ДО 110-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

ТИ БУДЕШ ВІЧНО ЖИТИ В СЕР-
ЦІ ЛЮДСТВА.

Вірші поетів світу.

ЮРАЙ ПАДО. Ленін. 5

*Зі словацької переклав Роман Луб-
ківський.*

ГАУССУ ДІАВАРА. Іти до Леніна. 7

*З французької переклав Всеволод
Ткаченко.*

ХОРХЕ КАРРЕРА АНДРАДЕ. Леніно-
ве слово. 9

*З іспанської переклав Григорій Лат-
ник.*

МЕРІ КРУС. У Мавзолеї. 11

*З іспанської переклала Галина Пле-
вак.*

ЛЕОНІД СУЯРКО. Безсмертя й світо-
ва велич. 13

БОРИС ЗАБАРКО, ВОЛОДИМИР
ЄВТУХ. Ленін — знамено революцій-
них бійців. 18

ІГОР ДЗЕВЕРІН. Великі уроки. По
сторінках збірника «Ленін і марксист-
ська літературна критика за рубежем». 20

Із «Червоного альбому». 20

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

КАМЕН КАЛЧЕВ. Дзеркало. Роман. Продовження. 33

З болгарської переклали Марія Ваклюк-Дорошенко і Катерина Марущак.

ГАБОР ГАРАІ. Поезії. 119

З угорської переклали Іван Мегела та Петро Іванов.

АГУСТІН ГОМЕС-АРКОС. Ана-Ніщо. Роман. Закінчення.

З французької переклав Григорій Філіпчук.

ЖАК ПРЕВЕР. Поезії. 188

З французької переклав Олег Жупанський.

СКАРБНИЦЯ

ХАРІТОН. Повість про Херея і Каллірою. Закінчення. 194

З давньогрецької переклали Йосип Кобів та Юрій Цимбалюк.

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

ІВАН МЕГЕЛА. Габор Гараї. 118

УКРАЇНІКА

ВОЛОДИМИР БРЮГГЕН. Живе життя його серця. 216

ЄВГЕН ПАЩЕНКО. Сучасна українська література в Югославії. 221

ВОНИ — ПРО СЕБЕ

ВОЛОДИМИР ГАЛЧИН. Небезпечний курс. 225

НІНА СЛАВІНА. Французька поліція без комісара Мерге. 230

РОЗМАЇТОСТІ 233

ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА 238

В. І. Ленін.

Художник Бернардт Франке (НДР).

**ТИ БУДЕШ ВІЧНО ЖИТИ
В СЕРЦІ ЛЮДСТВА**

ЮРАЙ ПАДО

(ЧССР).

ЛЕНІН

Там, на півночі мого серця,
у далекій Москві, мріє Ленін
посеред кам'яного майдану,
де салютує вічна варта
і грають куранти Гімн, —
він у наше сьогодні надійним вказує жестом.
Квітує отам, під кремлівським муром,
гілля бузку —
із нижніх пластів землі
струмує сік од коріння
у крони,
як невгамовна мисль,
котра проймає його вчення,
змодельоване, ніби куля земна,
твердими доторками революції.

У склянім саркофазі
Ленін незрушний
у своїй дзеркальній подобі,
яку не відтворить жоден митець;
але за мить, як пройшли ми повз нього,
перейшло хвилювання всією планетою.

На цій дорозі збагнули ми суть,
живий птах Фенікс злетів із попелу
спалених сіл та розбитих станцій,
знялися сибірські вітри степові,
наш час грав крилатим конем
в урочисту тишу вічної вічності,
над якою тремтить на губах вождя
ледь помітний усміх,
а рука вже звелася в заклик,
тільки слово замовкло.

Та цієї ж хвилини
огорнув нас пахучий поступ весни,
бузковий вітрець сколихує голубів
над столітніми банями Василя Блаженного,

а кроки закоханих
вистукували на історичній бруківці
радісні вісті нового посольства весни,
і враз на човні нап'ялися вітрила
блакитного полудня,
і день нахилився, немов океан,
над усім, що давно перейшло в небуття;
над світом злоби, над нагаями ханів
мир дихав, краса тріпотіла крильми.

І голуби
в голуб'ятнику хмари
заворкували
пісню Вітчизни.

А моє серце наче торкнулось її
там долу, на півдні,
в далеких обійстях, що враз наблизились
як ніколи.
Звично закрокувала зміна варті,
удари часу полинули музикою;
шовковий прапор,
здійнятий вітром мрії,
сходив на обрії
червоний;
то сонце розкрилось над головою,
як тільки в серці кремлівських курантів
задзвенів урочисто Гімн.

Ленін вийшов знову на прогулянку.
простий і скромний, як завжди,
порозмовляти з простим солдатом.

У далекій Москві мріє Ленін,
весь у думках про наші будні,
у своїй бесіді плідній
з історією, з майбутнім.

1977.

*Зі словацької переклав
Роман ЛУБКІВСЬКИЙ*

90 років з дня народження Леніна.
Художник Хам Чон Хен (КНДР)

ГАУССУ ДІАВАРА

(Малі)

ІТИ ДО ЛЕНІНА

Іти,
Іти до Леніна,
Як хвилі йдуть до берега,
Як птиці линуть до гнізда,
Як спогади вирують у душі.
Іти,
Іти до його імені,
Яке звучить, як маніфест,
І метеором сяє серед ночі.
Ленін —
Це предтеча вікопомного
Сходження людства,
Це — маяк,
Що дорогу показує в завтра.
Ленін —
Це світоч мислі,
Ідея, осяяна грозою,

Це — блискавка,
Що осліпила звіра,
Вірніш,
Дракона тиранії,
Та розстрошила
Сірі мури.
Це — дужі хвилі, що ламають
Струхлявілі містки історії.
Ленін —
Це райдуга братерства,
Нею пробуджені
Чорні землі
Перестали в зневірі ридати.
Вони, як ті шукачі
Золотого руна,
Торують дорогу
До щастя.

Ім'я — Революція. Ім'я — Епоха.

Художник І. Петров (Болгарія)

ХОРХЕ КАРРЕРА АНДРАДЕ

(Еквадор)

ЛЕНІНОВЕ СЛОВО

Робітники, що тешуть біляву деревину;
товариші по праці; статечні ковалі;
селяни, що, мов книжку, прочитують хмарину
і в шумі вітру чують пробудження землі;
ось ті, котрі щоденно хліб мусять випікати;
вантажники в голодних, знедолених портах;
трудар-хлопчак — століття він стереже двадцять;
старі, що колінкують знесилено до смерті;
солдати; землероби; брати-ремісники;
в усіх очах срібляться перлини сліз невтертих,
бо рано обірвались Учителя роки.

Помер товариш Ленін. І згасло враз проміння —
то амфора розбилась, спорожнена дотла.
Він стільки мав любові, що оживляв каміння,
і птахою ставала запущена стріла.
І кузні він, і плугу віддав належну шану;
рукостисканням щирим вітав людей простих;

це він сказав нужденним: вода й земля жадана
усім належать людям, і хліб росте для всіх.
Він корабель століття зумів оборонити,
провів його крізь бурі, глибокий темний вир.
Веселку миру Ленін простер над цілим світом,
щоб не посмів напасти війни скажений звір.
Це він закликав людство перекувати на рала
гармати, а з гвинтівок лопати поробить...
Його величне слово, неначе дзвін, лунало
над гулом канонади...

Ілліч. Товариш Ленін. Пророк. Це ти у полі
посіяв чисті зерна і дав їм прорости.
Твій серп обтяв неситість іржавого куколю.
Ти є сівач, трудящим шляхи торуєш ти.
Це ти наповнив сонцем прозору м'якоть плоду,
вогнем боїв минулих твій сяє смолоскип.
Тебе не зупинили морів глибокі води.
Пригноблені, схиліться в тяжкім, нестерпнім горі!
О борода дідівські, від жалю затремтіть!
Його щоденна пісня нехай долає гори,
І плугатар без шапки хай мовчки постоїть!

Гучні міхи ковальські хай дмухати припинять,
хай журиться родина старого вівчаря,
а кінь, що тягне воза, хай стане на коліна!
Здригається невішна згасаюча зоря.
Палає над землею нове, чудесне світло,
віднині легшим буде насущний хліб людський...
Це Ленінове слово у колосі розквітло,
насущним хлібом стало у боротьбі святій!

*З іспанської переклав
Григорій ЛАТНИК*

В. І. Ленін — вождь.

Художник К. Герера (Мексика).

МЕРІ КРУС

(Куба)

У МАВЗОЛЕЇ

Дзвін курантів лине над площею,
відлунює в серцях.
Я добре це знаю, бо він
відлунює і в моєму серці!
Все ближче карбований крок
вартових.
Натовп напружився, завмер.
Три солдати в сірих шинелях.
З останнім ударом —
зміна варті.
Я прохсджу в Мавзолей
під п'ятьма літерами твого імені.
Тиша.
За дверима zostалися уривки слів,
довкола мене мовчазні люди
в глибокій шанобі
ідуть вздовж траурних мурів.
У тихому сутінку відчуваю
дотик чужого вбрання,
чую кроки повільної процесії,
і раптом — світло,
не схоже ні на яке інше,
лється від скляного надгробка.
Він — тут. Ніби ввісні
заплющені очі.
Люди сповільнюють крок.
Кожен хоче
продовжити мить.
Ось він. Як на портреті,
ніби зараз прокинеться
і нам щось скаже.
Тепер його профіль ліворуч.
Так, це він. Я знаю риси його
напам'ять,
я могла б відтворити їх
із заплученими очима.
Якби я могла малювати!
Мовчазний ланцюжок
рухається поволи-поволи.
Я сама зволікаю.

Ось уже біля віг.
Дивлюся в обличчя.
Незвичайне світло,
випромінюване тілом,
долає темряву.
Нічого більше — тільки він
і погляд мій.
І моє хвилювання, і думка:
чи існують революційні молитви
для хвилини таких?
Для людини, котра живе
в неосяжному вирі днів?
Для людини, котра трудиться
ідеями
і руками
двохсот п'ятдесяти мільйонів
своїх співвітчизників
на благо своєї батьківщини,
усього світу?
Я хотіла б зупинитися,
але потік рухається
і несе мене.
Я вже його не побачу.
І знов відокремлюються від
мовчання
дотики чужого вбрання,
і голосніше лунає гул швидких
кроків.

Ранок,
жовтневе сонце.
Ялини, схожі на вартових,
меморіальні дошки на стіні —
імена героїв, погруддя, квіти...
Раптовий потік голосів,
ніби греблю прорвало.
А я все ще — тиша,
все ще — мовчазна дума.
Життя довкола вирує,
співає.

З іспанської переклала
Галина ПЛЕВАК

В. І. Ленін

Скульптор Пал Патцаї
(Угорщина).

«Величезною історичною заслугою Леніна є створення ним пролетарської партії нового типу – живого втілення нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики, натхненника, вождя соціалістичної революції та будівництва нового суспільства...

Всесвітньо-історичним підсумком діяльності КПРС і радянського народу по втіленню в життя ленінських ідей стала побудова розвинутого соціалістичного суспільства, в якому дедалі повніше розкриваються творчі сили нового ладу, його справді гуманна суть».

З Постанови ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

БЕЗСМЕРТЯ

Леоніг СУЯРКО

Й СВІТОВА ВЕЛИЧ

У битвах за щасливе майбуття народів світу, за розквіт демократії і соціалізму на нашій планеті зустрічає прогресивне людство ленінський ювілей. Центральний Комітет КПРС у своїй постанові «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» показав, як нестримно зростає й шириться справа Леніна. «Титан наукової думки і справді народний вождь, полум'яний революціонер, творець Комуністичної партії і першої в світі соціалістичної держави, — підкреслюється в Постанові, — Ленін присвятив усе своє яскраве, героїчне життя великій і благородній справі — боротьбі за соціальне визволення пролетаріату і всіх пригноблених мас, за щастя людей праці».

Життя та діяльність Володимира Ілліча Леніна злилися воедино з боротьбою робітничого класу й Комуністичної партії, створеної його генієм. Усе його життя й боротьба — це безперервна революційна творчість, безупинна дія. Геніальний мислитель був найвидатнішим ученим у революції й революціонером у науці, він відкрив новий етап у розвитку марксистської теорії й став політичним діячем нового типу.

Як учений і революціонер, що вважав своїм святим обов'язком завжди вносити соціалістичну свідомість, останнє слово науки в соціальний рух мас, Володимир Ілліч, де б він не був — на волі чи в заслання, в далекій еміграції чи на посту глави уряду молодой Радянської республіки, — систематично займався науково-дослідницькою працею. В результаті він акумулював і узагальнив величезний історичний досвід світового робітничого й революційного руху. Можна сказати, що геній Леніна переплавив усе, що дала прогресивна думка цілих століть і соціальних епох.

Непохитно переконаний в історичній правоті марксистського вчення, Ленін оволодів усім арсеналом його теорії, став блискучим стратегом і тактиком партії пролетаріату, озброївши її методологією революційного мислення, наукою творення. «...Вчення В. І. Леніна, — сказав Перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький на Республіканських зборах ветеранів партії й активу ідеологічних працівників у грудні 1979 р., — ...справді подвиг на століття!»

Головне в ленінському підході до суспільних явищ і процесів полягало в тому, що він у феноменально чіткій формі передбачав закони історичного розвитку. Натхнений вірою в революційну творчість робітничих мас, В. І. Ленін на основі глибоко наукового світогляду аналізував явища саме з позицій цього передового класу. Наукові відкриття, всі ленінські настанови про шляхи й форми класової боротьби пролетаріату — наслідок титанічної праці вченого-марксиста.

Ленінізм як марксизм сучасної епохи, сказано в Постанові ЦК КПРС, став символом соціального оновлення світу, революційним прапором нашої епохи.

Яким же був Ленін-політик? На цьому терені він — увесь у дії, в кипучому вирі боротьби.

Для справжнього політичного діяча, вважав Володимир Ілліч, політика — це сфера самої історії, відкрита для революційних дій. Тому вона являє собою діалектичне поєднання всього комплексу життя з інтересами й боротьбою за здійснення мрій мільйонів людей доброї волі.

В. І. Ленін був політиком нового типу.

Такий політик має охопити загалом і в деталях усю широчінь і глибину дійсності й, володіючи високою культурою мислення та організації, запропонувати революційним масам ефективні теоретичні рекомендації та практичні гасла. Ленін-політик досконало вивчав «матеріал» соціальної дійсності, брав усю сукупність фактів, спираючись на науку. Бувши талановитим ученим, новатором у теорії й великим революціонером у дії, він завжди найтіснішим чином пов'язував проблеми теорії з щоденною діяльністю політичного вождя і державного діяча.

Проблеми, які вирішував Ленін у своїх теоретичних творах і на практиці, сягають глобального розмаху. Як політичний діяч Ленін не просто прагнув зрозуміти бурхливий вир реального життя, а розглядав його як певний відрізок майбутнього в зародку, як складник невинного історичного процесу, спрямованого до невидимих ще овидів.

Хід історії, найглибші перетворення, які докорінно змінили обличчя сучасного світу, приносять все нові докази правоти й незламної сили ленінських ідей.

«Настільки величезний був масштаб думки і діянь Леніна, настільки глибоко зумів він зрозуміти й висловити назрілі потреби своєї епохи, що й нині ленінські ідеї являють собою могутню зброю в руках борців за щастя народів, — відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев. — Немає такого кутка на земній кулі, де ім'я Леніна не звучало б як полум'яний заклик до боротьби з гнітом, безправністю, експлуатацією, як символ бойової єдності, як заповідь перемоги в історичній битві за торжество комуністичних ідеалів».

Визначний діяч німецького й міжнародного комуністичного молодіжного руху в двадцяті роки, письменник і публіцист, один з керівників Соціалістичної єдиної партії Німеччини Альфред Курелла написав книжку «На шляху до Леніна». Він замолоду зустрічався з Володимиром Іллічем, мав з ним тривалі розмови і, читаючи твори вождя Жовтневої революції, став послідовним марксистом.

Автор пише, що саме праці В. І. Леніна показали міжнародному робітничому рухові Карла Маркса і Фрідріха Енгельса в усій повноті їхньої геніальної думки, показали їхнє вчення не як догму, а як керівництво до дії, а марксизм — як велетенську всеосяжну систему теоретичних і практичних знань у діалектичній єдності.

Скільки ж тих шляхів і стежок пролягло від гарячих сердець до титана сучасної думки, до чистої кришки його спадщини! Чому діти різних народів, пробиваючись крізь хащі й димові завіси буржуазної демагогії, прямували і прямують до Леніна?

«Ленін — надзвичайно цілісна людина... — писала Марієтта Шагінян про силу творів Ілліча. — Кожен дотик до нього, до могутньої життєвої сили, що б'є джерелом у кожному його рядку, — це заряд від усього Леніна...»

Хто хоче зрозуміти Леніна, постійно радитися з ним, хто щоразу, вирішуючи важливі проблеми сучасності, зіставляє науково-політичні уроки Леніна з власною практикою, — тому шлях до його духовних скарбів завжди відкритий. Саме через те В. І. Ленін — автор, якого найбільше читають на землі. Його праці видані 125 мовами народів світу. І справді колосальний їхній тираж. Лише в нас, на Україні, як відзначалося на Республіканських зборах ветеранів партії та активу ідеологічних працівників, за роки Радянської влади твори В. І. Леніна видавалися більш як 1300 разів загальним тиражем понад 35 мільйонів примірників.

Справжні революціонери, люди доброї волі знаходять у Леніна не лише чітко сформульовані визначення й рекомендації для практичної діяльності на арені класової боротьби, але й зразки для перевірки власних спостережень і висновків.

Як відомо, на початку сімнадцятого року, в Цюриху, Володимир Ілліч готував матеріали для нової книжки, яку він збирався написати в Петрограді. За кілька місяців, уже в Росії, липневі події змусили Леніна піти в підпілля. Агенти Тимчасового уряду полювали за вождем революції, щоб фізично знищити його. Володимир Ілліч дуже

турбувався за долю рукопису. Писав своїм друзям: «Entre nous¹: якщо мене уколош-кають, я Вас прошу видати мій зошит: «Марксизм про державу» (застряв у Сток-гольмі). Синя обкладинка, оправлений...»

Товариші переслали «синій зошит» у Розлив, де на той час переховувався Ленін. І ось у серпні та вересні, напередодні найвидатнішої події сучасності — Жовтневої революції, Володимир Ілліч наполегливо працював над своєю знаменитою книгою «Держава і революція».

Як він і передбачав, ця праця стала настільною книгою для переможного пролетаріату й пішла далеко за межі революційної Росії.

Великий син японського робітничого класу і видатний діяч міжнародного кому-ністичного руху Сен Катаяма згадував про свій «шлях до Леніна». «Я чув про те, з якою силою він умів переконувати свою аудиторію під час Брест-Литовська, а також і в інших випадках, беручи своїми промовами гору над противниками, — розповідає в спогадах Сен Катаяма. — Але найкращим способом познайомитись з тов. Леніним було для мене читання його «Держави і революції». Ця книга дала мені справжню програму Жовтневої революції — програму «переходу від капіталізму до кому-нізму».

Праця Леніна справила на Катаяму таке велике враження, що він переклав її японською мовою. Революціонер-комуніст не тільки відкрив для себе в цій книзі сутність Жовтневої революції, а й віднайшов у ній наукову програму боротьби за визволення японського народу.

Приклад іншого характеру дає нам англійська дійсність. Уже після перемоги Жовтня, коли до влади в Росії прийшли робітники й селяни, керовані партією більшовиків, коли неймовірно важко було вистояти в боротьбі з голодом, розрухою, си-лами контрреволюції й інтервенції, буржуазна преса Англії аж шаленіла, фабрикуючи наклепи на російський пролетаріат і В. І. Леніна. Класове чуття відразу підказало англійським, та й усім іншим товстосумам, яку загрозу становить для них ленінське вчення. В час випробувань для молодого Радянської республіки британський уряд виділив (і витратив!) сто мільйонів фунтів стерлінгів на придушення революції.

Про це розповів світові видатний англійський драматург і публіцист Джордж Бернард Шоу. Наперекір буржуазній стихії Шоу пішов «назустріч Леніну»: надіслав йому свою книжку з дарчим написом.

Бернард Шоу не злякався «громадської думки», стовустої буржуазної преси, бо вірив, що робочий люд Англії засуджує ворогів Леніна, що симпатії британського пролетаріату на боці тих, хто здійснив соціалістичну революцію. Й робітничий клас Англії згодом сказав своє слово: «Геть руки від Радянської Росії!», а письменник збли-зився з компартією й активно співробітничав у її пресі.

Минали роки, але не слабнув потік тих, хто йшов до Леніна, хто шукав і знаходив у нього ключі до вирішення не тільки глобальних політичних проблем, а й тих буден-них клопотів, од яких часом залежить доля людини.

Ленін живе в ділах комуністів, Ленін — на всіх фронтах, де йде будівництво со-ціалізму й комунізму, де точиться боротьба за демократію й свободу для народів, за щастя людства, за майбуття. «Його ім'я — боротьба. Спогади про нього — бороть-ба. Його спадщина — боротьба», — сказав шведський письменник Туре Нерман.

Ленінізм єднає прогресивних людей світу. Торкнувшись цілющого джерела ле-нінської теоретичної спадщини, вони відчують радість пізнання, набираються сили для подальшої боротьби. Пізнати Ілліча, говорила Н. К. Крупська, значить глибше, краще зрозуміти, що таке будівництво соціалізму, відчути образ людини соціалістич-ного ладу. Й кожен рядок його творів, увесь золотий фонд ленінізму — неперемож-на зброя в руках комуністів світу, заклик і керівництво до дії.

¹ Entre nous — між нами (франц.).

В історію людства наша епоха ввійде як час величних революційних перетворень, торжества ленінізму. У сфері світової політики його ідеї завойовують дедалі більше визнання, а реальна суспільна практика озброює комуністів найвагомішими аргументами на їхню користь.

З ім'ям Леніна ввійшла в двадцяте сторіччя переможна пролетарська революція, соціалізм остаточно переміг в Радянській країні і вийшов за її межі, міцніє співдружність соціалістичних держав. З вченням Леніна пов'язаний нестримний рух народів до свободи й справедливості, до вершин суспільного прогресу — соціалізму та комунізму.

Вчення Леніна — то сама правда історії, втілення об'єктивних законів її розвитку. В особі Леніна класичне поєднання розуму й серця, на думку видатної діячки міжнародного комуністичного руху Клари Цеткін, становило корінну рису, істотний складник його світової величч. «Поруч з яскравим могутнім розумом, — писала полум'яна революціонерка, — в ньому билось палке серце, якому не було чужим жодне людське страждання».

Про великого Леніна та народ країни розвинутого соціалізму з любов'ю й пристрасно пишуть наші зарубіжні друзі, які на власні очі побачили радянську дійсність. І не обов'язково комуністи чи соціалісти, а просто люди щирого серця, чесні й неупереджені.

Колумбійський видавець, письменник і журналіст Ронсало Канал Рамірес — переконаний католик. Відвідавши СРСР, він видав книжку «Радянський Союз: моральний виклик». На її сторінках автор намагається об'єктивно описати побачене ним у країні Леніна.

«Ленін скрізь, — захоплено пише колумбійський публіцист, — тому що скрізь розквітають плоди його справи, сила його вчення, урок його прикладу...»

Неможливо уявити, не побачивши цього самому, наскільки глибокий слід Леніна в Радянській країні, абсолютно відданий його ідеям... Усе тут робиться, як Ленін хотів, як Ленін задумав, як Ленін робив або зробив би, бо Ленін вождь і сьогодні, і завтра, якщо згадати його колосальні проекти. Він — просто засновник усього в минулому, сучасному і майбутньому».

Що ж подібне можуть запропонувати людству противники ленінізму по той бік ідеологічних барикад? Які відповіді дало чи дає їхнє вчення на ті настирливі, складні і болісні проблеми, зіткнення з котрими мільйонів людей в капіталістичному світі неминуче, постійне і таке болюче? Нічого вартого уваги, суспільно корисного з погляду історичного прогресу, з погляду поступу людства!

Правда, апологети буржуазії, наймані капіталом теоретики, публіцисти й пропагандисти пропонували раніш і пропонують тепер десятки, а то й сотні різних «теорій», концепцій, догм, футурологічних перспектив... І все ж арсенал ідеології буржуазного світу надзвичайно бідний. Жодної цілісної теорії, яка б витримала випробування часом. Життя відкидає подібного роду концепції, мов непотріб, бо крізь них прозирає їхня повна неспроможність.

«Ленінізм — це марксизм сучасної епохи, єдине, цілісне вчення міжнародного робітничого класу, яке безперервно розвивається», — підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Безплідними й безперспективними виявилися і намагання якось спростувати чи «підправити» марксизм-ленінізм за допомогою тих чи тих догм, запозичених з буржуазного ідеологічного арсеналу. Сама історія виступає тут як авторитетний і солідний суддя: численні ідейки, спрямовані на те, щоб реформувати чи «модернізувати» капіталізм, змалювати його як «народний капіталізм», «суспільство загального благоденства», «постіндустріальне суспільство» тощо, безславно канули у вічність.

Ідеологи антикомунізму і нині марно силкуються втиснути глибоко інтернаціональне вчення Леніна у вузькоісторичні чи національні рамки, накинути на ленінізм «гео-

політичне» покривало, видавши його за «чисто російське явище». Практика революційної боротьби доводить і наочно переконує світову громадськість в іншому.

Перший секретар ЦК Компартії Куби товариш Фідель Кастро в дні святкування двадцятиріччя перемоги кубинської революції дав гідну відповідь тим, хто прагне розколоти міжнародний комуністичний рух, відвернути окремі його загони від марксизму-ленінізму.

«Нам, кубинцям, — сказав він, — саме життя довело, що це вчення потрібно інтерпретувати і застосовувати до конкретних умов, а не зрікатись, не відмовлятися від будь-якого його загального принципу. І якби ми не були вірними, послідовними в цьому відношенні, а зреклись би того, що складає суть цих принципів, відмовившись, хоч би від одного з них, то не звершили б революцію, не змогли б вистояти ці двадцять років, витримати блокаду й імперіалістичну агресію».

В бурхливих подіях сучасної епохи дедалі глибше розкривається могутня перетворююча сила ленінізму. Нині нема такої країни, такого народу, які б не відчували благотворного впливу ленінських ідей, їхнього неперевершеного авторитету, міжнародного значення. Блискучою ілюстрацією цієї думки є досягнення країн соціалістичної співдружності, успіхи національного й соціального пробудження, визволення від вікового гніту народів Сходу й Африки, їхній поступ до нового життя під зорею свободи й незалежності.

Справжній гуманізм ленінського вчення щодня, щогодини демонструє свої переваги над гаслами так званих буржуазних свобод. Наймити капіталу ще за життя Леніна звинувачували Радянську владу у вигаданих ними ж «порушеннях» свободи. Тоді чулись вигуки на адресу більшовиків: «Вони відмовились од демократії!». Але, панове, — відповідали робітники Росії, — демократія буває різна: вона або соціалістична, або буржуазна. Демократії завжди мають класовий характер.

«...Ваша свобода, панове англійці, французи, американці, є обманом, якщо вона суперечить визволенню праці від капіталу, — відповідав Володимир Ілліч саме таким уболівальникам за «демократію». — Ви дрібницю забули, панове цивілізовані. Забули, що ваша свобода написана в конституції, яка узаконує приватну власність. Ось у чому суть справи.

Поряд із свободою — власність, так і написано у вашій конституції».

Як сказав великий письменник сучасності Ромен Роллан, Ленін протистоїть противникам прогресу «своєю винятковою логікою, яка сплавляла воедино його думку і його діяння, сплавляла не в скам'янілу, позбавлену життя брилу, а в бурхливий життєвий потік, потік, що становить єдине ціле з самим життям епохи, яка прийшла в рух, і з споконвічними його законами».

Не зрозумівши Леніна, не можна зрозуміти епоху, в яку ми живемо, і ту мету, здійснення якої прагнуть народи земної кулі.

«Неминуще значення ленінізму полягає в тому, — наголошується в Постанові ЦК КПРС, — що він глибоко і точно виражає інтереси робітничого класу, всіх трудящих, потреби всесвітнього соціального прогресу, дає змогу виробляти правильні відповіді на найбільш пекучі, життєві питання сучасності, вчить сміливого, творчого розв'язання назрілих проблем, озброює науковим розумінням перспектив суспільного розвитку».

Ленінізм крокує по планеті!

Відзначаючи 110-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, ми славимо в його особі авторитет великої ідеї, передової суспільної науки, що поєднала себе з найпрогресивнішою тенденцією руху людства до соціалізму й комунізму.

В особі Леніна ми славимо партію, яка завжди з ним, а він — з нею. І в цьому його безсмертя.

Ленінізм живе й перемагає!

Фрагмент плаката
художника
Францішека
Старовейського
(Польща).

ЛЕНІН—ЗНАМЕНО РЕВОЛЮЦІЙНИХ БІЙЦІВ

«Ім'я Леніна стало символом перемоги Великого Жовтня, найбільших революційних звершень, які докорінно змінили соціальне обличчя світу, ознаменували поворот людства до соціалізму і комунізму... Життя і діяльність Леніна, його високі якості революціонера, товариша, людини завжди будуть надихаючим прикладом для мільйонів революційних бійців в усьому світі».

Із Звернення міжнародної Народи комуністичних
і робітничих партій, 1969 р.

В. І. Ленін стояв біля джерел міжнародного комуністичного руху. Вождь Жовтня — першої в історії людства переможної соціалістичної революції — був водночас організатором Комуністичного Інтернаціоналу, його вождем протягом ряду років.

Діяльність Леніна в Комуністичному Інтернаціоналі — це велетенський внесок у боротьбу міжнародного робітничого класу та всіх пригноблених проти імперіалізму, за здійснення великих ідей К. Маркса й Ф. Енгельса.

...1920 рік. Буремний час, коли нова епоха, відкрита перемогою Жовтня, робила лише свої перші кроки, коли в революційних боях і гострих класових сутичках формувалася світова армія комуністів. Важливе значення для вироблення її ідейно-теоретичних, політичних і організаційних принципів, що, як говориться в Постанові ЦК

КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «і сьогодні лежать в основі діяльності революційних партій робітничого класу, допомагають боротьбі і перемогти», мав II конгрес Комінтерну (19 липня — 7 серпня 1920 р.).

Ідея скликати конгрес Комінтерну для узагальнення досвіду перемог і поразок пролетаріату й на основі аналізу економічної та політичної ситуації в світі визначити дальший розвиток світової революції, виробити стратегію й тактику пролетарської класової боротьби в нових умовах — належала В. І. Леніну. Знову, як і рік тому, в Москву відправились посланці революційних організацій, але цього разу їх було набагато більше — виросла чисельність компартій та їхній вплив серед робітництва. З великими труднощами, через різні кордони, досить часто ризикуючи життям, добирались учасники II конгресу до молодого Республіки Рад. Багато хто так і не дійшов, потрапивши за ґрати. Прибуло 217 делегатів з 67 організацій 37 країн Європи, Америки, Азії, Австралії. Крім посланців комуністичних партій, у роботі конгресу взяли участь делегати різних синдикалістських союзів, молодіжних організацій та лівих течій у соціалістичних партіях.

У підготовці роботи II конгресу та розробці його найважливіших рішень і принципових висновків велику роль відіграв В. І. Ленін. Його класична праця «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» багато в чому визначила зміст і напрям роботи конгресу. Ленін виступив з доповідями про міжнародне становище і основні завдання Комінтерну (19 липня), по національному й колоніальному питаннях (26 липня). Крім того, 23 липня Ленін виголосив промову про роль комуністичної партії, а 30-го — про умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу та ін. Власне, він виступав з усіх основних питань, керував більшістю робочих комісій або брав участь у їхній роботі.

Кожне засідання було важливою сторінкою в літописі міжнародного комуністичного руху. І, звичайно, незабутні враження на учасників конгресу справили зустрічі з Іллічем. Під час роботи конгресу і після його завершення Ленін зустрічався з багатьма делегатами — лише офіційно прийняв 42 учасників конгресу з 20 країн.

День у день, із кожним виступом і зустріччю зростало серед делегатів захоплення його мудрістю й енергією, революційною пристрасною й ентузіазмом, скромністю й простотою в поведінці з людьми. Зустріч з Леніном, спільна робота з ним відіграли вирішальну роль у політичному розвитку делегатів: багато з них стали керівниками компартій і видатними діячами міжнародного робітничого руху.

На одному засіданні делегати вирішили висловити на папері свої думки про вожда світового пролетаріату. Так народився «Червоний альбом» — «Делегати конгресу про товариша Леніна. Петроград, 1920, VII». Альбомові уже 60 років, зберігається він у Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Понад два десятки цупких білих вкладних аркушів, списаних різними мовами: англійською, французькою, німецькою, італійською, російською, чеською, арабською... Не можна без хвилювання їх читати. З лаконічних слів кожного делегата виникає рельєфний образ вождя робітників усіх країн — найвеличнішого революціонера, полум'яного інтернаціоналіста, будівничого нового світу, найлюдянішого з-поміж людей. Ці записи засвідчують почуття палкої любові трудящих цілого світу до Країни Рад, до Леніна.

Вірні високій меті, комуністи нашої епохи вбачають своє завдання в тому, щоб твердо відстоювати революційні принципи марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, неухильно перетворювати їх у життя, довести справу Леніна до остаточної перемоги. Сьогодні міжнародний комуністичний рух став провідною революційною силою. Всі прогресивні звершення нашого часу: виникнення й розвиток світової системи соціалізму, піднесення робітничого й демократичного руху в країнах капіталу, успіхи народів у боротьбі за національну незалежність, — усе це якнайтісніше пов'язано з діяльністю комуністичних партій, з їхньою ідеологією й політикою, з практичною роботою в масах. Ще жоден політичний рух не відігравав такої величезної перетворюючої ролі. «Без зростаючого впливу комуністичного руху сьогодні не можна уявити в усій різноманітності і багатстві соціальний прогрес сучасного суспільства, його політичне і духовне життя. Від зростання могутності і сили нашого руху, від єдності дій комуністичних і робітничих партій багато в чому залежить майбутнє людства...» — говорив Л. І. Брежнєв.

Комуністичний рух — єдина політична сила, яка має в своєму активі переможні соціалістичні революції в ряді країн Європи, Азії й Латинської Америки, реально побудований соціалізм, світову соціалістичну співдружність.

Ми знайомимо читачів з висловлюваннями про В. І. Леніна його зарубіжних учасників, зроблених у «Червоному альбомі».

**Борис ЗАБАРКО,
Володимир ЄВТУХ**

В. І. Ленін.

Художник Борис АНГЕЛУШЕВ (Болгарія).

Ігор ДЗЕВЕРІН

ВЕЛИКІ УРОКИ

*По сторінках збірника «Ленін
і марксистська літературна критика
за рубежем»*

Ленінізм переможно крокує по планеті. Не тільки історичний досвід радянського суспільства, а й уся світова історія ХХ століття переконливо демонструє могутню, непереборну силу його ідей. Як наголошено в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «для мільйонів пригноблених і експлуатованих, усіх трудящих ленінізм став символом соціального оновлення світу, революційним прапором нашої епохи».

ІЗ «ЧЕРВОНОГО АЛЬБОМУ»

«Ленін — такий простий, такий людяний і водночас такий далекоглядний і непохитний.

Ленін — локомотив історії.

Джон Рід».

Джон Рід (1887—1920) — визначний діяч американського робітничого руху, письменник і публіцист. Був одним із засновників Компартії США. Взяв участь у Жовтневій революції. У передмові до книги Дж. Ріда «10 днів, що потрясли світ» В. І. Ленін писав, що «вона дає правдивий і надзвичайно живо написаний виклад подій, такий важливий для розуміння того, що таке пролетарська революція, що таке диктатура пролетаріату» (Повне зібрання творів, т. 40, с. 46). В жовтні 1919 р. обраний членом Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу. 1920 року брав участь у роботі його II конгресу. Помер в Москві, похований на Красній площі, біля Кремлівської стіни.

«Нині у всьому світі в усіх на вустах ім'я Леніна. Гнобителі вимовляють його з жахом, пригноблені покладають на нього всі надії. В перших є причина тремтіти, другі мають підстави для впевненості, бо нсзборна міць Комунізму, мозком якого є Ленін, зруйнує всі лихі сили, навіки подарує змученому Людству добробут, спокій, мир і в безупинному рухові вгору підійме його на найвищі верхи розумової й моральної культури...

Люсьєн Делін'єр».

Люсьєн Делін'єр (1857 — 1937) — французький соціаліст, економіст і публіцист. Напередодні Жовтневої революції приїхав до Росії. Перебував на радянській роботі — в Народному комісаріаті земельних справ України. 1920 р. брав участь у засіданнях Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВКІІ).

«Великий філософ, великий письменник, автор ряду праць про перетворення світу Карл Маркс пішов від нас, не втілюючи свої ідеї в життя. Великий борець, філософ і герой-переможець Ленін утілює у життя програму побудови нового світу, зробив її досить реальною для людства.

З-поміж людей, які піклуються про щастя пригноблених, Ленін є найбільш великою людиною. Ленін — поборник свободи й людяності. Ленін — ворог тих, хто володіє розкішними палацами й замками, і великий друг звичайних, маленьких людей, які туляються в халупах.

Ленін — досвідчений революціонер, він очолив нову державну машину робітників і селян, яка здобула перемогу над ворогами.

Робітники й селяни Туреччини вітають бурхливими оплесками Леніна як великого вождя, як велике знамення.

Найдоброзичливішою, найблагороднішою й найвеличнішою людиною сучасності є Ленін. З якою повагою згадують його уярмлені всього світу!.. Східні народи, пригнічені Європою, з усіх свято шанованих людей найчистішою й найпрекраснішою людиною вважають Леніна. Ленін — великий мислитель і діяч, найбільший друг трудящих.

Ісмаїл Хаккі».

Ісмаїл Хаккі, учасник II конгресу від комуністів Туреччини. З 1920 р. член ВКП(б). навчався в Комуністичному університеті грудящих Сходу. Працював головою мусульманського бюро Закаспійської області, був членом Закаспійського обко-
му

Інтернаціональне значення має і естетична програма ленінізму. Творчо розвиваючи марксизм у нових історичних умовах, В. І. Ленін підніс також на вищий ступінь марксистську естетику, збагатив розроблену К. Марксом і Ф. Енгельсом теорію літератури і мистецтва визначними науковими відкриттями. Ось чому передова художня інтелігенція світу бачить в естетичних ідеях ленінізму, як і в ленінському вченні в цілому, безумовне керівництво до дії.

Одним із наочних свідчень цього є виступи наших зарубіжних колег, об'єднані в збірнику, про який далі піде мова¹.

Як відомо, тема «Ленін і художня література» завжди привертала й привертає нині пильну увагу радянських учених; у нас створено сотні досліджень, присвячених її розробці. Активно вивчаються літературно-естетичні погляди В. І. Леніна і за рубежом. Та якщо досягнення радянської літературознавчої ленініани вже більшою чи меншою мірою підсумовані — систематизовані й узагальнені, — то цього не скажеш про літературознавчу ленініану зарубіжну. Остання, за справедливим твердженням автора передмови до згаданого збірника і його упорядника Є. Ф. Трущенка, «залишається поки що мало дослідженим материком на карті сучасного літературознавства».

Книжка «Ленін і марксистська літературна критика за рубежом», безперечно, сприятиме глибшому дослідженню цього «материка». Вміщені на її сторінках статті і висловлювання теоретиків літератури і мистецтва, критиків, письменників — представників соціалістичних країн, а також Англії, США, Франції, Чилі, Японії, Індії, гідно репрезентуючи марксистську школу в сучасній зарубіжній літературній науці і мистецтвознавстві, збагачують наші уявлення про характер та повноту засвоєння ними естетики ленінізму.

«НЕЗЛАМНІСТЬ ЛЕНІНСЬКОГО АВТОРИТЕТУ»

Справа і вчення Леніна безсмертні — ця думка виразно звучить у всіх авторів збірника, для кожного з них безсумнівним фактом є «незламність ленінського авторитету». Англійський письменник-комуніст Джек Ліндсей, якому належить цей вислів, пише. «...слава Леніна не тільки не меркне, але неухильно продовжує зростати. Мова йде при цьому зовсім не про саме соціалістичне суспільство. І в класовому суспільстві, навіть у середовищі літе-

¹ «Ленин и марксистская литературная критика за рубежом». Сборник статей зарубежных критиков и писателей. М., «Прогресс», 1977.

раторів, що відкидають соціалізм і все з ним пов'язане, по суті, ніхто не намагався всерйоз заперечити роль Леніна або пожитнути уявлення про нього як про вчителя, Революціонера з великої літери». А оволодів ленінізм свідомістю сотень мільйонів людей, живе і перемагає він тому, що дав науково обґрунтовані відповіді на всі корінні питання нашої епохи, озброїв людство єдино правильним розумінням перспектив суспільного розвитку, вніс неocenений вклад у розробку стратегії і тактики боротьби за побудову найсправедливішого, найгуманнішого суспільства на землі. Не можна не приєднатися до слів болгарського письменника і державного діяча Павела Матева: «В чому актуальність ленінізму сьогодні? В усьому! І в першу чергу в комуністичній ідеї, блискуче розвинутий теоретично і здійснений у XX столітті на практиці».

Відзначаючи видатні історичні заслуги Леніна, зарубіжні літератори і вчені роблять особливий акцент на всеохоплюючому впливові його ідей і, зокрема, говорять про те, що Ленін багато чого «може навчити художника — не тільки з точки зору політики, а й з точки зору самого мистецтва» (Джон Товард Лоусон); що він «підніс на якісно новий ступінь найкращі традиції естетики революційних демократів — Белінського, Добролюбова і Чернишевського — і підвів під літературну критику міцну і надійну ідеологічну основу» (Йон Доду Белан); що він досяг «блискучих успіхів... у галузі теорії літератури» (Сідзуо Сато); що його естетичні принципи «стали відкритими фронтами боротьби за формування соціалістичної культури» (Адріана Мітеску).

Велику наукову вагомість внеску, зробленого Леніним в естетику, констатують і інші автори збірника «Ленін і марксистська літературна критика за рубежом», вони доказово спростовують спроби наших ідейних опонентів знецінити цей внесок.

Як точно формулює один з авторів збірника польський літературознавець Юзеф Борсукевич, «літературні погляди Леніна утворюють **чітку естетичну систему**, яка тісно пов'язана з його філософськими, історичними і політичними поглядами» (підкреслення наше. — І. Д.). І в працях Володимира Ілліча, основний зміст яких безпосередньо стосується проблем літератури й мистецтва (таких, наприклад, як цикл статей про Л. Толстого або стаття «Партійна організація і партійна література»), і в багатьох інших його книгах і статтях, виступах і листах містяться численні думки, висновки, оцінки, що охоплюють найрізноманітніші й суттєві аспекти теорії та практики художньої творчості. Органічно включені в широкий контекст положень усього ле-

«Російський пролетаріат має повне право пишатися товаришем Леніним і може вважати за щастя, що в революційну епоху, коли виявилась найбільша необхідність, він мав у своєму середовищі Леніна.

Робітничий клас інших націй не мав такого щастя і, захоплено дивлячись на роботу, здійснену під духовним керівництвом товариша Леніна в Росії, по-справжньому повинен заздрити російському пролетаріатові, що в нього є Ленін.

А. Запотоцький».

Антонія Запотоцький (1884—1957) — видатний діяч чехословацького й міжнародного робітничого та комуністичного руху. Один із керівників революційного крила соціал-демократичної партії, що стала основою створеної 1921 р. Комуністичної партії Чехословаччини. Учасник II, IV, VI і VII конгресів Комінтерну. У 1922—1925 рр. — секретар Компартії Чехословаччини; у 1929—1939 рр. — Генеральний секретар Червоних профспілок Чехословаччини. Під час окупації країни гітлерівцями сидів у тюрмах та концтаборах. Після визволення Чехословаччини — один з найвидатніших керівників народно-демократичної республіки, був її президентом у 1952—1957 рр. Автор ряду романів, присвячених історії чеського революційного руху.

«Ленін великий не тільки тим, що володіє величезним хистом і визначним талантом, а ще й тому, що всі свої здібності, все своє життя він віддавав служінню одній великій справі — визволенню світового пролетаріату з капіталістичного ярма.

Він великий великими справами робітничого класу та боротьбою мільйонів пригноблених пролетарів, які борються за свою свободу і за визво-

лення людства від будь-якої тиранії й рабства.

Хай живе Ленін!

Хай живе світова революція!

Н. Шаблін».

Н. Шаблін (Іван Недялков) — відомий болгарський комуніст, обраний на конгресі членом ВККІ від БКП, 1925 року вбитий болгарськими фашистами.

«Одночасно теоретик і людина дії, Ленін є зараз найпомітнішою постаттю світового робітничого руху.

Марсель Кашен».

Марсель Кашен (1869 — 1958) — видатний діяч французького і міжнародного робітничого та комуністичного руху, один з ініціаторів створення Французької комуністичної партії. З 1920 р. — член ЦК і Політбюро ЦК ФКП. З 1924 р. — член Виконкому Комінтерну. Учасник IV, VI, VII конгресів Комінтерну. На II конгресі Комінтерну був присутній як делегат Французької соціалістичної партії. Директор-видавець центрального органу Французької комуністичної партії — газети «Юманіте». Під час гітлерівської окупації країни — один з керівників руху Опору.

«Висловлюю своє захоплення великим революціонером, який привів Росію до соціалізму й виведе на цей шлях всесвітній пролетаріат.

Л. Фроссар».

Луї Оскар Фроссар — французький соціаліст, брав участь у заснуванні Французької комуністичної партії. Разом з М. Кашеном був прийнятий В. І. Леніним в липні 1920 р.

«Людина, яка поєднала в собі крицеву енергію пролетарського класу й віру в перемогу майбутнього. Таким є Ленін для суспільства.

Юкка Рах'я».

Юкка Рах'я — один із засновників і керівників Комуністичної партії Фінляндії. Делегат I і II конгресів Комінтерну. Вбитий у Петрограді 1920 р. фінськими білогвардійцями.

нінського вчення, вони в своїй сукупності й утворюють єдину і струнку концептуальну систему, всі частини якої взаємозв'язані, доповнюють одна одну, об'єднуючись пафосом утвердження високодейного і високохудожнього мистецтва, здатного духовно збагачувати народ.

«...ВІН ЗАКЛАВ ОСНОВИ РЕАЛІСТИЧНОЇ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ЕСТЕТИКИ»

Одне з центральних місць у дослідженнях як радянських, так і зарубіжних естетиків і літературознавців займає вивчення ленінської теорії відображення в її застосуванні до художньої творчості. Це зрозуміло. Тільки спираючись на ґносеологічні висновки, обґрунтовані Леніним, можна до кінця науково розв'язати питання про саму сутність мистецтва як специфічної форми людської духовної діяльності, тільки вони дають потрібний методологічний ключ для з'ясування якісних особливостей реалістичного типу художнього мислення взагалі, естетичної природи соціалістичного реалізму в тому числі. «Володимир Ілліч Ленін, — пише з цього приводу македонська дослідниця Цветанка Органджієва, — творчо збагатив марксистську естетичну думку в умовах революційної боротьби пролетаріату за побудову соціалістичного суспільства завдяки всебічній розробці теорії пізнання, теорії відображення в мистецтві в своєму геніальному творі «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Філософських зошитах» та в інших працях, якими він заклавав основи реалістичної матеріалістичної естетики».

Тією чи іншою мірою питання про значення ленінської теорії відображення для розробки проблем естетики і літературознавства зачіпають кілька авторів збірника. Спеціально ж розглядається це питання в статті професора Лейпцігського університету Ерхарда Йона «Ленінська теорія відображення і естетика. Роздуми над «Філософськими зошитами» В. І. Леніна».

Е. Йон виділяє тезу про світоглядно-ідеологічний характер естетичної науки. Не заперечуючи потреби активного використання сучасною марксистсько-ленінською естетикою досягнень психології і педагогіки, соціології і кібернетики, інших наукових дисциплін, учений водночас наполягає на тому, що вирішальним фактором, який забезпечує невинність поступального руху марксистсько-ленінської естетики, є її традиційний і органічний зв'язок з діалектико-матеріалістичною філософією і політикою партії робітничого класу. Зокрема, «фундаментальні філософські думки В. І. Леніна» дозволяють нам не тільки по-справжньому глибоко з'ясувати сво-

єрідність шляху, яким іде художнє пізнання, осягаючи об'єктивну істину — правду життя, своєрідність, зумовлену особливим характером суб'єктно-об'єктних відношень у даному процесі, але й визначити «специфіку результату цієї специфічної взаємодії між об'єктом і особливим суб'єктом художнього твору», а також зрозуміти, що твори літератури і мистецтва «культивують і збагачують психічні можливості, життєвий досвід і світогляд читача, слухача, глядача, сприймаються ним як цілком певною особистістю і одночасно глибше зв'язують його з мисленням, почуттям і волевиявленням соціальної групи, класу або суспільства».

У статті піддаються гострій критиці ревізіоністи типу Е. Фішера і Р. Гароді, які безпідставно приписують ленінській теорії відображення тенденцію до отождолення художньої творчості із звичайним копіюванням предметної реальності і, виходячи з цього, намагаються «виставити ленінську теорію відображення як «надто вузьку» і заперечити її як надійну світоглядну основу для дослідження художньої творчості та її результатів...». Це доводить лише, каже Е. Йон, вузькість знання ленінської теорії відображення в мистецтвознавців ревізіоністського напрямку й метафізичність їхнього мислення. Адже «прирівнювати відображення в ленінському смислі до плоского копіювання життєвих процесів значить не зрозуміти теоретично, не подумати до кінця логічно вже самі основне визначення відчуття, як «перетворення енергії зовнішнього подразнення в факт свідомості»¹. Бо вже в цьому визначенні В. І. Ленін розглядає сприйняття як надзвичайно складний процес **перетворення**. Така сама, тільки ще складніша, діалектична взаємодія об'єкта і суб'єкта відбувається на вищих ступенях процесу пізнання. Тим-то справді реалістичне відображення життя не має нічого спільного з простим його наслідуванням, механічним списуванням з нього...

Дуже повчально також, що автор статті «Ленінська теорія відображення і естетика» не обмежується суто «академічною» постановкою питання, — він пов'язує завдання дальшого вивчення ленінської теорії відображення, філософсько-естетичної спадщини класиків марксизму взагалі з практикою будівництва нового суспільства, виховання нової людини. Е. Йон наголошує на тому, що марксистсько-ленінська естетика, всі спеціальні галузі мистецтвознавства «повинні:

— розкривати закономірності, які лежать в основі здатності мистецтва і літератури формувати

«Ми не прихильники фетишів, і з нашого, комуністичного погляду окремі особи відіграють роль дороговказних віх в історичних подіях, а не головних рушійних сил. Але, як зазначав Енгельс з приводу смерті Карла Маркса, — коли ці особи втілюють розум епохи й надії класу, вони стають священними для людства й історії. Ленін уособлює епоху пролетарської революції і боротьби між пригнобленими й гнобителями. Він символ протесту, боротьби, визволення.

Буржуазна війна не мала такої людини. Пролетарська революція висунула його із свого власного середовища. Тому війна являє собою руйнівне минуле, революція — творче майбуття.

Дж. М. Сerratі».

Джачінто-Менотті Сerratі (1872—1926) — видатний діяч італійського робітничого руху. В 1915—1923 рр. — директор центрального органу соціалістичної партії «Аванті». 1929 р. на чолі фракції «третьої міжнародності» уступив до Італійської комуністичної партії, в якій активно працював до кінця життя.

«Він знає, що потрібно і як цього домогтись!

Джек Таннер».

Джек Таннер — один з лідерів англійських тред-юнів (профспілок машинобудівників, суднобудівників та металістів), за фахом робітник-механік, делегат II конгресу Комінтерну.

«В особі товариша Леніна маємо не тільки сміливого й відданого вождя пролетарів, але й великого теоретика. Для пролетаріату, який бореться, Ленін символізує надію на майбутнє. Всюди робітники люблять його і довіряють його»

¹ В. І. Ленін, Повне зібрання творів. т. 18, стор. 41.

му. Якби Ленін приїхав до Лондона, сотні тисяч робітників нашої великої столиці впізнали б і вітали його. Те саме можна сказати про будь-яке велике місто Сполученого Королівства і, мабуть, про будь-яке інше місто світу.

Так, великий дух Маркса знову ожив у Леніні. Маркс жив і діяв за дитячих років сучасного пролетаріату. Ленін бореться і за остаточну перемогу над його жадібними й кровожерливими ворогами. В тому й у другому втілюється дух пролетаріату. Пролетаріат посправжньому щасливий, маючи таких поборників.

Після світової революції, коли народи земної кулі скинуть кайдани імперіалізму, коли переможе комуністична цивілізація, — два імені шануватимуться найбільше: то будуть імена Маркса й Леніна.

Том Квелч.

Томас Квелч (1886—1954) — англійський соціаліст, профспілковий діяч і публіцист. 1920 р. вступив до Комуністичної партії Великобританії.

«Улюблениць досланих і дітей, він обов'язково приведе Червону Росію до перемоги.

Марджорі Ньюболд.

Марджорі Ньюболд — представниця лейбористської молодіжної ліги Англії на II конгресі Комінтерну.

«На мою думку, після Карла Маркса не було такого великого борця за справу пролетаріату. Маркс є основоположником комунізму, Ленін обробляє ґрунт і будує. Вся його істота дихає спокоєм і цілеспрямованістю, з кожного його

особистість, свідомість і людську спільність, а також бути культурною розвагою, так само як і

— розкривати закономірності такої художньої творчості, яка із справжньою майстерністю і переконливістю втілює образ людини соціалістичної епохи й допомагає своїми творами реалізувати його».

«ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА СОЦІАЛІСТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ»

Так називається вміщена в збірнику праця болгарського літературознавця Івана Попіванова. І називається цілком виправдано, бо присвячена вона ленінському принципу партійності літератури і мистецтва.

Поза всяким сумнівом, основоположна типологічна властивість мистецтва соціалістичного реалізму, як принципово нового етапу в розвитку реалістичного художнього мислення, визначається його ідеологічною платформою: художники — соціалістичні реалісти відображають дійсність крізь призму марксистсько-ленінського світогляду, що й знаходить своє конкретне виявлення в пафосі комуністичної партійності, який пронизує їхні твори, — свідомо, відкрито й послідовно захисті такими художниками ідей політичного авангарду робітничого класу, їх активній боротьбі за перемогу справи соціалізму і комунізму. Принцип партійності, за влучним визначенням відомого болгарського філософа і естетика академіка Тодора Павлова, «є сутнісно-специфічною рисою, чи, як уже неодноразово відзначалось, душею нашої літератури і мистецтва, як і всієї марксистсько-ленінської ідеології».

Закономірно тому, що вчення В. І. Леніна про партійність художньої творчості здавна стало предметом першочергової дослідницької уваги, що дало, як ми знаємо, серйозні позитивні наслідки. В ряді праць, включених до збірника «Ленін і марксистська літературна критика за рубежом», теж висловлюється чимало цікавих, продуктивних міркувань про зміст і значення цього вчення.

Не можна не вітати передусім прагнення зарубіжних учених-марксистів позбутися будь-яких елементів догматичного підходу до витлумачення категорії партійності і, зокрема, показати, що вона в жодному разі не становить чогось застиглого, нерухомого, що, «разом із зміною... історичних явищ зазнає змін і поняття соціалістичної партійності, партійності літератури» (Г. Кох).

У цьому зв'язку видається плідною спроба Т. Павлова обґрунтувати теоретичну правомірність розмежування понять партійності в широкому значенні

слов¹, коли мається на увазі «загальний класовий напрям суспільних ідеологічних поглядів», і партійності, трактованої «вже більш точно і більш конкретно», — як «керівництва літературою та ідеологічним життям взагалі з боку партії революційного робітничого класу, тобто комуністичної партії». Той лєнінський висновок, що «новітня філософія так само партійна, як і дві тисячі років тому»¹, Т. Павлов не без підстав поширює і на літературу та мистецтво всіх минулих епох; адже вони завжди служили інтересам тих чи інших **суспільних груп**, у класовому суспільстві — інтересам тих чи інших **класів**. І тільки на певному ступені історичного розвитку суспільства партійність набуває якісно нового змісту, стає «строгою партійністю» (Лєнін); це відбувається тоді, коли політична боротьба класів уже цілком чітко оформляється як боротьба партій.

Саме така «строга партійність», що являє собою «супутник і результат високорозвинутої класової боротьби»², лежить в основі новаторського методу нашої літератури і мистецтва — соціалістичного реалізму.

Запліднюючи творчість художника марксистсько-лєнінським світоглядом, комуністична партійність озброює його знанням провідних тенденцій і рушійних сил історичного прогресу, а тим самим, отже, якнайдієвіше сприяє торжеству глибинної життєвої правди в його творах. Всупереч твердженням буржуазних та ревізіоністських естетиків, які, всіляко намагаючись дискредитувати лєнінський принцип партійності, заявляють, що він начебто штовхає письменників, митців на перекирчування істини відповідно до «комуністичних догм», принцип цей дає можливість відтворити правду життя в усій її повноті і складності, розкрити перспективи революційного розвитку дійсності.

Автори книжки, про яку йде мова, переконливо аргументують правильність такого погляду на співвідношення понять партійності і правди життя. Наприклад, у згаданій праці І. Попіванова «Теоретична основа соціалістичного реалізму» говориться: «Вимоги партійного ставлення і правдивого зображення не суперечать одна одній, бо інтереси робітничого класу збігаються з об'єктивним розвитком людського суспільства. Внаслідок цього лише яскраво виражена партійність комуністичного мистецтва може привести до повного об'єктивного розкриття правди життя. Правду не завжди легко

го вчинку видно, що він знає, чого хоче, бачить шлях, яким повинен йти, й зробити усе, що в його силах, щоб домогтися накресленої мети.

Ката Дальстрем.

Катерина Дальстрем («Ката», 1858—1923) — письменниця, на 11 конгресі Комінтерну репрезентувала Ліву соціал-демократичну партію Швеції.

«Лєнін!

Ви — син благородного російського народу, Ви перебуваєте в центрі сучасного світу — Москві, де зосереджено все найпрекрасніше. Ви для мене — уособлення єдності глибоко мислячого Сходу і невтомного працьовитого Заходу.

Ви щаслива людина, бо ще в повному розквіті сил починаєте здійснювати ідеї, виплекані протягом років. Іскру молодого життя, висічену із страшних мук, завданих царизмом, підтримуваним Західною Європою, Ви поєднуєте з тією Правдою, за якою лише організована міць праці може забезпечити людині її життєві права.

На мою думку, Ви поєднуєте в собі найкращі риси незабутнього Марата — *L'ami du peuple*¹ часів Французької революції з деякими рисами великого генія ХІХ сторіччя — Карла Маркса, ідеї якого Ви починаєте здійснювати на такому етапі історії, про який він і не мріяв.

Незрівнянне почуття реалізму російського сільського та міського трудового люду, змалюване в найкращих літературних творах, поєдналось у вас із універсальністю древніх греків, які в своєму життєрадісному, лукавому, чисто

¹ В. І. Лєнін, Повне зібрання творів, т. 18, стор. 351.

² В. І. Лєнін, Повне зібрання творів, т. 12, стор. 123.

¹ Друг народу (франц.).

людському богові Панові з проникливим сміхом втілювали справжню насолоду природою і суспільством.

У мене й досі перед очима, як років десять тому, на засіданні тодішнього Інтернаціоналу, Вас та інших, як саму Революцію, відсували на задній план, а Ви просто й рішуче виступали вперед, коли там — так рідко! — можна було якимось словом справді зробити щось для підготовки соціального перевороту.

Таким самим я побачив Вас знову, коли приїхав на конгрес цього Інтернаціоналу до Москви: в одному залі Червоного Кремля я мав щастя раптово зустріти Вас. Ледве примітний, Ви виходили з того тихого куточка, в якому, незважаючи на увагу всього світу, Ви сиділи з властивою Вам скромністю.

Ленін, Ви той, хто всією своєю сутністю є творінням справжніх пролетарських сил людства, тож хай Ваша велика сила, як сила Маркса й Енгельса, сприяє до кінця діалектичному ходові історії, тієї самої історії, яка в Російській революції врешті дала людству передчуття великої радості, фізичного й духовного піднесення, великої втіхи рівності, яка має остаточно розкрити індивідуальність людей.

Пишу це од себе й од імені моєї дружини, яка завжди поряд зі мною в праці і в думках.

Д. І. Вайнкоп.

Вайнкоп Девід (1877—1941) — лівий соціал-демократ, пізніше комуніст. Був одним із засновників і головою Соціал-демократичної партії Голландії, 1918 р. перетвореної в Комуністичну. На II конгресі Комінтерну обраний членом ВККІ.

зрозуміти: вона не лежить на поверхні явищ. Справді партійні письменники показують внутрішню логіку подій, їх історичний смисл...»

До числа особливо важливих і разом з тим недостатньо висвітлених належить проблема «партійність і художність». Сьогодні, правда, загалом не викликає суперечок теза, згідно з якою партійність художньої творчості, на відміну від партійності інших видів ідеологічної діяльності, є категорією й естетичною, а не тільки соціально-політичною, оскільки вона знаходить свій вияв (якщо йдеться, звичайно, про талановиті речі) не в деклараціях автора, а в усій образній тканині і структурі його твору. Але, не кажучи вже про те, що ми далеко не завжди, принаймні не завжди послідовно, виходимо з визнання нерозривності поняття ідейно-художньої якості твору в критичній практиці, подеколи й теоретичні міркування дослідників щодо цього хвилюють на очевидну неточність.

Так, Хуан Марінельйо (Куба) вбачає «свідчення багатосторонності і широти» суджень Леніна про мистецтво в його здатності «виявляти відразу і головне і другорядне, виявляти ідейну спрямованість твору і разом з тим його художню своєрідність»... Навряд чи треба доводити, що для Леніна художня форма ніколи не була чимось другорядним порівняно з ідейним змістом, що, за Леніним, вимога високої ідейності, партійності творів літератури і мистецтва **невіддільна** від вимоги їх художньої досконалості. Це загальновідомо. Не зайве тут лише нагадати слова Н. К. Крупської: «...одно було у Володимира Ілліча — у нього поєднувався громадський підхід з художнім відображенням дійсності. Ці дві речі він якось не відділяв одну від одної...»¹

Немовби полемізуючи із своїм кубинським колегою, інші автори збірника «Ленін і марксистська літературна критика за рубежом» наполегливо обстоюють думку про органічну єдність ідейності та художності як про один з найперших оціночних критеріїв, що їх висуває естетика ленінізму.

П. Матев: «Розуміючи соціальну природу мистецтва, він (Ленін. — І. Д.), як ніхто інший, враховував його специфіку».

Т. Павлов: «Правда мистецтва має спільні ознаки з іншими ідеологічними явищами, і в цьому відношенні мистецтво не відрізняється від філософії, етики, педагогіки та інших ідеологічних суспільних явищ. Але в той же час правда мистецтва є саме **художньою правдою...**»

І. Попіванов: «Партійність у розумінні Леніна не

¹ Див.: В. І. Ленін про літературу. К., «Дніпро», 1970, стор. 500.

означає сухого, голого, безпосереднього викладу політичних тез, ідейних настанов засобами публіцистики. Необхідно створювати правдиві, життєві і яскраві художні образи, в яких переконливо й емоційно відбивались би погляди художника й одночасно давалася б соціально-класова й естетична оцінка зображуваного».

Принцип комуністичної партійності літератури і мистецтва неодмінно передбачає спрямовуюче керівництво ними з боку марксистсько-ленінської партії. Літературна справа, сказано в статті «Партійна організація і партійна література», повинна стати частиною загальнопролетарської справи, всієї соціал-демократичної партійної роботи.

Зарубіжні естетики-марксисты одностайно солідаризуються з радянськими вченими в утвердженні висновку про партійне керівництво розвитком художньої культури як про фактор, що цілком закономірно й з великим позитивним ефектом діє в умовах панування соціалістичних суспільних відносин. «Нове і неминуще в ленінському розумінні партійності полягає в тому, — пише Ганс Кох, дослідник із НДР, автор добре відомих у нас праць з питань марксистсько-ленінської естетики, — що тут уперше в історії марксистської естетики вказується на те, що весь розвиток соціалістичної літератури нерозривно зв'язаний з керівною роллю партії нового типу, із залученням її в загальне річництво живого соціалістичного будівництва, керованого і спрямовуваного партією». Інакше й не може бути. Адже партія революційного робітничого класу об'єднує найпередовішу частину суспільства, є «розумом, честю і совістю нашої епохи» (Ленін), і тому вона, узагальнює Т. Павлов, «не тільки має право, а й повинна внаслідок історичного обов'язку керувати як політичною та економічною боротьбою робітничого класу і будівництвом соціалізму, так і всім культурним та ідеологічним розвитком соціалістичного суспільства».

Неодноразово акцентується також те, що, згідно з ленінськими настановами, партійний вплив на літературу, мистецтво поєднує в собі високу вимогливість з чуйним ставленням до митця, розумінням складності і своєрідності його роботи, що партія, наполегливо виховуючи у митця передові погляди і переконання, спрямовуючи його на шлях самовідданого служіння народові, водночас всіляко сприяє вільному виявленню ним свого таланту, гаряче підтримує його творчі дерзання і що досвід розвитку художньої культури в СРСР та в інших соціалістичних країнах блискуче підтверджує плідність цих ленінських настанов.

«Делегати від профспілок металістів і землекопів, французькі синдикалісти Марсель Вержа та Лепті, які приїхали до Росії, щоб налагодити контакти з робітничими організаціями й поінформувати французьких революціонерів про все, що може стати в пригоді істині й революційному рухові...

Що думаємо про Леніна ми? І що про нього думають у Франції?

Він репрезентує соціальну революцію, а це вже багато значить; на думку робітників, цього цілком достатньо для визнання його заслуг.

Наш пролетаріат інстинктивно любить його, згадування на зборах самого лише імені Леніна викликає захоплені крики «Браво!». Так, Ленін символізує Революцію, і цим пояснюється той факт, що навіть люди, які тільки чули про нього, всією душею люблять його й захоплюються ним.

За що ми ще любимо Леніна? Бо він невтомний працівник, мужній вождь-теоретик і стійкий революціонер, який, незважаючи на всі скрути, трагедії й найнесподіваніші перешкоди, ніколи не забуває про головне й невтримно йде вперед обраним шляхом, ведучи за собою інших.

Але ми любимо Леніна й за його рідкісну скромність, яка позначається й на його працях, і в промовах, і в поведінці, і в усій його діяльності та житті.

Мимоволі дивуєшся, як можна лишатися в рамках, бути завжди привітним, маючи такий авторитет, який багатьох

заморочить і робить зарозумілими...

Ми любимо Леніна, любимо й багатьох інших батьків Революції як теоретиків, так і практиків, але любимо їх без галасу, по-товариськи. І в їхній особі любимо російський народ, який уміє любити і вміє мислити, вміє боротися і страждати за великі ідеї й за Людство.

М. Вержа, Ленгі».

Марсель Вержа і Франсуа Ленгі — соціалісти, делегати II конгресу Комінтерну від профспілок металістів і землекопів Франції.

«Під час недавньої розмови зі мною та товаришем Квелчем, на яку товариш Ленін люб'язно дав згоду, ми обговорювали стан британського робітничого руху. Це справило на мене особливо сильне враження, так це його майже надприродне вміння виявляти наші недоробки — прогалини в британському комуністичному русі. З робіт Леніна ми знали, що він володіє вражаючою спостережливістю, вмінням знаходити найслабше місце в супротивника, але цього разу ми пересвідчилися, що це стосується й друзів. Ми трохи пишалися досягненнями нашої партії, а товариш Ленін змусив нас відчутти, що ми зробили дуже, дуже мало. Його вказівки щодо подальшої роботи в Британії нададуть нам величезну допомогу.

Друковані праці й уся діяльність Леніна доводять, що він гідний спадкоємець Марк-

Плакат до 30-річчя з дня смерті Леніна.
Художник Л. Рівель (Франція).

«КЛАСИЧНИЙ ВЗІРЕЦЬ НАУКОВОЇ КРИТИКИ»

«Ленін не тільки сформулював загальні принципи методології літературознавства, а й дав класичний взірець наукової критики, — слушно зазначається в статті Ю. Борсукевича «Ленінська концепція літературного процесу». — Його зауваження про таких письменників, як А. Барбюс, Р. Роллан, Анатоль Франс, Б. Шоу, Г. Уеллс, Дж. Лондон, Е. Сінклер, статті і висловлювання про Радищева, Герцена, Белінського, Чернишевського, Добролюбова, Некрасова, Салтикова-Щедріна, Тургенева, Г. Успенського, Л. Толстого, М. Горького та ін., мають основоположне значення для дальшого вивчення творчості цих авторів, для розуміння літературного процесу в цілому».

На сторінках збірника «Ленін і марксистська літературна критика за рубежом» вимальовується постать дослідника художньої творчості, який і в цій галузі був, користуючись визначенням, вжитим у постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна», «титаном наукової думки».

В. І. Ленін. (Ілюстрація до поеми В. Маяковського «Добре»)

Художник Вернер Клемке (НДР).

Ленінська критика відзначається (про це каже, наприклад, румунський літератор Й. Д. Белан) науковістю, філософською глибиною, чим вона «остерігає нас від начотництва, від вузького практицизму, від поверхового тлумачення творчості».

Маємо насамперед неперевершений зразок соціально-класового аналізу літературних явищ і фактів. «Розглядати літературу для Леніна значило не пасивно захоплюватись художньою геніальністю твору чи письменника, а шукати найбільш правильні, найбільш адекватні шляхи їх витлумачення і в першу чергу — передову політичну позицію цього витлумачення»; співвітчизниця Й. Д. Белана Адріана Мітеску, слова якої тут процитовано, доречно згадує ленінський висновок: «...правильна оцінка Толстого... можлива тільки з точки зору соціал-демократичного пролетаріату»¹. Але в той же час

са. Як теоретик він нині не має собі рівних, але світовий пролетаріат його особливо цінує як людину дії. Здатністю наполегливо доводити власні задуми до логічного кінця, а потім застосовувати одержані висновки на практиці, володів дуже мало людей, хоча саме це поєднання теорії й практики необхідне для вождя.

Ленін — людина, яку тепер найбільше люблять і найбільше ненавидять на всій земній кулі. Що його ненавидять капіталісти всіх країн — це природно. А що він гідний людині — ясно для всіх, хто його бачив. Фотографії не дають про нього правильного уявлення. Вони не можуть передати доброти, що світиться в його очах, не можуть відобразити його багатющого почуття гумору. Справді дивно, що людина, все життя якої минуло в боротьбі, полемічній або практичній, змогла зберегти здатність цінувати вдалий жарт або дотепну відповідь. Це є ознакою душевного здоров'я й рівноваги, які рятують велику людину від ризику перетворитися на простого сперечальника, рятують від односторонності.

Так, робітничий клас може вважати себе щасливим, що його головним вождем стала велика й гуманна людина. Ми шануємо Леніна, ми любимо його.

Як кажуть шотландці: «Хай довго димиться комин його дому».

У. Мак-Лейн.

Уільям Мак-Лейн (1891—1960) — англійський профспілковий діяч і публіцист, делегат II конгресу Комітету від Британської соціалістичної партії.

¹ В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 20, стор. 19—20.

«Яке ж місце ми визначимо Ленінові? Спробуймо порівняти його із сучасними йому так званими великими людьми. Але Вільсон з усіма його велеречивими проповідями — просто вірний прислужник американських і англійських банкірів; Ллойд-Джордж був і залишається софістом-адвокатом, політиком-ловкачем двадцятого сторіччя; Клемансо варто було б зобразити, коли він їде верхи на ослі, дивлячись осліві в охвістя, іншими словами — назад. Проти Леніна всі вони як мурашині купки біля підніжжя Кавказького хребта чи Гімалаїв.

Дивлячись у майбутнє, Ленін спирається на минуле, як пророк або провидець, що зустрічає світанок нового дня...

Ленін — найвидатніший діяч сучасності, велич своєї епохи, найобдарованіший з усіх політичних економістів і філософів, породжених революцією.

Патрік Квінланд».

Патрік Квінланд — делегат від Ірландської робітничої партії. Під час роботи II конгресу В. І. Ленін ознайомився з його статтею «Ірландський робітничий рух».

«Моя думка про Леніна: видатний сучасний теоретик комунізму. Різні політичні економісти віднаходили нові факти, що лежать в основі соціальної науки, а Марксові судилося відкрити останній факт — закон про додаткову вартість.

Якщо Маркс указав на перехідний період від капіталізму

Володимир Ілліч, про що вже говорилося, ніколи не випускав з уваги специфічного характеру діяльності художника. «Хоча з властивою йому скромністю сам він вважав себе в цій справі профаном, його розумінню всієї складності письменницької роботи могли б позаздрити багато фахівців у галузі літературної критики» (Р. Леруа). Оця «революційна пристрасність Леніна в поєднанні з винятковою інтелектуальною тонкістю, глибиною суджень і гостротою аналізу» (там же) є показником істинної **партійності**, його літературно-критичних характеристик.

Про послідовно партійну позицію Леніна як дослідника літератури і мистецтва свідчить також його **принциповість**, що виявлялася передусім у гострому засудженні ним найменших ідейних хитань письменника, митця. Так, «до Горького він ставився тепло, з дружньою симпатією, але одночасно і з неприхованою непримиренністю в тих випадках, коли відзивався про його помилки; він допомагав йому з'ясувати для себе пореволюційну дійсність...» (А. Мітеску).

Природно, що, зупиняючись на літературно-критичній практиці В. І. Леніна, дослідники найбільше уваги приділяють його аналізу світогляду і творчості Льва Толстого, який дає особливо повне уявлення про визначальні моменти в цій практиці. Атанас Стойков (Болгарія), Ярослав Герштова (Чехословаччина), Іштван Шетер (Угорщина), чимало інших авторів, — вони згадувалися вище, — ґрунтовно, всебічно розглядають відповідні праці й висловлювання Леніна, переконливо доводять, що вони ні на йоту не втратили своєї величезної наукової цінності. Чітко проводиться думка: ленінські статті про Л. Толстого є чудовим прикладом застосування до мистецтва діалектико-матеріалістичної теорії відображення, причому в свою чергу «конкретна розробка теорії відображення в цих статтях і практична перевірка її правильності в процесі розвитку літературознавства виявляє і значне збагачення самої теорії відображення» (Я. Герштова).

Автори збірника коментують і ленінські літературно-критичні характеристики та оцінки, що стосуються творчості ряду інших майстрів слова. Для прикладу можна назвати досить цікаву, оригінальну за змістом (хоча де в чому й дискусійну) статтю французького критика Клода Прево «Ленін, політика, література», в якій стисло висвітлюються такі теми: «Ленін і Достоевський», «Ленін і Маяковський», «Ленін і Горький», а також — «Ленін і класові (літературні) противники».

«ЦЕЙ ГОЛОС ЗАКЛИКАЄ, ПЕРЕКОНУЄ, НАДИХАЄ»

Важко переоцінити значення і перебільшити масштаби впливу ідей ленінізму на розвиток зарубіжної літературно-естетичної думки. Будучи для людства, за образним виразом Хуана Марінельйо, «компасом, що вказує шлях із сучасного в народжуване на наших очах майбутнє», вони запліднюють і теорію та практику світового реалістичного мистецтва.

Ознайомлення із збірником «Ленін і марксистська літературна критика за рубежом» дозволяє говорити про це з цілковитою певністю.

Ось стаття Василя Колевського «Ленінські принципи в болгарській літературі 20-х років». Її автор, який багато попрацював над вивченням ленінської естетичної спадщини — зокрема, його перу належить монографія «Ленін і художня література» (вона перекладена і на російську мову), — показав, спираючись на багатий фактичний матеріал, що ленінські ідеї відіграють вирішальну роль у розвитку ідеологічного і культурного життя в Болгарії, що вони справляли й справляють прямий, безпосередній вплив і на творчу діяльність болгарських письменників. «Слово Леніна — це голос революції! Цей голос закликає, переконує, надихає». І тому, скажімо, «навіть чи з'явилися би на світ геніальні вірші Хр. Смирненського про Жовтневу революцію, про боротьбу робітничого класу Болгарії і в усьому світі без тієї величезної праці, яка була пророблена БКП по пропаганді і популяризації ленінізму».

Нгуєн Ван Хоан говорить про те, що «ленінізм відкрив воістину нову епоху у вивченні літературної спадщини» у В'єтнамі, дав «тверду методологічну матеріалістичну основу» для цього.

Джон Говард Лоусон, порушуючи питання про вплив учення Леніна на американську культуру й мистецтво, підкреслює: «...він повернув нам утрачене було чуття історії — історії як ланцюга потрясень, катівської експлуатації і боротьби за визволення, що досягли свого апогею в епоху імперіалізму».

Ідеї ленінізму дедалі глибше проникають у свідомість передової художньої інтелігенції всього світу. В цьому переконуєшся, читаючи збірник «Ленін і марксистська літературна критика за рубежом».

му до комунізму, то Леніну випало визначити форму цього періоду: диктатура пролетаріату¹. Отже, Ленін і Маркс — найбільші теоретики соціалізму, їхні імена житимуть у віках!

Е. Мартін».

Едвард Мартін — робітник-друкар, член Комуністичної партії США, прийняв допомоги в друкуванні матеріалів II конгресу Комінтерну англійською мовою. Листувався з В. І. Леніним.

«Ленін зробив у політичній сфері більш могутній переворот, аніж той, що був викликаний у промисловості винаходом парової машини... Його участь у світовій пролетарській революції на півсторіччя прискорює хід історії...

Жак Садуль».

Жак Садуль (1881—1950) — син учасниці Паризької комуні, член соціалістичної партії. 1917 р. був відраджений до Росії як член французької військової місії. Під впливом Великого Жовтня став прихильником комуністичних ідей, вступив до французької секції РКП(б) й добровольцем — у Червону Армію. Виступав у пресі з палкими протестами проти інтервенції імперіалістів Антанти в Радянську Росію, вів революційну пропаганду серед французьких військ, які окупували південь України.

¹ Автор неточний. К. Маркс писав: «Між капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату. (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, с. 28).

За публікацією журналу «Исторический архив» (№ 2, 1957 р.) матеріал підготували наукові співробітники Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР.

Борис ЗАБАРКО
та Володимир ЄВТУХ

КАМЕН КАЛЧЕВ

РОМАН

9

Щодо студентки, то я навіть уявлення не мав, що вона і хто, міг лише припускати, що вона цікавиться літературою, оскільки вчиться на журналістку. Мені здавалося також, що це модерна й незалежна дівчина, якщо судити, наприклад, з одягу і з того, як вона поводитися зі студентом Річком. Я припускав, що вона із Свіленграда, оскільки, як ви вже знаєте, у неї були зарубіжні ілюстровані журнали, які випадково потрапили до рук її дядька, митника, під час контрольних оглядів. Можливо, і її транзистор придбаний через магазини митниці за допомогою дядька. Мене вабила її східна краса, яка мала в собі і щось від декадансу «гнилого Заходу», як вирішив я ще тоді, коли спостерігав за нею з хвилюванням затаєного сластолюбця.

Власне, хіба вона запам'яталася б мені і хіба б я відгукнувся на її запрошення зустрітися, якби не існувало цього підсвідомого потягу до неї? Правду кажучи, мені подобалось у ній все — і старанно підмальовані мигдалеподібні очі, і зачесане вниз гладеньке темно-каштанове блискуче волосся, і засмаглі оголені стегна, ледь прикриті корот-

Продовження. Початок див. «Всесвіт» № 3, 1980.

2. «Всесвіт» № 4.

кою картатою сукнею. Можливо, я б і забув усе це, якби не почув знову її мелодійного голосу, який нагадав мені про те, що випадкові зустрічі є, за висловом філософів, закономірним явищем у нашому маленькому болгарському світі, де всі ми виявляємося мало не родичами. Я був задоволений. Більше того, я був щасливий, що ми знайшли одне одного.

Життя, думав я, це невинний рух людей, які стрічаються на вулиці, в літаку, в купе закуреного старовинного поїзда, що його тягнуть через Стару-Планину два локомотиви. В цьому русі підготовляються і здійснюються наші зустрічі, що звільняють нас від мертвоти звичок. Я був щасливий з того, що відвідаю забуті місця Казанлицького краю, де проводив колись літні канікули у баби й діда і намагався відкрити нові закони фізики, які б прославили мене. Давно вже я не вдихав диму поїзда, не чув паровозного гудка; легкові автомобілі з бензиновим смородом настирливо пхалися і в моє життя, позбавляючи мене пасторального спілкування з цими «мастодонтами», які от-от мали зникнути під льодовиками життя... Я роз'ястрував і водночас приглушував свою тугу за минулим, шукаючи нових знайомств і нових зв'язків. А чому б і ні? Будучи учнем, а пізніше студентом, я полюбляв випадкові знайомства, що спричинялися іноді до тривалого листування, і листи ті відзначалися веломовністю і вишуканим стилем. Але ті часи минули. Тепер роки диктують інші почуття й інші стосунки, хоча, кінець кінцем, наша цікавість до життя, наші захоплення й бажання залишилися незмінними. Правда, такі «молоді люди», як я, вже одержали пенсійні книжки з категоричною й остаточною настановою дивитись у майбутнє без ілюзій. На жаль, виявляється, що ілюзії можуть бути пов'язані з далеким відгомном запізнилої молодості. Вони, звичайно, не пасували до «холодного розуму», що зжився з математикою й фізикою, незважаючи на фантастичні романи, якими я скрашував і свої одноманітні будні. Ілюзії жили у мені, а я в них, то був неначе «бенкет демонів», що давно готували цю зустріч. Навіщо обдурювати себе? Навіщо обманюватись? Навіщо боротися з невідворотним — тим, що прийшло незвіданими стежками забутої й приглушеної роками чутливості? Хіба не сказано було мені, що шкіра у мене гладенька, як у немовляти? «Вибач, Єлено, що я пішов на зустріч з молодою дівчиною, напахчений парфумами, подарованими тобою на Новий рік. Вибач, мій добрий, недооцінений старий друже, я тобі багато чим зобов'язаний!»

Зрештою, мене тривожила наявність ілюзії, викликаной «демонами» несподіваної іронії, яка могла б одного чудового дня роздвоїти мене і знищити. Але зараз я не допускав цього, переповнений радісними почуттями юнака, що пробудився в мені. Не відчуваючи докорів сумління, я вже підготував лиходійство супроти Єлени — заплаканої волоокої Гери. Бідолаха! Вона мовчала біля телефонної трубки, не спала і хвилювалася, інстинктивно відчуваючи мою зраду. Вона знала все! Навіть те, що я йду на цю зустріч, напахчений її парфумами. Знала і ронила як то кажуть, свої мовчазні криваві сльози, які можуть принести мені колись нещастя. Чи міг я передбачити таке? Чи це також одна з чергових ілюзій часу, що минав?

У кафе було повно людей, майже всі столи зайняті. Я навіть злякався, що не знайдегся місця. Стоячи біля дверей, я пильно оглянув зал. Не помилюся, коли скажу, що відвідувачі здебільшого були такі, як я, — молоді і старі пенсіонери, котрі, так би мовити, виконали своє життєве завдання. Пили каву, стиха розмовляли, задивляючись на мо-

лодих офіціанток, ловили усмішки, а найгалантніші дарували їм по кілька стотинок¹ — чайові.

Я давно не бував тут. І тепер мені здавалося, що то не для мене це просторе приміщення з важкими квадратними столами, куди крізь величезні вікна лилося з вулиці яскраве світло. Все тут здавалося мені незвичним. Увійшовши, я буквально зіткнувся з офіціанткою, що раптово вигулькнула переді мною, і мало не вибив у неї з рук тацю. Тільки спритність дівчини врятувала мене від першого конфузу. Я повільно просунувся між столами, коли раптом у глибині кафе побачив дві тендітні оголені руки, що заклично махали мені.

Катерина виявилася кмітливішою і практичнішою від мене — вона прийшла заздалегідь і зайняла стіл. Я пробрався до столу, простяг руку, щоб привітатися. Катерина теж подала руку, привітно посміхаючись. А може, у її погляді було й трохи іронії. Я подумав, що причиною цієї іронічної посмішки могли бути Єленині парфуми, запах яких ширився навколо мене. А може, цю посмішку викликали мої лискучі, виголені до синяви щоки. Я занадто міцно потис руку дівчини (звичка, що залишилася ще з часів служби в армії) і через це збентежився ще більше. Однак дівчина ніяк не показала, що помітила мою незграбність. Вона зробила жест рукою, запрошуючи сідати. Я сів на стілець навпроти неї.

Так, вона не змінилася. А втім, чого б вона мала змінитися! Ще й місяця не минуло, як ми бачилися. І все ж вона запитала мене, чи не забув я її. Ні, звичайно. Хіба можна забути таку гарну дівчину? Гарну? Вона усміхнулася, дивлячись мені просто у вічі. Гарна? Гарна, звичайно. До того ж розумна! Хоч гарні не бувають розумними, як вважає Річко... До речі, а де цей Річко? Поїхав до Варни. Може, ще приїде? Може і не приїхати. То було звичайне короточасне знайомство... Таке, як наше? Хтозна. Чи не надто ми захопилися розмовою? Вона вже замовила, не питаючи мене (я ж не серджусь?), чай, коньяк і соленки.

Отак — жваво й невимушено — ми поговорили, перш як офіціантка принесла замовлене. Всі мої тривоги дуже швидко щезли. Я вже дивився на неї, як на давню знайому, з якою можна й на «ти», хоч це в мене виходило не зовсім природно. Проте Катерина наче й не помічала цього. Вона простягла мені пачку «Стюардеси», і я досить вправно прикурив від її запальнички, навіть не закашлявшись. Все складалося так, що не я, а Катерина виступала в ролі кавалера. І я вже зовсім був переборщив, дозволивши їй слугувати за столом: вона поклала мені цукор у чай, подала соленки, попросила в офіціантки нову ложечку, оскільки моя впала, коли я прикурював, і таке інше. Взагалі я був як дитя-пенсіонер, що прийшло в гості до своєї тітоньки. І коли дитя нерозважливо заявило, що віддає перевагу сигаретам «БТ», тітонька підвелася, щоб принести їх. На щастя, я встиг схопити її за руку й примусив залишитись, пояснивши, що та моя звичка давнішня. Дівчина усміхнулася й повторила за мною:

— Давнішня?

— Так. Я висловлююсь по-простацьки, правда?

— Чому по-простацьки? Слово дуже гарне. На жаль, призабуте.

— Ні, — сказав я, — не призабуте. У наших краях його вживають. Колись я чув його від баби і діда.

— Ви з якої області, товаришу Желязков?

¹ Стотинка — грошова одиниця, сота частина лева.

- Хіба не видно?
- Судячи з вимови, з Середньогір'я.
- Так, вгадали.
- Ну звичайно.

Вона затяглася сигаретою і якийсь час мовчала. Потім, уже не всміхаючись, діловито почала:

— А знаєте, чому я запросила вас на цю зустріч, товаришу Желязков? — вона допитливо дивилась на мене. — Хочу поговорити з приводу одного важливого питання... Дуже важливого!

— Слухаю вас, — відповів я по-військовому.

Вона замислилася, струсила попіл із сигарети й заговорила знову:

— Пригадуєте нашого спільного знайомого у поїзді: старий з дерев'янок замість ноги... зелена шинель... Га?

— Кара?

— Так, Кара. Це його партизанський псевдонім. Під цим ім'ям його знають усі, хто мав щастя або нещастя з ним зустрітися.

— А що сталося?.. — заїкнувся я.

Вона усміхнулася. Затяглась сигаретою і додала:

— Звітть мене Катею... Катерина звучить надто урочисто... — Вона примружила очі й відігнала рукою дим від обличчя. — Катя... Це якось тепліше. А вас як звати, товаришу Желязков, як ваше ім'я?

— Николай!.. — сказав я. — Можете називати просто Кольо... Дядя Кольо... Як вам зручно... Я не сердитимусь. Можна і дід Кольо.

Вона засміялася.

— Найкраще звучатиме дід Кольо!..

І знову відігнала дим, махнувши газетою.

— А тепер можемо йти далі...

— Що ж сталося з Карою? — запитав я здивовано. — Якесь нещастя?

— Навпаки. Він тепер у Польщі. Чекаю його цими днями. Однак перед від'їздом до Польщі він залишив мені доручення, з яким я забарилася... Вчора одержала від нього листівку. Знову нагадує.

Я здивовано дивився на неї.

— Це стосується однієї особи, яку ви знаєте... Її звуть Єлена Атанасова Огойська... Дівоче прізвище Крочмарова.

«Дівоче прізвище, — майнула думка, — у сорок вісім років!» Мені стало вкрай неприємно, що й на цій омріяній мною зустрічі знову впливла особа Єлени, до тсго ж Огойської! Ще й Крочмарової! Самі славні імена!

— Ця Єлена Огойська, — вела далі Катя, — вона ж Крочмарова, — тепер уже розлучена, — була дружиною одного робітника, здається, шахтаря, котрого після якогось нещасного випадку звинуватили в саботажі чи недбальстві, точно не знаю... За це він був засуджений і ось уже два роки сидить у в'язниці. Розумієте?

— Так, так.

Я згадав історію, яку пережила Єлена. Але що спільного у неї з Карою?.. І з цією дівчиною, майбутньою журналісткою, що сидить навпроти мене з сигаретою в руці? Правду кажучи, мені не хотілося слухати цієї історії. Однак Катерина говорила, нервово затягуючись димом.

— Огойський без вини потрапив у в'язницю, а справжні винуватці аварії на волі... Розумієте?

— Я розумію, однак...

— Це дуже важливо, товаришу Желязков... Ви мусите допомогти... Кара серйозно взявся за це. Він зацікавив цією справою ряд громадських організацій і окремих товаришів, які могли б допомогти. Йдеться про встановлення істини... Розумієте? Істини!

Вона допитливо дивилася на мене, начебто від моєї відповіді залежала дальша доля Огойського. Я відчував розчарування і навіть щось схоже на страх, тому що мене знову збиралися втягти в історію, про яку я майже забув.

— Кара попросив мене зв'язатися з цією особою... Єленою Огойською, вашою знайомою...

— А звідки ви знаєте, що ми з нею знайомі?

— Довідалась, товаришу Желязков, — усміхнулася вона. — Світ малий.

— Дивно!

— І зовсім не дивно...

Вона дістала із шкіряної сумочки нову сигарету, закурила. Запропонувала й мені, але я відмовився. В усій цій історії мене непокоїло те, що особа на ім'я Єлена знову з'явилася на горизонті, і то якраз тепер, під час цієї зустрічі, коли я приготувався до зовсім інших розмов! Невже я для того прийшов сюди, щоб займатися справами сім'ї Огойських? Єлени Огойської... Крочмарової... Заради чого? І доки я крутитимусь у цьому зачарованому колі?

А дівчина говорила, не зводячи з мене очей, немовби вивчала мою реакцію.

— За цю Єлену Огойську ви просили в кооперативі «Сувенір», щоб її прийняли на роботу прибиральницею. Так?

— Так.

— Колись я теж працювала там, ще на перших курсах... Ми робили з обрізків ляльки...

— Справді?

— Так. Тепер там директором якийсь Хараламбі Доганов... Ви зверталися до нього, влаштовували на роботу згадувану Єлену. Ця Єлена близька вам?

— Це троюрідна сестра моєї колишньої дружини, — виправдувався я.

— Чому «колишньої»? — здивувалася Катерина. — Ви що, розлучений?

— Так.

— Проймаюсь до вас симпатією! — усміхнулася вона. Помовчала і, дивлячись на мене, додала: — Жарти жартами, товаришу Желязков, але ця Огойська, за яку ви клопоталися перед директором кооперативу «Сувенір», дуже зацікавила і мене... Щиро кажучи, я впряглась у цю гру Кари... Такі рицарські вчинки імпонують мені! Кінець кінцем, я вже журналістка... Пишу дипломну роботу!.. Випадок дуже цікавий...

— Це ваша справа... Але навіщо встрявати й мені?

— Ви лише зв'яжете мене з нею... Я більше нічого від вас не хочу... Не заперечуєте?

— Ні, звичайно, — механічно відповів я. — Тільки як це зробити? Вона досить недовірлива. А коли зрозуміє, що справа стосується процесу, який завдав їй багато прикрощів...

— Просто влаштуєте мені одну зустріч... Треба з'ясувати деякі деталі у зв'язку зі справою Огойського... Розумієте?

— Розумію... Але все вже минуло...

— Навпаки, тільки починається! — заперечила вона. — Тільки починається!

— Якщо вам не шкода часу...

— Як, ви не вірите, що ми виграємо? Завдання благородне! Гуманне! Врятувати невинну людину, витягти її із в'язниці! Що може бути благородніше?

— Звичайно, але все-таки... Суд давно сказав своє слово.

— Це не має ніякого значення! — вона нервово зім'яла в попільничці сигарету. — Ніякого значення! Істина повинна перемогти!

Я замовк. Істина повинна перемогти. Тут нічого було заперечити. І я довго мовчав, сповнений недобрих передчуттів, караючись за свою легковажність. Навіть тепер, маючи за плечима п'ятдесят шість років, я залишався наївним простаком. Мені було соромно: покинув свою спокійну кімнату, етажерку з книжками і приперся сюди, у це закурене кафе, почепивши нову краватку, вичепурений і напахчений. Я жестом покликав офіціантку, щоб розрахуватися. Катерина дивилася на мене трохи сумно, чудово розуміючи мій стан. Можливо, вона навіть потішалася, здогадуючись про крах моїх ілюзій. Я розрахувався. Ілюзія коштувала недорого. Заховав свій потертий гаманець, не взявши здачі. Я ж кавалер. Демонстративно залишив стотинки на столі. Встав. Катерина теж підвелася. Вся ота приємність коштувала якихось кілька левів. Але як дорого обійшлося все це для мене! Мені було соромно глянути на себе в дзеркало. Пройшов повз нього не подивившись. Напевне, я виглядав досить жалюгідним зі своєю краваткою і запахом парфумів, який усе ще тягся за мною, немов пахучий туман... Кошик залишився зовсім порожній! У ньому не було жодної ягоди!.. Лише зобов'язання. Та ще й яке: зв'язати Катерину з Єленою! Негайно! Сьогодні! Зараз!

Я йшов слідом за нею через усе кафе, нічого не помічаючи. Раптом Катерина зупинилася. Я ненароком наштовхнувся на неї, вибачився. Вона, не звертаючи на мене уваги, дивилась у бік вікна. Там, за четвертим столом, сиділи директор «Сувеніра» Хараламбі Доганов і Фламініо, його секретарка. Піли каву. Я хотів був привітатися, але вони вдавали, що не бачать мене. Катерина рушила далі, відступивши трохи вбік, щоб я міг іти поряд. Я порівнявся з нею, вона взяла мене під руку. Мені здалося, що це була демонстрація перед тими двома, що нахилились над кавою і удавали, ніби нічого не помічають.

— Впізнаєте його?

— Ще б пак! — промовив я.

— Видно, конкурс друкарок належно закінчився... Він вибрав її?

— Не знаю, Катю.

— А я знаю!

Ми вийшли на вулицю. Вона глянула на мене й усміхнулася. І на серці у мене потеплішало. Катя, прощаючись, подала руку, і я, за старою звичкою, стиснув її досить сильно. Однак вона навіть не поморщилася. Більше того — піднялася навшпиньки і, на превелике моє здивування, поцілувала мене в чоло, як, напевне, цілувала батька чи брата, якщо вони у неї були, чи свого дядька із світенградської митниці.

— Значить, так, — сказала вона досить діловито, — завтра зв'яжемося по телефону... Єлена Огойська?

— Так, Катю.

— Тільки обов'язково.

— Звичайно.

Я піднімався в свою скромну кімнатку на горищі, навіть гадки не маючи, що застану там колишню дружину і двох міліціонерів, які чекали на мене. Спершу я здивувався, потім обурився — адже вони самовільно забралися в мою квартиру!

Останніми роками Ірина намагалася не зустрічатися зі мною віч-на-віч, а завжди шукала свідків, які могли б у разі потреби підтвердити мої слова: вона уявила собі, що я перекручую її думки, що у мене не залишилось нічого святого від тих часів, коли ми були разом, що я став «невиправним егоїстом», забув «честь і мораль», що навіть аліменти, визначені судом для утримання єдиної дитини, намагався не посилати... Словом, на її думку, я був прихильником девізу: «grima mihi!»¹.

Вона працювала в Народному банку і зводила все до простого правила: я мав своєчасно вносити гроші на «нашого шалапута», залагоджувати з шкільним начальством усі конфлікти й ходити в міліцію, якби хлопця затримали за якісь серйозніші порушення. Вона постійно дорікала мені, що я нічого не роблю, аби роз'єднати його з Петком, цим «фатальним молодиком», який погано впливає на хлопця. (Відколи ми розлучились, вона навіть не згадувала про Єлену, бо глибоко зневажала її, а, крім того, пронюхала про «її наміри» щодо мене!) І всіляко намагалася вибити у сина з голови навіть думку про режисерську роботу, вперто, але марно скеровуючи і підштовхуючи його до «позитивних наук» — малась на увазі математика, перед якою вона схилилася, хоча «наш шалапут» кожного місяця носив двійки з цього незбагненого для нього предмета.

Та як би там не було, вона вважала, що його кінематографічні фантазії підігрівалися фатальним Петком, і це, на її думку, не могло довести до добра. Вона чекала чогось страшного, оскільки наш син справді сліпо, із властивою йому покірною й фанатичною відданістю прив'язався до Петка, забувши і батьків, і вчителів, і взагалі весь світ. Петко був для нього божеством, якому він служив беззастережно й сліпо.

Тепер, повернувшись у свою кімнатку на горищі, я побачив на скрипучих стільцях трьох осіб, засмучених і заглиблених у думки. Коли я увійшов, вони машинально повернули до мене голови, з полегшенням зітхнули, задоволені тим, що я нарешті повернувся, і запитливо подивились на мене, немовби давно вже поставили мені якесь запитання, на яке я досі не відповів.

Спершу я подумав, що Ірина вирішила влаштувати мені черговий спектакль з приводу аліментів, але тут же згадав, що два дні тому, одержавши пенсію в поштовому відділенні, я тут-таки підійшов до другого віконця й переказав «належну суму». Квитанцію я, звичайно, кудись запхнув і забув. Майнула й інша думка: чи не довідались вони про вчорашню оргію, яка не дала спати цілому будинкові, і чи не вважають, що я також брав участь у ній, бо хто ж ще міг дати хлопцям ключ від моєї «парубоцької квартири!» Вона, звичайно, не припускала, що наш улюблений синок, ставши іграшкою в руках Петка, міг десь роздобути ключ, знову ж таки за порадою і вимогою Петка.

Так чи інакше, я був серйозно занепокоєний появою цього неждано-

¹ Насамперед мені! (Лат.)

го тріумвірату в моїй оселі. І хоч я не відчував ніякої вини, все-таки візит цей мене розсердив і стривожив, особливо коли я побачив двох охоронців порядку. Це були квартальні уповноважені, які пильнували порядок і спокій, обходячи нічні вулиці й перевіряючи залишені обабіч дороги автомобілі: чи хто часом не забув замкнути. Отже, уповноважені були мені знайомі, один з них навіть служив колись радистом у моєму підрозділі і тепер завжди вітався зі мною, козиряючи за давньою звичкою.

Але чому з ними Ірина? Ми давно не зустрічалися з нею. Вигляд у неї був украй пригнічений. Вона була схожа на людину, що оплакує небіжчика, бракувало тільки чорного крепу на голові. Стиснуті тонкі уста підмальовані блідою помадою; ледь помітні брови; випуклі очі на білому порцеляновому обличчі зосереджено дивилися в одну точку над моїм ліжком, де залишилися сліди губної помади.

— Товаришу Желязков, — почав той з уповноважених, що колись служив у мене, — о котрій годині ви повернулися вчора ввечері додому?

Запитання це мене здивувало і обурило; до того ж мене якось сковувала присутність колишньої дружини.

— Не пам'ятаю... А якби й пам'ятав... то чому це вас цікавить?

— Все ж згадайте! — озвався другий міліціонер, трохи старший. — О котрій годині ви повернулися... Хоч приблизно.

— Ані приблизно, ані точно! — відповів я сердито й пішов до ліжка, щоб сісти.

— Товаришу Желязков, прошу вас, не сідайте на ліжко! — ввічливо, але твердо попередив мене молодий міліціонерик.

— О, це мені подобається, — вибухнув я. — Не сідати на власне ліжко... Чому?

— У нас є певні міркування, товаришу Желязков, — відповів той. — І ще раз прошу вас згадати, коли ви повернулись учора ввечері і яких людей застали у себе в кімнаті.

— Яких людей? І скільки їх було? — додав старший прискіпливо.

— Так, яких людей і скільки? — повторив молодший.

— Не можу знати, — все ще сердито відповів я. — По-перше, тому, що їх було досить багато, я не рахував... а по-друге, нікого з них я не знаю, крім свого сина і сина Огойської...

— Єлени Огойської, — уточнив старший.

— Так.

— Вони були п'яні? — знову запитав молодший.

— Я не нюхав, п'яні вони чи ні. Але якщо судити з порожніх пляшок, що валялися в кімнаті...

— Так, так — доброзичливо відгукнувся міліціонерик. — Та чи не зауважили ви чогось іще?

— Чого, наприклад?

— Якогось особливого запаху... в тютюновому димі?.. Чи не збереглося якихось недокурків?..

— Цього ще мені бракувало — зберігати їхні недокурки, — вигукнув я фальцетом — аж сам засміявся — і знову намірився сісти на ліжко. Однак старший зупинив мене, злякано схопивши за руку, наче десь там під матрацом була бомба. Я залишився стояти. В цей час єхидно озвалась Ірина, яка досі сиділа мовчки, міцно стуливши губи.

— А що означає ця фарба на стіні?

Я спершу не зрозумів, яка фарба мається на увазі. Але старший

вийняв олівець і обвів квадратом відбиток губ на штукатурці над узголів'ям.

— Мене не цікавить це неподобство! — сказав я.

Раптом на мене напав кашель — здавалося, не витримають голосові зв'язки. Нарешті я заспокоївся. Запала коротка пауза; старший скористався цим і ще раз — чіткіше — обвів відбитки губ на стіні, попередивши, щоб я не торкався обведеного олівцем, поки не прийде експертиза.

Ірина з убивчим виразом дивилася на мене. Зорієнтувавшись у ситуації і намагаючись ще більше розпалити її ревності, а заодно дошкулити й мені, старший наче випадково запитав, чи перед цим, тобто перед оргією, я не гостював у товаришки Огойської.

— Так! — визивно відповів я. — Це моя приятелька і... троюрідна сестра товаришки!

Я кивнув головою в бік Ірини.

— Це нам відомо, товаришу Желязков, — знову втрутився мій доброзичливець. — Однак нас цікавить, хто ще з молоді, крім вашого сина і Петка Огойського, брав участь у зборищі. Нас також цікавить, чим вони займалися ще, крім пиятики, супроводжуваної танцями й оргіями, чи вживали вони, крім алкоголю й нікотину, щось інше...

— Ми мусимо перевірити кошки для сміття, — сказав старший. — І взагалі зробити трус, як належить.

— Хоч справа й неприємна, але ми таки мусимо зробити трус, — зітхнув мій доброзичливець і захсидився перевертати матрац на ліжку. Тим часом старший зайшов у ванну й крутнув кран — мабуть, щоб перевірити, чи в мене є вода. І тут же щось крикнув — ми не дочули, що саме, бо шуміла вода. Виявилось, міліціонер ненароком включив душ, і тепер його новий кашкет був весь мокрий, а сам він розсердився на мене ще більше.

— Немає недокурків, — збентежено сказав він, повернувшись у кімнату. — Де ваше відро для сміття? Чому нема відра для сміття?

— Я не риюся в смітті, — відповів я презирливо.

Але Ірина негайно ж відрізала з огидою:

— Ти в інших відрах риєшся, брудніших від смітниць! — Вона вимовила це з притиском, і обличчя її відразу ожило. Я помічав, що вона завжди стає принаднішою, коли шаленіє. Щось ніжне й чисте проступає на її обличчі в подібних випадках, вона вся ніби молодіє. Хотілося цілувати ці тонкі губи, відчувати той шал, що кипів у ній разом з невдоволеною жагою, про яку вона й сама не підозрювала. Я відчував, що в ці хвилини у її грудях нарастає якийсь неймовірний зойк. Її сині, скоріше попелясті, порцелянові очі, круглі й опуклі, починали метати холодні крижані блискавки. І тоді хотілось володіти нею, щоб відчути той небесний холод, властивий тільки ангелам, упитися нерозтопленою й непробудженою молодістю. Це мене водночас і буджувало, й лякало, бо ще в перші місяці нашого подружнього життя я вважав її «фригідною жінкою», байдужою й неприступною білявою красунею з тонкими губами й крижаними очима. Власне, вона була не «холодна», а просто не розпалена, не розтоплена красуня, що чекала на своє сонце! І тим сонцем мав бути я! Порухити її самотність! Розбудити її!

«Брудні відра!» — заявила вона, бо ж сама залишилась чистою посудиною, в якій ще нікому не вдалося запалити вогонь кохання.

Ми з нею розлучилися через «несумісність характерів» — найба-

нальніша і найпримітивніша формула, до якої вдаються всі дилетанти. Насправді ж ми розійшлися тому, що були двома різними початками, які збочили з дороги, які ще в зародку приречені на блукання.

«Брудні відра!» Скільки ненависті до чоловічої статі, яка не зуміла розкрити закиданого крижинами вогнища, було в цих словах.

Щоранку вона піднімалася з ліжка з почуттям сумної й гіркої втоми. Розчісувала перед дзеркалом коси, — красиві попелясті коси, з платиновим відтінком. Розтирала груди, яких не торкався ніхто, навіть дитина, бо ж Ірина не годувала її. Освіжала душем своє гнучке, як у спортсменки, порцеляново-біле тіло, нашвидку підфарбовувалася, непомітно наводила блідою помадою тонкі губи, ще більше підкреслюючи цим їх звабливу холодність. Одягалась по-спортивному, звичайно у білу кофтину і брюки. Взуття носила на невисоких каблучках, бо була досить висока й не хотіла виглядати ще вищою. Парфуми вживала імпортні, з легким специфічним запахом. З'ївши на сніданок яблуко, йшла на роботу в банк. Там викопувала якісь операції з іноземною валютою, вела бухгалтерські рахунки, розмовляла по-німецьки з іноземцями, зваблива й гарна, і чоловіки весь час підбігали до віконця за різними довідками.

Ірина аж ніяк не скидалася на дочку збіднілого корчмаря-болгарина. Білява, по-спортивному підібрана, вона скоріше нагадувала германку. Родовід Ірини, за «науковими» розвідками троюрідної сестри Єлени (тоді вони ще приятелювали!), по батьківській лінії сягав у середньовіччя, коли хрестоносці рушили через Балкани визволяти гріб господній. Звичайно, століть минуло багато, але світлий колір шкіри та біляве волосся невідомого рицаря залишилися, дійшовши через покоління й до Ірини. І ось я, наївний зубрій латинських висловів, пригломшений пубертатним¹ туманом, подався у пошуках свого юнацького кохання до Софійської торговельної гімназії, де вчилася Ірина. Корчмар, видно, визнавав лише торговельну освіту, виходячи із своїх розрахунків! Як це звичайно буває, я побачив Ірину на якомусь учнівському журфіксі і, познайомившись з нею, одразу ж закохався в її біле обличчя та біляве волосся. Любов наша тривала досить довго. Згодом, вже будучи студентами, ми одружилися. Багато років жили разом. У нас народився хлопчик. Потім ми розлучилися, можливо, через те, що в неї не бракувало поклонників у банку, які дарували їй квіти за виконану роботу, цілували руки, призначали побачення (вона не ходила), і ми дедалі більше віддалялися одне від одного, пригнічувані ревностями й вічними підозріннями.

«Брудні відра!» Це мене дуже вразило. Нагадало про моє нестойне подружнє життя, про нерозкриті таємниці її жіночності. Про вогонь, який жеврів у глибині її душі, так і не розгорівшись.

Охоронці порядку і спокою вже порпалися у «брудних відрах», шукали недокурків, доказів учиненого злочину. Все перерили, перевірили. Мій доброзичливець-міліціонерик навіть виліз через вікно на дах, щоб подивитись, чи немає там закинутих недокурків. На щастя, виявив один! Обережно підняв і довго розглядав у лупу. Недокурков був досить довгий, на мундштуку виднілися сліди губної помади. Уважно оглянувши знахідку з усіх боків, він нарешті опустив її щипчиками у пластмасову коробочку.

¹ Пубертатний — пов'язаний зі статевим дозріванням.

— На даху більше немає недокурків? — запитав старший, вихилившись у відчинене вікно.

— Немає, — зітхнув хлопець.

— Пошукай-но ще.

— Пошукаю, але я певен, що немає.

Міліціонерик удруге вибрався на дах і довго й уважно роззирався навкруги, але більше нічого не виявив. Ось він знову з'явився у вікні, зіскочив на підлогу й пішов у ванну помити руки. Потім сів за стіл, надрукував на машинці протокол трусу й дав мені підписати. Я з досадю поставив свій підпис. Однак досада моя стала ще більшою, коли мені було сказано, що я мушу йти разом з ними в управління і дати пояснення начальникові з приводу оргії в моїй парубочькій квартирі. Це розлютило мене. Я сів на стілець і заявив, що нікуди не піду. Вони виричалися на мене, а Ірина лише злегка усміхнулася, немовби хотіла сказати, що їй дуже приємно, бо я нарешті таки вскочив у халепу. Я сперечався і обурювався, аж поки мене, кінець кінцем, не переконали, що мій візит в управління допоможе слідству розкрити одну темну аферу.

— Що спільного у мене з вашими аферами? — кричав я. — У даному випадку я в ролі жертви...

— Не будьте дитиною, товаришу Желязков! — заспокоював мене міліціонерик. — Там усе з'ясується!

— Нічого мені там з'ясовувати! — кричав я.

— Все ж, товаришу Желязков...

Міліціонерик подав мені ключ від кімнати. Я взяв його і раптом аж здригнувся.

— Звідки у вас цей ключ?

Я з підозрою дивився на Ірину.

— Ми знайшли його під постількою, — відповів старший.

Я зітхнув. Замкнув двері і пішов слідом за ними, готовий вилити свою лютість в управління.

11

Там, як і передбачалось, ми застали майора Григорова, начальника міліції. Він зустрів мене стримано й холодно, хоч ми знайомі ще з гімназії. Значно молодший від мене, майор постарів, полисів, але залишки волосся були акуратно зачесані; якщо додати до цього коротку шию в білому комірці і дебелий торс, затягнутий у формений кітель, то перед нами поставала людина старого, передвересневого покоління, яке давно пішло на пенсію. Та воно й справді так було, бо на лацкані він носив значок, який свідчив про те, що майор — колишній політв'язень і партизан, активний борець проти фашизму. Цей значок і суворий погляд, яким прикривалося його втомлене і незле серце, викликали повагу й тримали на відстані відвідувачів, яких ніколи не бракувало в цьому кабінеті.

З майором, як я вже сказав, ми познайомились давно. Але якоїсь тісної і щирої дружби між нами не було. Ми просто вітались, зустрічаючись на вулиці, і тільки. Можливо, причиною нашої відчуженості було те, що обидва ми довгі роки перебували на службі в провінції, зайняті відповідальною справою, яка цілком поглинала і час, і молодість. Його повернення в Софію приблизно припало на той час, коли сталася згадана аварія на шахті. За словами Єлени, цей майор, як представник окружного управління Міністерства внутрішніх справ,

першим прибув на місце події і констатував нещасний випадок (смерть двох шахтарів), незаперечно встановивши справжнього винуватця катастрофи, — якусь жінку, що порушила вимоги параграфа 37-39 спеціальної інструкції і не зупинила підйомної машини як належало, не зробила технічної зупинки. Цифри 37-39 від частих розмов з Єленою так глибоко вкарбувалися в мою свідомість, що мені й сьогодні стає не по собі, коли чую їх.

Так, Григоров тоді сумлінно виконав свій службовий обов'язок. Його протокол, на думку Єлени, відіграв позитивну роль на першому етапі судової справи. Її чоловіка було виправдано. Але згодом рішення суду мусили переглянути під тиском Шахтобуду, де технічний керівник рудника, якийсь Доганов, «мав руку», він був також приятелем тієї жінки, Айше, яка насправді ніяка не Айше, а звичайнісінька болгарка, приятелька і Доганова, і всяких інших начальників. І от замість того, щоб засудити справжню винуватицю аварії, яка фактично кинула величезну металеву посудину для вивезення руди і скельної маси і вбила на місці двох шахтарів, що були на дні рудника, — засудили «підземного сигнальника» Огойського. Висновок слідчого Григорова, який першим прибув на місце події, не взяли до уваги, і він, ображений цим, через рік звільнився з окружного управління й перейшов на роботу в Софію. Огойському дали три роки тюрми, а в майора залишився гіркий спомин про сумлінно виконаний службовий обов'язок.

І ось тепер майор стояв перед нами трохи стомлений і пригнічений, дивлячись у маленький блокнот, який він тримав на досить великій відстані від очей.

Віддавши рапорт, на який майор не звернув ніякої уваги, міліціонери вийшли; у кімнаті лишилися тільки ми з Іриною. Все ще мовчки й зосереджено дивлячись у блокнот, майор кивнув на стільці біля вікна. Мені було неприємно сидіти поруч з Іриною, і я сів на стілець біля дверей. Григоров навіть не глянув на мене. Я взяв газету з круглого столика, що стояв переді мною, і спробував читати. Ірина схрестила руки на білій сумочці (білий колір — її слабкість!) і незворушно дивилась поперед себе. Перечитавши кілька разів один і той самий рядок у газеті, я поклав її назад на столик і роззирнувся по кабінету. Він видався мені досить пристойним. На письмовому столі, довгому й широкому, не було нічого, крім кулькової ручки та блокнота, який Григоров усе ще гортав, слинячи пальці. При цьому він ворушив великими відкопиленими губами, виразисто здіймаючи брови й чимраз віддаляючи блокнот від очей. Йому явно бракувало діоптрій, щоб дивитися нормально: мабуть, давно не був у окуліста.

Крім письмового стола у кабінеті ще був телевізор, накритий бляклим резедовим килимком, з вишитим на ньому державним гербом, та радіоприймач давнього зразка, який стояв тут хтосна з якого часу. І телевізор, і радіоприймач, видно, не вмикалися, відколи їх купили. Але їм належало бути тут! Як і Григорову.

Флегматичність майора подобалась мені. З такими людьми я завжди швидко і легко знаходив спільну мову. До того ж доброзичливість була просто написана на його обличчі. І якщо зараз він, зосередившись і заглибившись у зовсім інші думки, не квапиться з нашою справою, думає собі, значить, це питання не таке вже й важливе, як його намагалися зобразити нам. З досвіду я знав, що у підлеглих завжди більше заппадливості, ніж того вимагає їхнє начальство. І тому був

вдячний блокнотові з телефонними номерами, який давав мені можливість трохи оговтатись.

Ми з Іриною довго сиділи, немов прикуті до стільців. Нарешті майор знайшов потрібний номер, вигукнув «а!» і потягся до трубки. Я з цікавістю дивився, як він пхав дебелий палець у маленькі круглі дірочки телефонного диска. Нарешті він порушив мовчанку. Я вже не пам'ятав, який у нього голос. Мені здавалося, що, маючи таку масивну фігуру й дебету шию, належить розмовляти басом чи баритоном. А заговорив майор писклявим тенорком, який спочатку прозвучав досить комічно, немовби хтось прикидався жінкою. Причому говорив він досить швидко — слова вилітали у нього з рота наче наввипередки. Спершу я навіть не розібрав, що саме він сказав. Чув лише: «Хто, хто це?» І більше нічого. Аж потім зрозумів, що «це» — якийсь Кара. Поки я здогадався, що йдеться про того загадкового чоловіка з поїзда, треба було напружено ловити кожне слово майора.

— Ну й що, — пищав він, — судитимеш нас? Ну й суди! Ми вже звикли... Я сказав. Повторювати не буду. Стажистку, яку до мене прислали, я вигнав... Журналістам не вірю... Такі, як вона, колись зіпсували всю справу... Так, з тобою можу розмовляти, бо ми знаємо один одного, а з журналістами — ні!.. Отак. Ти вже повернувся?.. Ну, до побачення! Чекаю! Поспіши... Маю двох осіб. Так, обробка йде... Але я не погоджуюся на ревізію. Мене не цікавлять ніякі параграфи. Я вже опікся. До побачення! Все!

Він натиснув рукою на вилку, покрутив білою трубкою, щоб розправити закручений шнур, і обережно поклав її на місце. Потім щось пробурмотів, акуратно закрив блокнот і поклав його в кишеньку кітеля. Я дивився на нього, а він механічно застібав кишеньку й бурмотів щось у вуса. Нарешті знову почувся його тонкий голос:

— Ну, що? До чого ми дійшли?

Ми здивовано глянули на нього, бо ніякої розмови взагалі не було.

— Прийшли, значить, подивитися, які ми гарні, так?

Ірина зітхнула. Григоров також зітхнув.

— До чого ми так дійдемо, я вас питаю? — він знову заходився розстібати кишеньку кітеля, щоб дістати блокнот.

— Ми нічого не знаємо, товаришу Григоров, — озвалася Ірина, — абсолютно нічого не знаємо.

— Отакої, — розвів руками майор. — Батьки не знають, учителі не знають, комсомол не знає... А хто знає? Міліція?

— Що сталося, товаришу майор? — втрутився нарешті і я. — Скажіть, ми вживемо заходів.

— А хіба вам не сказали?

— Абсолютно нічого. Вони просто перерили мою кімнату і пішли... Шукали недокурків... Навіщо їм недокурки?

— Недокурки? Хто їм казав шукати недокурки?

— Не знаю, товаришу майор... Навіть на дах вилазили.

— На дах? Ти бач!.. Це Василчо додумався до таких дурниць.

— Не знаю... Василчо чи Кирчо... Знаю тільки, що перевернули мені кімнату догори ногами.

— А протокол написали?

— Написали.

— Прочитаю... Важливо інше...

Ми наставили вуха, щоб почути оте «інше». Однак він знову почав

гортати своїми товстими пальцями блокнот і забув про нас. Через якийсь час він відклав блокнот і набрав номер. Почувся знайомий тенор: «Хто, хто це?» І потяглася довга розмова, яка певною мірою прояснила загадки. Майор говорив про квартальну аптеку, в яку минулої ночі проникли якісь злочинці, обнищпорили поліції і склад з ліками, навіть не доторкнувшись до каси, хоч там лежали банкноти й «дзвінка» готівка. Грошей було не бозна-скільки, але в касі лежав годинник, очевидно, забутий там касиркою. Склад був пильно обшуканий. «З якою метою?» — запитував я себе.

— Так, так, все ясно! — тим часом говорив майор комусь на тому кінці проводу. — Складик повинен бути замкнений... Через ін'єкції. А не через сигарети. Що, що? Свіленградська митниця? А коли це сталося?.. Я не дивлюся телепередач... Часу немає... Молодці митники!.. З Лівану?

Я був зовсім збитий з пантелику — тільки-но розгадав про що йдеться, і знову заплутався з цим Ліваном та Свіленградською митницею...

— Чи судитимуть? Звичайно, судитимуть, — лунав сердитий фальцет. — Ну й що, як англійці? Негідники!.. Зараз уточню... Очевидно, це інші. Так, слідство триває!

Він кинув блокнот на письмовий стіл, поклав трубку.

— Зрозуміли? — посміхнувся до мене.

— Нічого не зрозумів.

— Ви ж радист?

— Я працюю з іншими кодами, товаришу Григоров! — посміхнувся і я.

Майор поклав руки на стіл і розповів про історію, яка сталася минулої ночі на його ділянці. Якось банда проникла в аптеку і забрала всі наявні там наркотики. Тепер міліція шукає цю банду, націлившись на підозрілі елементи, зареєстровані у списках квартального управління. Оскільки оргія в моїй квартирі збіглася з цією подією, міліція побувала й там. Звичайно, міліціонери перевищили свої права, бо поводитися грубо, але справа дуже серйозна — адже йдеться про наркотики, а не про шоколадні цукерки. Правда?

— Звичайно, — сказав я. — Але треба було сказати мені це з самого початку, а не перевертати мою кімнату догори ногами.

— Вони не знали. Їм було сказано: ретельний трус! Ці наркотики приймаються через ін'єкції, а не через сигарети... Наскільки мені відомо...

— Товаришу Григоров! — несподівано простогнала Ірина. — Врятуйте мою дитину! Петко Огойський занапасть його! Благаю вас!

Майор підвівся, вийшов з-за стола й нечутно пройшовся по м'якому килиму. Ноги у нього були короткі, груди випнуті, гудзики блискучі й застібнуті, навіть на тій кишеньці кітеля, якою доводилось найчастіше послуговуватися, бо там лежав отой такий потрібний блокнот. Ми чекали. Але майор, не звертаючи на нас ніякої уваги, ще швидше міряв кроками кімнату, зосереджено дивлячись просто себе. «Так поводитися, — думав я, — маршали, коли вирішувалась доля історичних битв». І мені було трохи смішно, от тільки слово «наркотики» й мене насторожувало, вселяло тривогу.

— Ви розумієте? — виукнув він, раптом зупинившись посеред кімнати. — Розумієте, що сталося?

Ми мовчали.

— Нічого ви не розумієте! — відповів він замість нас. — Нічого не розумієте!..

— Товаришу Григоров! — знову простогнала Ірина. — Рятуйте мою дитину!.. (Начебто цей п'ятнадцятирічний хлопчик був лише її дитиною, а я тут ні до чого, і начебто я не сидів отут разом з нею, болісно переживаючи все, як і вона). Розлучіть мого сина з Петком Огойським... Він занапастить дитину.

— Громадянку! — обірвав її Григоров. — Я не начальник дитячого садка... Я начальник управління міліції. Кілька разів я рятував ваших дітей від виправного дому. Кілька разів запобіг виключенню їх зі школи... Ми знаємо про них набагато більше, ніж ви самі... І це дуже прикро...

— Що, наприклад? — не стримався я.

— Що? — обернувся він до мене, вигнувши свою товсту червону шию. — А ось що, товаришу Желязков! Чи відомо вам, наприклад, що вони останнім часом буквально тероризують людей у нашому кварталі анонімними телефонними дзвінками, намагаються залякувати...

— Що, що? — зірвався я зі стільця. — Які дзвінки?

— Це ще не найгірше, товаришу Желязков, — майор зайшов за стіл. — Вони надсилають листи з погрозами... Вимагають грошей... Шантажують... Навіщо їм гроші? Що вони збираються купувати? Думаєте, ми не здогадуємось?..

Майор раптом замовк, помітивши нашу «нездорову» цікавість, якої він якраз і не хотів задовольняти. Простяг був руку, щоб відкрити бічну шухляду, але, мабуть, передумав це робити і, підперши голову долонями, довго мовчав. Нарешті він порушив мовчанку, заговоривши вже спокійніше:

— Я не кажу, що вони злочинці. Можливо, навіть, що ці анонімні дзвінки, адресовані різним людям, є дитячою грою. Можливо. Але можливо й інше. Не слід забувати, що ворог не дремає.

— Товаришу Григоров! — Ірина знову спробувала щось сказати, але він перебив її:

— Товаришко Желязкова...

— Я не Желязкова, — заперечила Ірина.

— Пробачте, я за давньою звичкою. Ми знаємо, що ваші діти — здібні діти... Петко Огойський, наприклад, переживає за батька... Самі розумієте... Вразлива дитина, батько якої в тюрмі, до того ж засуджений безневинно — я в цьому переконаний, хоч і не збираюся втручатися в судовий процес, — не може бути спокійною... Я розмовляв із товаришкою Огойською, яка поспішила розлучитися. Вона теж такої думки... Ви, товаришу Желязков, також в курсі справи... Кілька разів приходили до мене поговорити від її імені.

Ірина здригнулася, але відразу ж опанувала себе і міцно стиснула білу сумочку, наче боялася, щоб хтось не вихопив її з рук. У погляді її читався докір: «Про власного сина не думає, а про чужих дітей турбується!..» Я спробував перевести розмову на інше, але майор уперто вів своєї.

— Я цілком розумію ваші товариські і приятельські почуття, — сказав він, — але діти є діти... Вони хочуть, щоб перемогла правда... Хлопець робить фільм про свого батька... Наївно, але факт! Я не можу йому заборонити... Він шукає істину!.. А в пошуках істини можна вчинити і злочин... Огойський сидить у в'язниці безневинно... Це знають усі, хто в курсі справи... Вони не примирилися з цим фактом... Я сам

не примирився, але я втомлений... Хай інші борються... І слава богу, що не перевелися ще такі диваки... Як же інакше? Якщо хочете бути в курсі справи. — провадив він, — посидьте з півгодини, послухайте одного дивака, який все ще йде напролом до істини, наче він у Дряновських горах... Він буде тут хвилин за десять, а може, вже й приволікся зі своєю дерев'яною ногою.

Майор дістав кишеньковий годинник, круглий, зі срібними кришками, відкрив його і, віддаливши від очей, довго дивився на циферблат. Потім приклав до вуха і з прикрістю виявив, що годинник стоїть — забув накрутити пружину. Почав накручувати, зв'язати зі стінним годинником, який висів навпроти нього. Це тривало досить довго. Ми пригнічено мовчали.

— Тепер заходився наводити порядки, — бурмотів він, ховаючи годинник. — Мобілізує адвокатів, журналістів... Хоче лаврів Еміля Золя... Здається, йде... Чуєте?

Зустріч з «диваком», очевидно, хвилювала його, хоч як намагався він залишатися спокійним.

— Посидьте, посидьте, — сказав він, — а потім докінчимо розмову про дітей... Це важлива тема... Свого часу я написав статтю для «Учительського голосу»... Я був учителем...

Він усміхнувся, поклав годинник перед собою на блискучу поверхню стола і обернувся до дверей.

Двері раптом відчинились. Перед нами, як ми й сподівалися, виросла постать чоловіка з дерев'яною ногою. Майор підвівся, щоб привітатися з ним. Підвелися й ми.

12

Зустріч з ним найбільше схвилювала, здається, мене. І хоч я не належав до романтичних і наївних юнаків, щоб вірити всьому, що чув про цю легендарну особу, все ж у мене, як, певне, і у Григорова, майнула думка, що перед нами стоїть незвичайна істота, яка не відповідає нашим сьогоднішнім уявленням про людей.

Що, власне, я знав про нього? Колишній партизан. Писав мемуари, захоплювався фікціями, називаючи це боротьбою за правду.

Він увійшов до кабінету досить урочисто, вдавлюючи свою дерев'янку в килим. Просто з дверей попрямував до стола Григорова, вимахуючи кістлявими руками, щоб зберегти рівновагу. Його обличчя з широкими щелепами й тонкими губами, йоржик волосся були такі ж, як і тоді, в поїзді. І кітель спеціального покрою, модель 1930 року, і сорочка, — усе відгонило якимсь аскетизмом. Потиск його руки був міцний, я б сказав, небезпечний, — немов кліщі, з яких важко вирватися. На обличчя його не було й тіні усмішки, вона давно зникла. Зате він часто повторював: «Ну, брате! Отак воно, брате!» Це замінювало і усмішку, і ласку, і гумор. Більше нічого особливого я не примітив. Хіба що шрам збоку на шиї, трохи нижче підборіддя. Це мене здивувало, бо раніше я його не помічав. Шрам заріс гладенькою червонуватою шкірою. Згадалась приказка: «Битий — не добитий, січений — не досічений».

— Ну, що? — розкинув назустріч йому руки Григоров. — Такий же бадьорий, молодий?

— Ет, брате, молодий, а молодості не пам'ятаю! А ти як?

— Добре.

— Як тиск?

— А що тиск?

— Та от дивлюся на твій дебелий карк і думаю... Можу подарувати гирі для гімнастики.

— Дякую,— висмикнув руку з кліщів Григоров.— Мені тільки гир бракує!.. Сідай, сідай і не критикуй!

— Критика — рушійна сила,— сказав гість серйозно, оглядаючись, де б сісти.— Без критики й самокритики немає руху вперед.

Він аж тепер помітив мою присутність. Упізнав. Простягнув руку. Я трохи не скрикнув від того потиску, але було приємно, що він не забув.

— Ще немає склерозу,— сказав він, трясучи мою руку.— Пам'ятаю тебе, інших — теж! Усе записано тут! — показав собі на чоло, звільнивши нарешті мою руку.— Пам'ятаю! І пам'ятатиму!

Він намірився був сісти в крісло, але побачив Ірину, яка зібралася йти, і запитав:

— А хто ця товаришка?

— Громадянка з кварталу,— глянувши на мене, швидко відповів Григоров,— прийшла у справі.

Кара кивнув їй головою, не подаючи руки. Ірина підійшла до Григорова і щось тихо почала йому говорити. Наскільки я розумів, усе ще бідкалася за нашого сина. Запитувала, де його шукати. Лаяла «фатального Петка», просила допомогти... Григоров багатозначно супив брови й мовчав, певно, думав тільки, як швидше випроводити її.

— Де, де його шукати, товаришу Григоров? — стогнала Ірина.

— Не знаю! — низав плечима начальник міліції.— Не знаю! Якщо знайду, повідомлю!.. Насамперед повідомлю вас і його батька...

— Допоможіть, товаришу Григоров!

Він уже делікатно показував їй на двері, але вона трималася за стіл, все ще сподіваючись на допомогу цього всесильного чоловіка, що пригнічено витирав червону, спітнілу шию. Ірина у відчаї навіть глянула в мій бік — з благанням і презирством,— шукаючи підтримки. Та я уникав її погляду і тільки, як вона висловлювалась, індиферентно мовчав, удаючи, що не чую їхньої розмови. Під кінець я вловив ущипливу фразу: «Все-таки у нього є батько!»

Коли вона вийшла, хряснувши за собою дверима, я полегшено зітхнув і крадькома глянув на Кару, щоб побачити, яке враження справила на нього моя колишня дружина і чи знає він, що це моя дружина. На моє щастя, Кара не звернув на неї ніякої уваги. Думки його були спрямовані в інший бік. Він лиш сказав мені:

— Залишся ще трохи!

— Якщо тільки я буду вам корисний,— відповів я.

— Сподіваюсь,— сказав він і дістав з внутрішньої кишені кітеля довгий потертий блокнот. Поклав його на коліно і почав діловито гортати сторінки, списані крупним нерозбірливим почерком, кульковою ручкою. Різкоколірні рядки утворювали строкатий, густо виписаний лабіринт. А скільки просто вражали якоюсь химерною послідовністю. Я мало не скрикнув від подиву. Але він так заглибився в читання тексту, що взагалі не дивився на мене.

Тим часом Григоров підвівся, обійшов Кару й сів навпроти нього у глибоке, м'яке і зручне крісло, ніби спеціально зроблене для його дебілої й міцної фігури. Я уявив собі, як іноді під час обідньої перерви втомлено опускається він на м'який плюш і дрімає, поки нема відвіду-

вачів. Потім йому приносять каву. Він випиває склянку горнобанської води і, бадьорий, приступає до роботи.

Григоров, як усякий гостинний господар, спробував був запропонувати нам каву й коньяк, але Кара рішуче відмовився, все ще копаючись у своєму блокноті.

— Ти, братику, як був фанатиком, так ним і залишився! — дорікнув Григоров. — Ми всі якоюсь мірою змінилися, тільки ти залишився тим самим.

— Хіба це погано?

— Ні, але все-таки треба вийти з музею... В цьому кітелі ти схожий на експонат!

— Кожного разу, коли ми з тобою зустрічаємося, дорогий Григоров, я чую від тебе одну й ту ж пісню, — сказав Кара. — Хай це буде моя примха.

— Нехай, але... ти ставиш у незручне становище стару гвардію! Одягайся якось хоч трохи по-сучасному... Хіба так можна?

— Ех, Григоров, Григоров!.. — зітхнув Кара. — А тепер слухай, бо час дорогий!

Він почав читати швидко, різко, немовби з кимось сварився:

— «...Машини й споруди на час аварії були в бездоганному стані, швидкість спускання бадді нормальна, люди проінструктовані й підготовлені до роботи, яку вони виконують; лише Атанас Огойський не додержав інструкції з охорони праці...»

— Не пригадую, — відповів Григоров.

— Я тобі нагадаю! «...З допитів свідків, думки технічної комісії, протоколів огляду, фотознімків і висновку експерта (в даному випадку — майора Григорова!) встановлено, що вина за те, що сталося (смерть двох шахтарів), лягає на машиніста підйомника, так звану Айше, яка порушила вимоги параграфа 37-39 спеціальної інструкції і не зробила технічної зупинки...»

— Це мені відомо, — сердито сказав Григоров. — Не розумію, однак, чого ти хочеш від мене?

Розгніваний Григоров хотів підвестися, але Кара притримав його, поклавши руку на коліно.

— Не гнівайся, брате! Я мушу дізнатися, чому суд спершу виправдав Огойського, а потім, переглянувши справу, покарав його... В чому причина?

— Запитай тих, хто безпосередньо причетний до цього... Чому ти питаєш мене?

— Ти — один з них, товаришу Григоров! — іронічно промовив Кара, знову заглиблюючись у блокнот, неначе істина була захована десь там, у різноколірних сторінках.

— Пункт 39 згаданої інструкції говорить, — провадив він далі: — «Під час опускання бадді у забій вона має бути зупинена за 10—12 метрів від забою, і лише після сигналу із забою машиніст (в даному випадку — Айше) плавно опускає її вниз».

— Я сто разів читав цю інструкцію, — махнув рукою Григоров. — Нічого цитувати, вона мені відома!

— Слухай, товаришу Григоров, якщо ми погодимося з твердженням Айше, що вона зупинила баддю як належить, тоді хто сказав їй після зупинки опустити баддю остаточно, коли всі очевидці — і наземні, і під землею — твердять, що сигналу для остаточного спуску не було дано?

Чому ж тоді обвинувачують Огойського, що він не попередив шахтарів?

— Цілком ясно.

— Згідно з інструкцією, — вів своєї Кара, — підземний сигнальник, у даному випадку Огойський, повинен був зробити це після того, як баддя зупиниться. Річ у тім, що баддя не зупинялась і сигналу для остаточного спуску не було дано! Хто винен, що баддя прсмчала без зупинки і всією вагою (півтори тонни!) звалилась на нещасних людей? Хто?

Григоров підвівся, слова Кари знову розтривожили його сумління. Його дратувала незбагненна прискіпливість цього чоловіка, який ще в партизанські роки дістав жартівливе прізвисько «Сук». Рубаєш поліно, а сук не піддається... Істина! Істина! Наче він один прагне істини!..

Майор колись знав одну казку, її ще баба розповідала йому. А згадав тільки тепер, коли Кара гарячився, длубаючись у своєму блокноті, щоб довести невинність якогось Огойського! Майор сперся на стіл і злегка усміхався, майже не слухаючи тієї пристрасної промови. Просто відчував задоволення, спостерігаючи, як кип'ятиться Кара, немов болільник на футбольному матчі. Справді, гра давно закінчилась, голи забиті — справедливо чи несправедливо, але забиті. Перемогу здобуто!.. Може, суддя був не на місці? Чи гравці?.. Істина залишалась істиною! Вона не могла бути «оберненою». І йому все нав'язливіше лізла в голову казка старої баби, хотілось поділитись нею, однак Кара не вгавав.

— «...Технічний керівник Доганов, намагаючись врятувати Айше, випустив нову інструкцію, у вигляді «метелика», надруковану на ротаторі... Якщо порівняємо дві інструкції, то побачимо кричущу суперечність між ними...»

— Слухай, брате, — знову спробував перебити його Григоров, — послухай, що я тобі скажу...

— Чекай, чекай! — не давався Кара. — Як твердить начальник Доганов, ця додаткова інструкція була видана ним — або, точніше, вигадана ним, — бо мусили поспішити з виконанням плану... Запроваджувались інтенсивні методи вивезення скельної маси... І тому Айше не повинна була робити технічної зупинки...

— Дорогий Кара, — нарешті таки перебив його Григоров, — колись моя баба, як мала вмирати, сказала мені: «Синку, не шукай істини, бо істина померла того самого дня, коли народився світ». Розумієш? Світ народжується — істина вмирає! Цікаво, га?

Кара кинув блокнот на стіл. Обличчя його почервоніло, а шрам на щіці наче аж набряк.

— Дорогий Григоров, ти мене дивуєш!

Григоров усміхався.

— Я тебе не впізнаю... Хто ти, Григоров? Що з тобою сталося? Запала довга, напружена мовчанка. Я боявся, що вони кинуться один на одного. Я спробував був сказати щось, щоб хоч трохи розрядити атмосферу, але побачив, що вони зовсім не слухають мене. Хотілось помирити їх, та я не знав, як і звідки почати. Вони просто ненавиділи один одного в цей момент. Очевидно, слід було дати їм помовчати якийсь час, поки мине злість, а тоді вже щось робити. З цією «бабою» і з цією «істиною», яка померла, справа заплуталася так, що я ніяк не міг збагнути, що, власне, сталося і чому вони так наїжачились! Очевидно, за звичайною суперечкою ховалася інша, колишня, давня, про яку я не знав, тому мені краще було не втручатися...

І саме тоді, коли я вже думав, що вони ось-ось поб'ються; враз різко задзеленчав телефон. Ми здригнулися. Григоров узяв трубку. В тиші чути було, хоч і не зовсім ясно, дзвінкий жіночий голос, який ніби поспішав на допомогу.

— Так, товаришко! — відповів Григоров. — Тут. Покликати його?

Ми запитливо дивились на нього. Григоров сказав у трубку:

— Звичайно, дам. Ми з ним давні друзі! Прошу!

Він підморгнув Карі й додав:

— Чим зможу допомогти зі свого боку, допоможу... Ну, певно. В ім'я істини. Чому ж ні? Істина повинна перемогти! Так точно! Ви маєте рацію!

Він знову глянув на Кару й усміхнувся. Потім кивком голови запросив того до телефону й, затуливши рукою трубку, тихо сказав:

— Журналістка...

— Я зрозумів! — сердито відповів Кара. — Нема чого пояснювати...

Він сперся обома руками на крісло й підвівся. Був ще похмурий, але десь у глибині очей світилися веселі вогники: видно, і ці очі були не байдужі до чарів голосу, який линув з телефонної трубки. Я навіть позаздрив йому. Мені чомусь було неприємно бачити, як хвилюється він, розмовляючи з тією дівчиною.

— Так, Катю, пора зазирнути на шахту. Я двічі ходив, але треба й вам ознайомитися з обстановкою. Деякі споруди перевезені на інше місце, проте ви все-таки мусите знати, що і як було...

Тривога в мені наростала з кожним його словом. Я переживав гірке розчарування, втрачаючи короточасну ілюзію, що трохи зігріла мене. Щось затискало мені горло і не давало дихати. Коли розмова закінчилась, я був зовсім убитий. Хотілося встати й піти, як це роблять ображені хлопчики, але Кара змусив мене опам'ятатися.

— Слухай, брате, — сказав він, — питання дуже серйозне... В бригаду включено й тебе!

Я здивовано глянув на нього.

— Так, так!.. — повторив він. — І ти, і товариш Григоров!.. Ходімо! Зволікати не можна!..

Ми з Григоровим дивилися на нього й очам своїм не вірили. Фанатики не знають вагань! Що задумують, те й роблять! А тим більше, коли до них озветься по телефону чийсь мелодійний голос!

13

Обмірковуючи події, що сталися після того, я дивуюся не стільки з химер Кари, бо вони були притаманні його духовному або, коли хочете, й фізичному складу, — як самому собі, сліпій готовності йти за ним і виконувати все, що він скаже. Я дивився йому в очі і вірив сентенціям, які він безапеляційно виголошував. З екзальтацією пророка. Такими були великомученики, яких віддавали на розтерзання левам у римських цирках. «Чому? — запитував я себе. — Заради чого вони умирали? Чому за ними йшли?»

По суті, важливішим було не те, що вони вмирили на вогнищах і на циркових аренах, а те, що люди, подібні до мене, тверезі й навчені життям, пенсіонери, раптом починають слухатись їх, захоплюватись, йти за ними.

На це питання я не міг відповісти та й не хотів, скільки б не аналізував своєї поведінки після того, як ми вийшли з кабінету Григорова.

Навряд, щоб це було сліпе схиляння перед інвалідом, який квапливо шкутильгав попереду, немовби боявся, щоб його не випередили. Навряд також, щоб його прагнення дошукуватись істини і обстоювати її примусило мене включитися в «бригаду». Подібний ідеалізм вивітрився з мене ще в ті роки, коли я зубрив латинські вислови і цитував їх перед дівчатами, щоб похизуватися своєю ерудицією «*Ad gloriam*»¹, як любили жартувати стародавні римляни. Слава мені вже не була потрібна, бо «вистава закінчувалася», за висловом умираючого Августа. Залишалася тільки любов. А для неї не існує кінця вистави, наскільки я це розумію. Любов невпинно відтворюється — вмирає і народжується, як демони.

Хотів я чи не хотів визнати це, вона існувала десь у моїй підсвідомості. І коли б я був трохи розумнішим, як і належить у моєму віці, то навряд чи підкорився б цій фанатичній волі, особливо після телефонної розмови. Правду кажучи, мені було прикро, що я спіймався на цей гачок саме тоді, коли мої ілюзії розвіялися після тієї злочасної зустрічі в кафе «Болгарія». Якби я мав розум, то не пішов би на цю зустріч, не виряджався б, не напахчувався б Єлениними парфумами... Що Катерина думала тоді, дивлячись на мене?..

Наче відплата за нещасну Єлену, на яку я не звертав уваги! І ось тепер я йшов за «дерев'яною ногою», вслухаючись у її зловісне постукування, охоплений таємною надією ще раз побачити дівчину, яка так несподівано полонила мої думки.

Ми пройшли міським парком і опинились на стоянці машин біля телефонної станції. Ще одне відкриття: у Кари була легкова машина, яку він сам водив! Неймовірно! «Волга» старої моделі, спереду пошкоджена у двох місцях, перефарбована, з іржавими крилами і модерною антеною, загнутаю назад у вигляді дуги.

— Не боїтеся, що вкрадуть її? — запитав я.

— Це ти про антену?

— Так.

— Її вже тричі крали. І тричі я їх ловив. Простив. Але вчетверте вже відлупцюю. Сам.

Машина рушила раптово. Мені навіть здалося, що вона підскочила, бо я торкнувся лобом переднього скла й схопився за ручку дверця.

— Дивись, щоб не вилетів надвір! — попередив Кара, і ми помчали софійськими вулицями в невідомому мені напрямку.

Я не запитував, куди ми їдемо. Знав лише, що мусимо зробити щось, і те «щось» стосується справи, до якої я, очевидно, підключений. Отже, я, певно, зможу побачити Катерину і вибачитись за те, що не виконав до кінця своєї обіцянки — зв'язати її з Єленою.

Водій-інвалід нервово й нетерпляче натискав на педаль. Я навіть не підозрював, якою ризикованою була ця несподівана подорож вулицями столиці. Хотів був запитати: «Давно водите машину?», але не наважився.

Нарешті ми дістались до «Боянської корчми». На превеликий наш подив, Катерина чекала нас тут разом з Річком, студентом Варненського університету. Річко? Що у нього спільного з нами? Навіщо вона привела його? Щоб поставити мене на місце? Ну, хай уже я мав якісь

¹ Для слави (лат.).

там «наміри», але ж зі мною Кара. Чи не заходить вона надто далеко у свій юній самовпевненості? Так міркував я, сповнений ревностів і підозрінь.

Ми сіли за круглий стіл, заставлений етнографічною бутафорією сумнівної чистоти. Появилися й офіціанти у шопському¹ вбранні, вгодвані й догідливі, із злодійкуватими фізіономіями. Ми замовили суп з рубців. Катерина і Річко, виявляється, вже пообідали.

Поки ми їли, мене не покидали думки про те, що я пошився в дурні разом з «великим захисником істини»; я дивився на Катерину і думав, чи розуміє цей студент Річко, які ми бідні перед його молодістю? Навряд!

— Ви давно нас чекаєте? — запитав Кара, посипаючи перцем суп.

— Так, — відповіла Катерина. — Ми були в Боянській церкві. Дивилися фрески.

— Сподобались?

— Дуже, — відповів Річко. — Вони чудові, особливо Христос серед книжників і фарисеїв.

— Невже? — вигукнув Кара. — Цікавий момент, не забувайте, що Христос — дванадцятилітній підліток... Книжники і фарисеї намагаються своїми підступними запитаннями поставити його в скрутне становище. Але він дає їм гідну відповідь...

— Звідки ви це знаєте? — несподівано запитала Катерина. — Мені аж дивно.

— Комуніст повинен усе знати, товаришко Белева! — відпарирував Кара.

Я був здивований: її прізвище — Белева! Виходить, Кара знає про неї набагато більше, ніж я!

— Комуніст повинен бути культурною людиною в широкому розумінні слова. — В голосі Кари звучали повчальні нотки. — І Маркс, і Ленін про це говорили!

— Так, але ж то легенди... — не здавалася Катерина. — Чому ми мусимо їх знати?

— Легенди? — він запитливо глянув на неї, поклав ложку в порожню мисочку й замовив ще одну порцію супу.

— Ну звичайно, міфи — не вгавала Катерина. — Міфи й легенди.

Кара не відповів. Замислено дивлячись у велике вікно, він думав про щось, а може, просто чекав другої порції супу, який, видно, йому дуже подобався.

А Катерина атакувала його з запалом. Особливо ополчилася вона проти легенд і міфів, як джерел ідеалістичної філософії, не підозрюючи, що тим самим зачіпає і мою класичну освіту. Але я не втручався в суперечку. Та й Кара мовчав. Аж коли йому подали миску з гарячим супом, він запитав, чи бачили вони «Таємну вечерю».

— Так, — сказав Річко, — чудова річ.

— А чи помітили ви, що саме їли апостоли на цій вечері?

— Хліб і часник, — усміхнулась Катерина.

— Правильно, — підтвердив Кара. — Хліб і часник!. Народ завжди залишався народом!

Вона не заперечила. Це його, здається, роздратувало, бо він, певне, чекав заперечень, щоб продемонструвати свій полемічний талант.

¹ Шоп — прізвище селян Західної Болгарії, зокрема околиць Софії.

Після розмови про Христа й часник ми пили каву й мовчали. Я все більше відчував безглуздість цієї боянської зустрічі. Мене дратувала присутність Річка. Випивши каву, я встав і вийшов надвір — трохи прогулятись. Гора, що здіймалася переді мною у зеленому вбранні, далекі квартали Софії, що тонули у мареві,— все викликало тільки почуття досади. Хотілося сісти в перший-ліпший автобус і поїхати геть, навіть не попередивши їх.

Саме тоді на крутому й пропахлому бензином асфальтованому шосе з боку села раптом з'явилася знайома машина «мерседес». Я одразу впізнав її. За хвилину побачив і картопляну фізіономію водія. А поряд — тендітну Фламінго з великими грудьми.

На ній була дуже коротка спідничка, що скидалася на фустанелу¹ грецького воїна. Її високі стегна могли правити за навчальний посібник з анатомії. Пишний бюст, як і раніше, відразу привернув мою увагу.

Доганов і Фламінго відразу попрямували в приміщення. Я так і не встиг запитати їх, чи вони задоволені Єленою, яку я рекомендував прибиральницею в контору. Не залишалось більше нічого, як піти нагадати про себе.

Я зайшов. Яке ж було моє здивування, коли я побачив, що Кара розмовляє з Догановим біля дверей туалетної. Обое витирали руки паперовими серветками й неприязно дивилися один на одного. Я почув репліки:

— З юридичного погляду це так!

— Ви адвокат?

— Адвокат! — відповів Кара.

В цей час Фламінго також вийшла з туалетної. Видно було, що вона підфарбувала губи тією блідою помадою, яка надавала їй ще анемічнішого вигляду. Прямуючи до столика в кутку, зарезервованого спеціально для них, Фламінго навіть не глянула на Кару. У Доганова був привід покинути «адвоката», і він простяг йому руку. Я бачив тільки, як підскочив Доганов, почув слово «вибачте»,— сказавши це, Кара усміхнувся й помахав рукою. Доганов сів біля Фламінго спиною до нас.

— Я дуже задоволений! — Кара збуджено постукував дерев'яною ногою.— Добре, що зустрів його тут. Інакше треба було б іти в контору.

— Ви знайомі?

— Оце вдруге бачу.

— А яке ваше враження?

— Шахрай.

Я замовк. Хоч визначення було й правильне, воно мене вразило, бо аж ніяк не в'язалося зі щирим рукостисканням. Ще менше — з усмішкою. А з другого боку, я був радий, що Кара не мав ілюзій щодо цієї людини! І все-таки, що йому потрібно від Доганова? Що він йому сказав? Що то за «юридичний погляд», про який він згадував?.. Ми пішли до стола, де на нас чекали Катерина й Річко. Час було рушати. Ми встали й попрямували до стоянки машин. Нас чекало випробування — поїздка в Софію з водієм-інвалідом. Ми підсакували й тряслися, мовчки дивлячись на його руки. Нас проймав жах, коли він на мить знімав руку з керма, щоб жестом підкріпити свою думку. Ми звертали його увагу на світлофори та на пішоходів, які легковажно переходили дорогу просто перед «Волгою». Ніщо не допомагало. Він мчав чимраз

¹ Фустанела — короткий збористий верхній одяг.

швидше. Коли вже їхали вулицею Сердіка, машина враз зупинилася, трохи не врізавшись у якусь вітрину.

— Давно маю зуб на цю вітрину! — сказав Кара, засміявшись. — Ну, виходьте! Я мешкаю тут, на третьому поверсі.

Ми хутко повиходили, маючи намір тут-таки розійтися по домівках, але він жестом затримав нас.

— Друзі, — сказав Кара, — наша робота тільки-но починається! Ми злякано презирнулись.

— Обстановка у корчмі не дуже сприятлива для подібних справ, — пояснив він. — Тому давайте зайдемо до мене, уточнимо деякі питання.

Студент спробував щось заперечити, але Кара не дав йому домовитися.

— Ти вільний, Річко! Однак Белева ще залишиться. Ми мусимо прослухати статтю, перш ніж публікувати.

— Але все-таки... — почала Катерина.

— У нас немає часу, Катю, — ніжно зупинив він її. — Сама розумієш!

— Отже... — знов заговорив Річко.

— Завтра! — усміхнулась Катя і простягла йому руку. — Я тобі подзвоню.

Перш ніж розійтись, вони обнялись і поцілувалися.

14

На квартирі, де ми пробули близько двох годин, я весь час почував себе прибитим і пригніченим. Насамперед, скрізь панував нестерпний дух занедбаного житла, що огорнув нас ще на сходах, які скрипіли й хиталися. Уявляю собі, що тут робилося «в епоху блощиць», в ті похмурі тридцяті роки. Виявляється, Кара ще відтоді незмінно жив у цьому барлозі, що належав якомусь здирникові — власникові нерухомого майна. До кімнатки, де тоді мешкав Кара, тепер приєднали і кухоньку, обладнану, як він казав, модерною технікою. Стеля була висока, пофарбована сірою олійною фарбою, яка вже потріскалась, а стіни обліплені шпалерами, — ще від тих часів «комфарту і буржуазного благоденства». Справді, якою розкішшю були ці шпалери для кровожерних паразитів, що кочували з поверху на поверх, з квартири в квартиру, з готелю в готель! А готелів тоді на вулиці Сердіка не бракувало.

Ця квартира нагадувала мені житло Єлени, — там, щоправда, кімнати були просторіші, а стеля ще вища, гіпсова. Спільним було те, що і тут і там пахло цегляним порошком і трухлявими дошками — важкий дух минулої епохи. Кара, видно, давно звик до цієї квартири, яка вже увійшла як літературний факт в його мемуари, що їх я тоді ж одержав від нього і з цікавістю прочитав.

У мемуарах чимало місця було відведено вулиці Сердіка, кварталові поблизу купальні, збудованої у «візантійському стилі», готелям і повіям — «жертвам експлуататорського суспільства, які, позначені печаттю сухот, кружляли біля вуличних ліхтарів, мов нічні метелики, в очікуванні клієнта». Ці метелики, ліхтарі й темні суб'єкти збурювали все ество бідного студента, який служив кельнером у дешевому ресторанчику, де за свою роботу міг «скільки хотів» їсти хліба.

Мої тогочасні спогади певною мірою збігалися з його, хоч різниця у віці становила близько десяти років. Моя молодість також минула

в одноповерховій Софії — з зеленими трамваями, фаєтонами і торохтливими вантажними двоколками, які з гуркотом перетинали уздовж і впоперек тиху столицю, перевозячи вугілля й сміття. Щоправда, старий центр з купальнею і повіями, з турецькою мечеттю був мені не знайомий, бо там я бував рідше. Раз чи двічі на місяць я ходив у кіно-театр «Фенікс» або «Арда», щоб посміятись, полузати насіння і погаласувати разом з публікою в затемненому залі. Чув я і про жінок, які вистоювали на вулицях, і про будинок з червоним ліхтарем, однак усе було повите загадковим туманом легенди про «гріховний Вавілон», повний злодіїв і кримінальних типів. У нашому доброчесному учительському домі вулиця Сердіка згадувалась як розсадник розпусти і хвороб. Тому мій батько розмову про страхітливий Вавілон завжди починав словами Катона Старшого: «Карфаген мусить упасти!» Він вимовляв це з пафосом, особливо коли довідувався, що я був у кіно. Звичайно, Карфаген не падав, а моя цікавість зростала. До того ж кіно-театрів ставало все більше, вони вабили яскравими афішами, довгі дзвінки чути було аж на вулиці.

Ми жили в тихому кутку, недалеко від гімназії. Там ніколи не траплялося нічого надзвичайного. Лиш час від часу проїжджали вози з капустою або проходили селянки з повними бідонами свіжого молока на продаж. Ми купували яйця, овочі для соління, дрова, соснові тріски.

І ось тепер виявилось, що десь недалеко жив і Кара, який учився й працював, страждав і радів, виношував плани для щастя людства!

Я відчував задоволення, читаючи його мемуари, особливо ту частину, де йшлося про юнацькі роки на вулиці Сердіка, про голод і злидні в «капіталістичному череві», про перші зустрічі з членами нелегальної Комуністичної партії, про боротьбу. Цікаво розповідалося про його арешт і втечу з тюрми у партизанський загін... Просто не вірилось, що ця молода людина, живучи на вулиці Сердіка, зберегла оптимістичний погляд на світ, на добро і зло. Захоплювало і його зворушливе бажання рятувати пропащих жінок. Мене зацікавила, наприклад, історія якоїсь Мімі, котру він випадково зустрів на вулиці Сердіка й привів до себе на квартиру. Коли Мімі роздяглася, він узявся повчати її, радив облишити розпусту, лякаючи венеричними хворобами. Говорив їй про людське щастя, про мораль, про чисту любов. Мімі плакала, сидячи на кушетці. Потім усе-таки зажадала плати, хоч він її навіть не торкнувся. Однак у Кари не було грошей. Тоді Мімі дала йому ляпаса і пішла геть. Згодом вони заприятелювали, і спасенні бесіди відбувалися вже під червоним ліхтарем на розі. Там Мімі звичайно чекала на клієнтів, закуривши «для шик» довгу сигарету, а мораліст в цей час радив їй вирватися з болота, поки нарешті якийсь невідомий не схопив його в оберемок і не переніс на сусідню вулицю, щоб не відволікав Мімі від роботи. Кару і після того хвилювало становище жінок в експлуаторському суспільстві, але нічого придумати він не міг. Життя на вулиці Сердіка йшло як завжди.

Далі він псвідомляє, що коли залишився сиротою (як багато сиріт у цій країні!), його стражданням не було краю. Мати хотіла зробити його шевцем, потім кравцем, та хлопця тягло до науки. Дали йому сирітську стипендію в семінарії. Спершу він був слухняним і побожним, а потім раптом збунтувався, вступив до комсомолу, взяв участь у якійсь демонстрації. Його виключили з семінарії. Майбутній священик несподівано опинився на вулиці. У мемуарах про цей час сказано: «Був на роздоріжжі, але партія подала мені руку!» Згодом таки закін-

чивши гімназію, класичний відділ, він записується на юридичний факультет, навчається і працює, поки його врешті забирають у солдати. Як рядовий запасу потрапляє до в'язниці (все описано детально), потім стає партизаном.

Аж тепер я збагнув, чому він з таким знанням справи говорив про книжників і фарисеїв та про молодого Христа. Зрозумілими були і джерела, від яких сільський хлопець вирушив до великого міста. Релігійний фанатизм, трансформований і видозмінений, час від часу спалахував у його очах. І це іноді лякало мене. Виходило точнісінько як у євангельській притчі: міхи старі, а вино — нове!

Так, переді мною була інша людина. Цю людину я мусив тепер зрозуміти, незважаючи на обстановку, що мене оточувала.

Ми з Катєю сиділи на широкий продавлений канапі, яка правила за ліжко, і думали, що робитимемо далі. А Кара в цей час тупав по кухоньці, готував каву, хоч ми вже пили каву в корчмі.

Навколо грмадились етажерки, заповнені книжками, газетами й папками, вкритими порохом. Привертав увагу збільшений фотознімок, що висів у рамці біля дверей: партизанський загін спускається з гори. Попереду високий, худий як скелет юнак з піднятим кулаком, просто-волосий, з автоматом на грудях. Той юнак — Кара. На другій стіні, над канапою, де ми сиділи, висів портрет чорноокої дівчини у шкільній формі з білим комірем. Округле, повненьке обличчя з ямочками на щоках було злегка усмінене, і це, здавалося, ще посилювало тугу, яку навіював її образ. Виринавши з давноминулих років, зображення зовсім зблякло, навіть рамка, в яку був вставлений знімок, своєю срібно-сірою фарбою, потрісканою і місцями облупленою, підкреслювала холодне мовчання років, що минули. І все ж дівчина була гарна, щира й дуже довірлива — про це говорив і її погляд, і дві ямочки на щоках.

У кімнаті було напівтемно. Високо під стелею блимала слабка електрична лампочка. Я хотів був спитати, чи немає тут вікон, але побачив брезентові штори, які закривали єдине високе вікно, щільно зачинене, щоб з вулиці не проникав дух бензину. Біля канапи на підлозі стояв телефон. Ця деталь подіяла на мене заспокійливо — я у місті, живу і дихаю, і мене ще не поховано у цій скрині.

Кара приніс каву й сів.

— Я гадаю, — сказав він, — нам треба почати з Катерининої статті. У редакції питання погоджене, так?

— Так, — відповіла Катя. — Це рішення головного редактора.

— Між іншим, я теж розмовляв з головним редактором. Він цілком поділяє мої погляди і обіцяє повну підтримку. Може, насамперед прочитаємо саму статтю?

Катя трохи збентежилась, потім відкрила сумочку й дістала кілька списаних на друкарській машинці аркушів. Кара чекав, спершись на канапу.

— Власне, те, що я вам зараз прочитаю, — почала Катя, — лише начерк, над яким потім ще треба буде попрацювати... Тим більше, що не всі факти зібрано й систематизовано.

— Звичайно, — заспокоїв її Кара, не відводячи погляду від сторінок. — Згодом зберемо факти й аргументи. Але початок має бути зроблений.

— Так я й зрозуміла своє завдання, — сказала вона. — Читати?

— Ну звичайно, — озвався я, щоб нагадати про свою присутність. — Цікаво послухати.

Катя почала:

— «...До редакції надійшов лист від Атанаса Огойського. Він починається словами: «Безвинно сиджу у в'язниці...» Далі йде хвилююча і, на перший погляд, недоладна розповідь, насичена багатьма іменами й фактами, з яких ясно вимальовується лише те, що 21 серпня 1971 року в шахті «Ізвозна» на руднику Шахтобуду стався виробничий нещасний випадок. Загинули шахтарі Стоян Костов та Алі Алієв, а автора листа, який до нещасного випадку працював підземним сигнальником, було засуджено...»

Вона перестала читати й запитливо подивилася на нас.

— Так,— відповів на її погляд Кара.— Для вступу це добре, але мені здається, що ще в самому заголовку слід натякнути, що тут ідеться не просто про якусь аварію чи нещасний випадок, а про злочин, вчинений проти невинної людини!.. Написати приблизно так: «...Чи бачив суд справжні причини і винуватців загибелі двох шахтарів? Чи встановив істину?.. Невинний робітник із тюремної камери домагається правди і справедливості... Послухаємо його? Правда повинна перемогти!..» Або щось подібне.

— Так,— підтримав я,— треба грюкнути по столу, щоб на нас звернули увагу... Інакше вийде, що ми написали пересічну статтю.

Катя вийняла кулькову ручку, щось швидко записала на звороті сторінки.

— Ну,— нетерпляче мовив Кара.— Далі!

Катя нахилилася над сторінкою і знову почала читати. Кара простягнув руку поза її плечима й натиснув якусь кнопку. Спалахнуло неонове світло. Ми пожвавішали. Одразу зробилося якось веселіше.

— «Перші сумніви, що їх могло породити твердження «безвинно сиджу у в'язниці»,— читала далі Катя,— виникли й у нас. Суд помилився? Малоймовірно. З другого боку, кожному засудженому важко визнати й сприйняти кару як справедливу. Це відомо... І все-таки згідно з положенням про скарги ми повинні провести перевірку, щоб дати відповідь позивачеві. Хто виявиться правим: окружний суд, який виніс вирок: «Три роки позбавлення волі і сплатити разом з Шахтобудом 14 тисяч левів дітям, дружинам та батькам загиблих», чи Атанас Огойський, який пише нам із в'язниці?..»

Вона поклала сторінки на стіл і подивилася на нас.

— Це вступ. Далі йдуть факти, аргументація і заперечення... яких я ще не опрацювала, бо треба уточнити деякі деталі на місці.

Кара підвівся, підійшов до етажерки з папками, взяв звідти якусь «справу» і почав її гортати.

— Тут я зібрав, — сказав він, — дані, що стосуються показань свідків... і фотознімки з місця події. А тут я зробив схеми підйомної машини... І план самого рудника... Є й моральний момент: поведінка трьох осіб під час процесу...

— У якому розумінні? — запитала Катя.

— В розумінні обставин, які поглиблюють провину, якщо говорити юридичною мовою... Я маю на увазі поведінку технічного керівника Доганова, підйомного машиніста Айше, а точніше Лалки Ненової!

— Як?! — здригнувся я. — Лалка Ненова?

— Так, так! — з притиском сказав він. — Лалка Ненова. Невинна пташниця із села Крушаре, з якою ми мали честь їхати разом у поїзді. Якщо пригадуєте!

— Нічого не розумію! — дивувався я.

— Тут нема чого розуміти, товаришу Желязков... Ви думаєте, що ця поїздка була випадковою?.. Що Кара, який дрімав біля вікна, прийнявши снотворне, був випадковим супутником?

— Нічого не розумію, шановний товаришу! — повторив я. — Ми з вами, як і з ними, бачилися тоді вперше!

— Це не зовсім так!

Він говорив цілком серйозно, і якби не це, можна було б подумати, що він жартує або, в кращому випадку, вигадує кримінальну історію, — я весь час підозрівав, що він позує!

— Я знайомий з ними, так би мовити, заочно... Ми не випадково почали суперечку про оту «Омегу», що належала моєму загиблому другові Бончуку!..

Він знову підвівся, узяв з етажерки дві книжки у пожовклих обкладинках і подав їх нам.

— Прочитайте!

— Охоче, — сказав я, розгортаючи книжку.

Катя теж взяла свій примірник і попросила автограф. Кара з видимим задоволенням надписав нам книжки. Потім знову перейшов до теми розмови.

— Отже, товариші, йдеться про моральний фактор і політичну відповідальність. Я сказав: Доганов, Ненова і ще одна особа...

Він глянув на мене і, побачивши моє збентеження, поспішив закінчити:

— Третя особа, товариші, — це Єлена Огойська, дівоче прізвище — Крочмарова... Так? — запитав він.

— Так, — підтвердив я.

— Виникає запитання, — він підвищив голос, — чому Єлена Огойська поквапилася розлучитись? Яка причина? Друге: чому вона виявила бажання піти на роботу в кооператив «Сувенір»? Прибиральницею... Чому?

— Все дуже просто, — заперечив я. — Вона влаштувалася туди за моїм особистим клопотанням. Тут ви помиляєтесь!

— Ви впевнені, товаришу Желязков?

— Абсолютно впевнений! — Це «товаришу», сказане офіційним тоном, зачепило мене.

— Бачите, ми і тепер буваємо іграшкою в руках різних типів... Віримо їм... Як довірялись їм тоді...

Він дивився на портрет дівчини з білим комірцем і, дедалі більше запалюючись, говорив:

— Смерть Бончука і тисяч інших дорогих нам людей зобов'язує нас... Досить довірятись! Досить!

Несподівано задзвонив телефон.

Кара нахилився і взяв апарат у руки.

— Так, слухаю вас! — сказав він уривчасто.

Далекий голос бурмотів щось швидко і нерозбірливо. Кара лише кивав головою, притакував: «Так, так! Так, так!» Потім поклав трубку і обернувся до нас.

— Відомий вам Доганов! — відповів він на наші запитливі погляди. — Просить зустрічі... В конторі «Сувенір»... Я погодився... Скоро озветься й вона, підйомний машиніст Лалка Ненова... Гнилі груші починають падати одна за одною, перш ніж ми потрусили дерево. Незабаром почуємо й третю!

Він мовчки ходив по кімнаті, наче забувши про нас.

Багато хвилювань і тривоги приніс мені сьогоднішній день. І разом з тим непевну надію, що я частіше бачитиму Катю і втішатимуся, хоч і потай, її присутністю. Я з юнацькою готовністю пристав до «бригади» Кари, щоб, як він казав, боротися за правду.

Коли ми вийшли від Кари, на вулиці Сердіка уже горіли електричні лампи. Було тихо, незатишно й ніби холодно від синюватого світла, яке перетворювало наші обличчя на бліді маски. Але Катя однаково здавалась мені милою й привабливою — я милувався нею, східною красунею, що завітала сюди із тутових садів Свіленграда.

Я йшов поруч з нею і мовчав. Не було ні слів, ані думок, щоб почати якусь бодай звичайнісіньку розмову. У присутності жінки, яка мені подобалась, я завжди почував себе скованим, не знав, що їй сказати. Взагалі я не вмів вести так званих невимушених розмов. Це знали всі, з ким мені доводилось бути у близьких стосунках. А втім, їх було дві — Ірина і Єлена. Ірина була ще мовчазнішою за мене. І це мовчання нас не дратувало. Навпаки, ми почували себе мовби навіть краще, коли мовчали. Поки врешті зовсім не замовкли. Тільки час від часу вибухали «короткі сутички», здебільшого з приводу грошей і утримання нашого сина.

На відміну від Ірини Єлена вміла підтримувати розмову з цілеспрямованістю артилериста. Але холостими, безглуздими снарядами, які вибухали в повітрі, не долітаючи до цілі. Зате з нею я почував себе абсолютно спокійним, сидячи у старомодному кріслі і слухаючи її п'яткування. Слова її, що стрибали, мов блохи, цілком звільняли мене від будь-якого обов'язку підтримувати розмову.

Так, щодо цього я не міг нарікати на моїх дам. Схоже було на те, що й третя дама, з якою нас звів випадок, збиралась приєднатися до своїх попередниць, ставлячи мене в становище поганого співрозмовника.

Так чи інакше, ми йшли нічними вулицями Софії і мовчали. Нараз Катя взяла мене під руку й запитала:

- Вам подобається цей чоловік?
- Так, — сказав я. — Цікава людина.
- Чи вам не здається, що Кара переграє?

Я збентежився. Цей термін був мені не відомий. Пізніше я зрозумів, що оце «переграє» вона запозичила в артистичному середовищі (свого часу мріяла стати кіноартисткою — ні більше ні менше!). Та оскільки з кіно у неї нічого не вийшло, вона пішла на журналістику, де і знайшла своє місце. Справа Огойського, природно, захопила її, давала можливість розкрити свій талант «повною мірою». Тому-то зараз, коли Катя запитала, чи Кара не «переграє», я спершу не зрозумів, що вона має на увазі. Йдеться про те, пояснила дівчина, чи Кара справді захопився благородним прагненням врятувати безневинно засудженого, чи це — примха дивака.

— Звичайно, — сказав я, — він дивак, але це не заважає йому бути чесним і сміливим. Він усе робить за внутрішньою спонукою.

— Бути чесним і сміливим, — сказала Катя, — цього все-таки замало. Треба знати, що можливе, а що неможливе в нашому житті. А він все це витає у хмарах.

— Ви вважаєте?

— У мене таке відчуття. Тому я й запитала, чи не переграє він. Ну, як патетичні герої типу Карла Моора...

— Я його мало знаю.

Катя усміхнулась:

— Я забула, що ви молодий... Правда ж, молодий?

Вона дивилася мені в очі, все ще усміхаючись.

— Люблю таких людей! — сказала вона.

Я здригнувся, подумавши, що це стосується мене.

— Дядько мій теж такий, — додала вона по паузі.

— А хто ваш дядько?

— Із свіленградської митниці. У нього також є щось «не від світу цього»... З Карою були в одній тюрмі. Лише тепер довідалася, коли ми познайомились. Як бачите, світ досить тісний.

— Світ, може, й тісний, — погодився я, — але нас багато!

— Я не згодна... Рицарів мало! Скільки таких, як вони?

Вона мала на увазі свого дядька і Кару, бо додала:

— Пробачте, йдеться не про вас... Ви — інше покоління.

— Не зовсім...

— Середне, так?

— Яке хилиться більше до старого...

— Приймаю, якщо так! — вона все ще тримала мене під руку. —

Старі і молоді...

— Скоріше старі у порівнянні з вами...

— Ні, скоріше молоді, — заперечила вона, дивлячись на світло, яке мінилося над нами червоним і оранжевим кольорами. Мені здавалося, що ті кольори дзвенять, що разом зі світлом чимраз голосніше лунає якась негармонійна, уривчаста музика. Власне, це й була музика — в барі грав джаз-оркестр.

— Загляньмо на хвилинку, — несподівано сказала вона.

Я здивувався.

— Не хочете? Ви мене образите, — наполягала Катя. — Одне віскі і танго...

— Але ж, Катю...

— Плачу я... Зі свого першого гонорару, хоч і авансом.

— Катю, — все ще вагався я, — дуже пізно.

— Навпаки, саме час! Застанемо програму.

— Гаразд, — неохоче погодився я й пішов за нею.

Ми спускалися вузькими крученими сходами, що вели у підвал бару. Джаз гримів на повну силу, ударив нам просто в обличчя, немов повітряна хвиля під час бомбардування, ми вже не чули одне одного, порозумітися можна було тільки знаками.

Бар був переповнений. Пізніше я зрозумів: тут було щось на зразок клубу для людей мистецтва — артистів і письменників. Вони та їхні поклонники приходили сюди випити й потанцювати, посперечатися. Приходила й Катя. Бо ж де таланти, там і поклонники.

Отже, ми пробиралися вузьким проходом, Катя притримувала мене за руку, ведучи, наче сліпого, крізь синюватий півморок тютюнового диму, який важко і щільно огортав нас. Мені здавалося, що я опинився в печері, заповненій пронизливими звуками. Хотілося одного — швидше вийти кудись із печери й зупинитися, щоб вдихнути повітря.

Я ніколи не бував у подібних закладах і, мабуть, тому почував себе досить ніяково. Якби не тепла рука, що з ніжною наполегливістю стискала мої пальці, я наврод чи пішов би далі. До того ж півтемрява густішала, і лише сині лампочки, що подекуди світилися на стінах, створювали ілюзію денного світла. Поступово я трохи оговтався й роз-

вирнувся навкруги. Все-таки навколо були люди. Ці люди були веселі. Закохані. Може, навіть щасливі, у цій тисняві. Розізмлілі. Напідпитку. Незабаром і ми будемо такими, як вони.

Катя квапливо і нетерпляче вела мене далі. Прохід був довгий, з несподіваними поворотами. Нарешті ми знайшли «містечко», як вона сказала, яке приберігали для іноземного дипломата, але він повідомив по телефону, що не прийде. Офіціант, Катеринин знайомий, який, власне, і вказав нам «містечко», був дуже ввічливий, з білим рушником на руці і променистою усмішкою. Катя подякувала йому. Наш столик, розрахований лише на двох осіб, стояв далеченько від оркестру; звідти нам було добре видно всю естраду, танцювальний майданчик і оркестр. Катя подала знак офіціанту з білим рушником на руці, щоб той приніс два віскі і порцію підсмаженого мигдалю. Замовлення вона зробила без слів: спочатку показала два пальці, що означало два віскі, а потім — один (мені здалося, великий), що означало порцію мигдалю. Я дивився на Катю, мовби бачив її вперше, мовби ми й не сиділи недавно разом на вулиці Сердіка, вирішуючи епохальні проблеми... Тепер ми раптом опинилися в зовсім іншому світі, світі без проблем, а може, я помилявся? Можливо, ці люди, силуети яких окреслювались у тютюновому диму, також служили своїм переконанням? Можливо. Я мусив дивитися й мовчати. Усім іншим мала порядкувати Катя.

Але вона мовчала. Замовк і оркестр.

На естраду вийшла жінка у довгій сукні. Публіка зустріла її захопленими оплесками. Аж тепер я зрозумів, як багато людей набилося в бар. Я навіть злякався, що задихнуся. Однак прожектори, освітивши естраду й жінку в довгій сукні, повернули мені самовладання.

Дама у довгій сукні оголошувала програму. Час від часу вона показувала на когось у кутку, підморгуючи йому. Той намагався сховатись. Нарешті, перелічивши всі номери, які ми мали побачити, вона несподівано обернулася і помарширувала. Прожектори яскраво освітлювали її голу спину й круглі сідниці. Це, як ми зрозуміли, був головний номер вечора.

Прожектори погасли.

Розпочалася звичайна програма. З'явилися акробати і акробатки; німецькі дівчата у циліндрах і з голими ногами; танцюристи і танцюристки; не обійшлося й без ілюзіоніста, який ковтав полум'я і виймав його з вуха...

Катя сиділа напроти мене й мовчки курила, попиваючи потроху своє віскі. А я вирішив не торкатися чарки. Терпкий запах бурштинової рідини нагадував про блощиць з вулиці Сердіка. Зате я наліг на смажений мигдаль — на превелике здивування ввічливого офіціанта, який усе ще крутився біля нас.

Після того, як я з'їв мигдаль, мене почало хилити на сон. Я глянув на годинник. Було давно за північ. Катя зауважила, що такі заклади закриваються аж о четвертій годині ранку. Часу в нас іще досить. Я спробував був заперечити, але вона попросила зачекати ще трохи. Однак почалися танці, і я мусив запросити її на обіцяне танго. Я вже й забув, коли танцював востаннє, та виручило відчуття ритму. Катя навіть похвалила мене, сказала, що я танцюю енергійно, а не сонно, як сучасна молодь. Це мене порадувало. Ми повернулися на місце, але якийсь хлопець підбіг до неї і знову повів на танцювальний майданчик. Я залишився сам. Спостерігав за вихором, який крутнеться перед моїми

очима: і люди, і світло, і звуки — все змішалось в один клубок. У цьому клубку витанцьовували твіст Катя та її партнер.

Я сидів і думав, скільки доведеться мені отак чекати у задусі, коли враз дрімому як рукою зняло: серед танцюючих «демонів», які присідали й тряслися в ритмі джазової музики, я побачив знайому фізіономію. Фізіономію Петка. Це мене здивувало. Петко! А з Петком — перед ним, позад нього, поряд з ним — танцювала Фламінго! Вона викидала голі кінцівки на всі боки в цілковитій екзальтації. Бюст її разом з кістковою системою брав найдіяльнішу участь у танці. Петко справді натрапив на щось екзотичне. Режисерська інтуїція не підвела його. Я переконаний, що він пишався своїм відкриттям.

Але що вони тут роблять? Чи знайомі вони? Відколи знають одне одного? І де другий? Теж тут? Чи його нема? Ціла купа запитань, і я не знав, як на них відповісти. До того ж цікавість моя зростала все більше. Я будь-що хотів довідатись, чи тут Доганов. Напружував зір, щоб побачити у напівтемряві його картопляну фізіономію, але марно. Його не було. А може, дрімав, як і я, десь у закапелку.

Коли увімкнули лампи і настав короткий перепочинок, я запропонував Каті йти. Вона досить-таки втомилась від танцю. Розкриваючи сумочку, дівчина лукаво глянула на мене.

— Бачили її?

— Так.

— Екстравагантна, правда?

— Вона завжди така.

Катя вийняла з сумочки кругле дзеркальце, припудрила спітніле збличчя і вправно підфарбувала губи. Я тим часом запитав:

— А його бачили?

— Кого? Кавалера?

— Ні, шефа... Доганова.

— А хіба він тут? — Помовчавши, вона додала: — Що йому тут робити, коли є молодші від нього!

— Знаєте, хто цей юнак? — запитав я.

— Ні.

— Приятель мого сина.

— У вас такий дорослий син?

— Так.

— А де ваш син? Він теж тут?

— Не знаю. Можливо... Перевірили?

— Охоче.

Ми подалися шукати мого сина, але його не було. Натомість побачили Петка серед веселої молодіжної компанії. Майбутній кінорежисер захоплено розповідав про щось Фламінго, злегка торкаючись бакенбардами її обличчя. Проходячи повз них, я з провінційальною грубуватістю кашлянув; він помітив мене, витріщив очі і ввічливо уклонився. В його поклони була іронія, але мене те не обходило. В даному випадку важливо було довідатись, де мій син. Тому я просто запитав, чи Ілко тут і чи не бачив він його де-небудь.

— Ілка? — здивовано вигукнув Петко.

— Так, — підтвердив я, — нашого Ілка.

— Напевне, спить уже під маминим крильцем!

Ми розрахувалися і вийшли. Надворі вже розвиднялось. Вдалині, за куполами університету, червоніло небо.

Катя жила на студентській квартирі недалеко від зоологічного

саду. Провівши її, я десь близько п'ятої години дістався нарешті й до свого дому. Двірничка кооперативу мила сходи. Побачивши мене, блідого після безсонної ночі, пропахлого тютюном, вона боязко посторонилася. Мабуть, від збентеження я ненароком зачепив відро, брудна вода розлилася і потекла вниз сходами. Жінка з усмішкою зауважила, що це добра ознака і мені має пофортунити. Що ж, подумав я, було б непогано, якби й мені нарешті в чомусь пофортунило!

Та, видно, сьогоднішній келих мені судилося випити до дна: на п'ятому поверсі я з жахом виявив, що моя парубочька квартира замкнена зсередини і ключ залишено в замку. Незважаючи на всі мої старання, я не міг відчинити дверей. Які тільки здогади не приходили мені в голову. Хто в квартирі? Злодій? Волоцюга? Все це звучало абсурдно.

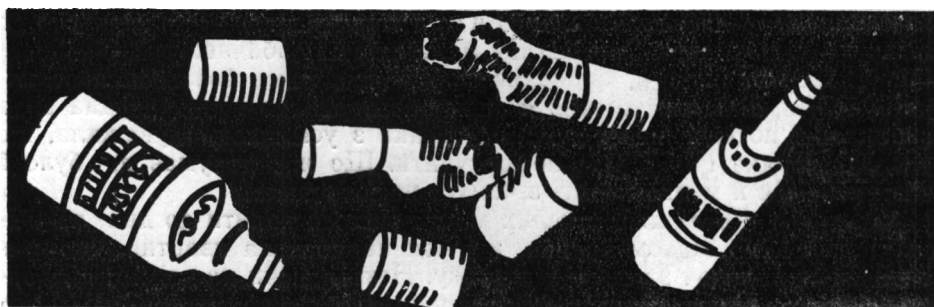
Нарешті мені вдалося виштовхнути ключ із замка, — чути було, як він упав там на підлогу, — і я, розлючений, відчинив двері. Переді мною в ліжку спав мій син Ілко. Він лежав на спині, поринувши у глибокий сон. Ковдра підтягнута лише до грудей. Руки розкинуті, наче у розп'ятого на хресті, обличчя біле, з легким рум'янцем на вилицях. Я вагався: будити його чи хай ще поспить? Вирішив дати йому спокій, хоча сам просто падав з ніг. Кінець кінцем, я завинив перед цим хлопцем! Мав же він право поспати в моєму ліжку!

Зворушений цими думками, я наблизився до ліжка й замилювався сплячим юнаком. Приємно було слухати, як він дихає, час від часу поскрипуючи зубами. Я радів, дивлячись на біле обличчя, на білявий чуб, що спадав на чоло. Усім своїм виглядом ця дитина (він все ще залишався для мене дитиною!) хвилювала мене, сповнювала щастям. Навіть сльози підступили до очей. Може, це тому, що я не спокутував цілком своєї вини перед ним — я мусив більше уваги приділяти йому. А може, я так розхвилювався через те, що повернувся о п'ятій годині і розлив воду двірничці. Люди працюють з раннього ранку, а такі негідники, як я, витанцьовують у нічних закладах, забувши про свій вік і про сім'ю...

Я довго сидів на низенькому табуреті біля ліжка і розглядав Ілка. Так, я акуратно платив визначені судом аліменти, турбувався про успіхи сина в технікумі, відвідуючи батьківські збори, провадив з ним педагогічні розмови, пробував говорити з ним про його майбутнє... І все-таки не зробив усього, що повинен зробити батько! Це гнітило мене, викликало оце почуття вини перед ним.

Не знаю, скільки я отак просидів над Ілком, який міцно спав, наче поринувши у небуття. І якби не тепло, випромінюване його тілом (я постарався закутати Ілка ковдрою, щоб не змерз), можна було б подумати, що його нема, що він не існує. А він існував. Він був тут, у батьківському гнізді. І це сповнювало мене радістю.

Пам'ятаю його немовлям. Ми з Іриною тоді були в Софії. Зважували його на вагах у кухні. Купили плетену колиску, а потім — ліжечко з решіткою. Годували його різними кашками. Записали перше слово, яке він вимовив. Звичайно, це було «мама». Купували йому іграшки, намагаючись, щоб вони були «миролюбні». Однак дитині завжди більше подобався автомат, ніж трактор, який ми пхали їй у руки. Ми вчили Ілка рахувати до десяти, потім до ста. Ірина орієнтувала його на точну науку — математику. Пам'ятаю, ми видалили йому гланди. Ірина хотіла, щоб вирізали й апендицит, оскільки так робили в Америці. Я не дозволив. З того й почався перший серйозний конфлікт між нами, бо я дорікнув їй за «низькопоклонство перед Заходом». Можливо, у

неї була підстава розсердитись на мене, бо й без того кадровичка в банку колола їй очі походженням та батьковою корчмою. Закінчилося тим, що ми не повели дитину до хірурга. Я вперше переміг, але наше сімейне щастя похитнулося. Потім ще щось, і ще, і як наслідок — ви вже знаєте — розлучення. Ілко задовго до того відчув своєю дитячою інтуїцією, що розрив між батьками неминучий. Він перестав співати пісеньки, декламувати перед гостями вірші німецькою мовою, почав курити. Ірина привселюдно заявила, що цей порок прищепив йому я, хоч, як ви вже знаєте, я тоді навіть не жив у Софії, працюючи в провінції викладачем фізики у військовому училищі. Ось де я перебував у той час, коли Ілко почав курити. Власне кажучи, хто курив у нашому домі? Ірина! Вона приносила з банку закордонні сигарети. Вона чадила на кухні, п'ючи каву! Вона! Тільки вона!.. Але вина лягла на мене. А втім, це було не так уже й страшно. Ілко курив, але принаймні крадькома, отже, все ще поважав нас. Одного разу він навіть викинув сигарету, коли я застав його з нею в кухні біля відчиненого вікна. Так само — перед відчиненим вікном — курила і його мати.

Все це приходило й минало. І, можливо, справа взагалі не дійшла б до розлучення, якби не появилася Єлена зі своїм фатальним Петком, що був на два роки старший від Ілка.

Після того, як ми з Іриною розлучилися, Ілко просто-таки прилип до Петка. Петко став мовби його другим «я». Не було вже сили, яка б відірвала його від Петка. Що він робив, куди ходив — ми не знали. Мені було відомо, що наш Ілко старанно асистував своєму «професорові» — тягав магнітофон, купував стрічки, робив записи, взявся навіть писати сценарій майбутнього фільму; що його мав ставити Петко.

Досі все йшло більш-менш добре. Хай собі роблять фільми! Нехай творять! Але чи не займалися вони чимось іншим, про що ми не знали? Інколи мене obsідали гнітючі думки. Їх навіювали розмови з Григоровим та батьківські збори в технікумі. Там завжди кивали на наших дітей, як на зачумлених. Мало не відправили їх у село, де була школа для «морально небезпечних дітей». Лише завдяки моему енергійному втручанням цього не сталося.

Тим-то тепер, коли я дивився, як він, недбало розкинувшись, блаженно спить у моему ліжку, мені хотілося плакати від розчутлення, говорити найніжніші слова, які тільки можна придумати.

Так, він був схожий на свою матір. І колір обличчя, і форма його — абсолютна копія! Гостре підборіддя, тонкі губи, довгасте лице, вуха — сторчма, як у вовка, прямий ніс. Ірина! З рівним і крутим лобом, усіяним прищиками. Без бороди і вусів. Петко уже давно відпустив густі чорні бакенбарди, за які йому часто перепало в технікумі, а Ілко все ще залишався хлопчаком з дівчачими рисами обличчя. І якось, так би мовити, не в'язався його ангельський вигляд з тими хуліганськими вчинками, що їх йому приписували. Мені завжди здавалося, що вчителі перебільшують. «Моя дитина не може бути поганою», — думав я.

Розглядаючи Ілка і отак міркуючи, я вирішив приготувати йому чай і бутерброди. Гарячий чай і бутерброди з кашкавалом¹ підбадьорять хлопця, зігріють. Можна також дати йому шоколаду — я згадав про нього, риючись у шафі з солодощами. Шоколад імпортований, із

¹ Кашкавал — овечий сир.

Швейцарії. А Ілко, як вихованець Петка, обожнював усе закордонне. Шоколаду ціла плитка, у розкішній обгортці, на якій намальовані Альпи і швейцарська корова, що пасеться на зеленій травиці під засніженими вершинами. Назва і фірма виписані латиною, отже, ніяких сумнівів.

Я увімкнув електричну плитку, помив тарілочки, приготував бутерброди. Нараз у кімнаті почулося якесь шарудіння. Я прочинив двері й побачив, що Ілко гарячково натягував штани, наміряючись, очевидно, вислизнути непоміченим. Розгадавши його намір, я підскочив до входних дверей і притулився до них спиною.

— Куди? — вигукнув я.

Ми дико дивились один на одного.

— Чого ти тікаєш? — запитав я лагідніше.

Ілко мовчав. Штани він так і не встиг натягнути: стояв у піжамі. Шнурки черевиків не зав'язані.

— Куди ти підеш? — знову заговорив я. — Отак, голий?

Він мовчав, дивлячись на дверну ручку, за яку я міцно тримався. Викапана Ірина, ладна проколоти мене цими гострими очима, знищити.

— Я ж тебе не з'їм, — сказав я. — Залишся, вип'ємо чаю!..

Він не озивався. Я знав, що на світі немає сили, здатної вирвати з його уст хоча б слово. Тому вирішив ні про що не питати. В даному випадку важливіше було затримати його якомога довше у себе. Я почав умовляти його, що перед тим, як піти, треба вмитися, поїсти, одягтися... А потім може йти, куди хоче — до школи чи на прогулянку, це його справа! Нічого іншого я від нього не хочу. Тільки хай залишиться на півгодини. Голодного, невмитого, розхристаного я не можу його відпустити, щоб не компрометувати себе і нашу сім'ю... Кінець кінцем, ми ж не чужі, щоб тікати один від одного... Навіщо тікати?.. Чи не так?

Він мовчав. Проте пропозиція помитися, одягтися пристойніше й посідати видалася йому, мабуть, прийнятною. Отож Ілко — хоч я йому більше й не нагадував — пішов до ліжка, скинув піжаму (власне, це була моя піжама, яку він знайшов під подушкою) і швидко натягнув на себе сорочку.

Я тим часом замкнув двері, поклав обидва ключі в кишеню і кивнув йому на ванну. Оскільки там було дуже тісно, я виніс електричну плитку з чайником, узяв тарілку з бутербродами й заходився готувати сніданок на письмовому столі. Поки він мився, я заправив ліжку, застелив його зверху ковдрою, ще ширше відчинив вікно, щоб провітрити приміщення, і моя парубочька квартира засяяла, стала затишною й гарною. А тут ще й сонце сипнуло промені по закурених дахах. Заспівав чайник. Ідилію доповнили голуби, які з'явилися на даху біля вікна й почали туркотати. Біля димаря, ніби зачувши запах бутербродів, посідали кішки і вступили зеленкуваті очі у відчинене вікно.

Чекав і я на свого сина, який парився у ванній. Стіл я застелив білою скатертиною, поклав виделки, ножі, серветки... Я чекав з нетерпінням.

Нарешті він вийшов, одягнений, із зачесаним на проділ білявим чубом. Викапана Ірина!

Я запросив його, подаючи стілець:

— Сідай, Ілку! Бутерброди дуже смачні!

Він сів. Сонце світило йому просто в спину, пригрівало.

Ми снідали — батько й син, один навпроти одного, мовчазні, замислені.

16

Тепер, коли я аналізую свої відчайдушні спроби виховувати й пересихувати сина, мені здається, що я виглядав тоді досить смішно. Хоч він і не повставав проти моїх повчань, однак не висловлював і своєї згоди зі мною. Він просто мовчав, покійно опустивши очі, зосереджений і згоршений моїми словами.

І цього разу, поки я намагався витягти з нього якісь відомості, що цікавили мене, він з'їв два бутерброди, потім потягнувся і до третього, на який я поклав добрячий шматок овечого сиру. Випив дві великі чашки чаю. Апетит у нього, видно, був чудовий, що свідчило про добре здоров'я. Це мене порадувало. А може, він просто довго недоїдав після того випадку, що стався в цій же моїй парубочькій квартирі?

Та як би там не було, я радів, що в нього такий вовчий апетит, і, повчаючи його, говорив наче й не про нього, а про інших хлопців, які ведуть неправильний спосіб життя. Згадав і про розбиту аптеку. Сказав це ніби між іншим, крадькома спостерігаючи, як він реагуватиме. Та Ілко тільки ще більше збайдужів. Це мене зачепило, і розбита аптека опинилася в центрі моєї педагогічної лекції.

— Ну навіщо було це робити? — наївно повторив я. — Що вони там шукали?

Ілко мовчав. Мої репліки ковзали у нього над головою і вилітали кудись у вікно.

— Що вони шукали? — знову запитав я. — Аспірин? Хінін?

Ілко змахнув крихти з коліна, витер губи серветкою і, небало кинувши її в порожню чашку, встав, так і не відповівши на моє запитання. Він, певно, зрозумів, що я підозрюю в чомусь і його, хоч звинувачую «інших хлопців», які прийшли з сусідніх кварталів. Зрозумів і тишився моєю безпорадністю у ролі слідчого, можливо, навіть, у душі глузував з мене. З такими наївними людьми, як я, він взагалі не хотів марнувати часу. Тому знову змахнув з себе крихти й скося подивився у вікно, звідки за ним спостерігали гострі зелені очі кішок, що сиділи біля димаря. Між ними немовби відбулася якась мовчазна розмова, бо кішки заворушилися і поховалися за димар. Ілко відвернувся од вікна, сказав, що мусить поспішати, оскільки йому треба сідати за фізику магнітних полів. Запитав, чи немає у мене чогось нового на цю тему.

— Звичайно, є! — сказав я і заходився переглядати свої книжки.

Кішки біля димаря знову зайняли попередню позицію. Чи вони вчинили якусь шкоду, чи занадто вже наблизилися до вікна — не знаю, бо я в цей час шукав щось про магнітні поля, але коли я обернувся, щоб дати книжку Ілкові, коти раптом з нявчанням кинулися кудись бігти. Я зразу й не второпав, що то Ілко щось зробив із ними.

— Що сталося? — запитав я, тримаючи в руках книжку. — Чому вони повтікали?

— Я кинув їм пляшечку з валеріанкою. — відповів Ілко.

— Що, що?

— Валеріанку.

— Де ти її взяв?

— В аптеці. — Ілко говорив спокійно, мовби не помічаючи мого збурдження.

— Але ж ти, власне... не був там?

Ілко вийняв з кишені пляшечку. Поставив її на стіл і так само спокійно сказав:

— Цілу ніч не спав через них!

Він дістав з кишені ще одну пляшечку.

— Дам і матері. Завжди посилає мене купувати. Може, і ти хочеш... Будь ласка.

— Дякую, я не вживаю валеріанки.

— Ну то дай товарищці Огойській. Вона теж п'є валеріанку. Вже цілу бочку вижлуктила. Справжня кішка...

— Нехай Петко їй дає, чому ти?

— У Петка немає.

— Ви ж разом розбивали аптеку?

Ілко підозріло подивився на мене:

— Дивна ти людина, татку!

— Чому? — заперечив я. — Погодсья... Так багато валеріанки... Це дивно... Звідки ти її взяв?

— Нічого дивного!.. Коли проходив повз розбиту аптеку, побачив розкидані пакети... Нагнувся й підняв одну коробку... Виявилось, що в ній валеріанка... Міліціонер, який вартував біля дверей, розкричався, але я втік... Оце і все.

Такого довгого монологу я від нього ще не чув. Мене навіть здивували логіка та відвертість, з якою все це було висловлено. Проте тривога не залишала мене. Все-таки, запитував я себе, як він опинився саме біля цієї аптеки? Чого шукав? Чого ходив? Сам чи з отим Петком? Каже, що сам. Вранці це було чи ввечері?.. Чи не розходиться це з інформацією Григорова?

Я знову напосів на Ілка із запитаннями. Заходив здалека, щоб добратися до істини. Але хлопець нічого більше не сказав. На його думку, питання було вичерпане. Він узяв мою книжку під пахву й натиснув на дверну ручку. Коли вже відчинив двері, повчально промовив:

— Татку, ти мене не розумієш. Ця аптека — не та, про яку ти думаєш... Вона міститься в зовсім іншому кварталі.

— Невже? — вигукнув я. — А що ти там робив?

— Прогулювався.

Він причинив двері й зник, помчав униз цементними сходами, щоб не запізнитись на урок фізики. Я заціпеніло дивився на звивини сходів та витерте поруччя і мовчав. Потім повільно обернувся й пішов до своєї кімнати. Замкнувшись, я знесилено упав на ліжко, зовсім змучений. Вкрившись з головою ковдрою, я відразу заснув.

Скільки я спав, не пам'ятаю, розбудив мене настирливий телефонний дзвінок. Я злякано схопився і взяв трубку. Там щось тріщало, переплітались далекі незнайомі голоси. Якийсь чоловік уперто й нетерпляче кричав: «Хто це, хто це?» Нарешті через космічний хаос звуків пробився переможний хрипкий голос Єлени:

— Николай?

— Так, Єлено. Я слухаю.

— Мені конче потрібно бачити тебе. Справа дуже важлива. Можеш прийти зараз же?

— Так, Єлено, охоче. А котра година?

— Зараз десята.

— Десята?

Я глянув на годинник — стрілка показувала десяту. Отже, я проспав цілий день. Протерши очі, я визирнув у відчинене вікно — надворі

вже було темно. Повівав вітер, видзвонюючи антенами. На даху — ні котів, ні голубів. Запах валеріанки вивітрився.

«Конче потрібно! Зараз же!» — гуділо у вухах. Чого? Десь щось горить? Хтось умирає? Чого? Певно, в такий спосіб Єлена хотіла вивести мене зі стану байдужості.

Я вже відвик від цього «Николай». І ось тепер знову почув. По телефону. Єлена ще живе. Існує! І вже не сердиться на мене.

Я почав одягатись. На столі все так і лишилось неприбраним після сніданку — розкидані крихти хліба, недопитий чай у чашках, ложечки, зібгані серветки... Але нічні кошмари вже поступилися місцем Єлені. Вона також була частиною моїх кошмарів, хоч існувала насправді — настирна й сентиментальна. Я надів краватку. Глянув у дзеркало. Зачинив вікно. Ключ узяв з собою — не залишив під половичком, як звичайно, хоч і знав, що в Ілка та його приятелів знайдеться тисяча способів проникнути в мою квартиру.

Отож я побрів до Єлени. Що там у неї? Мабуть, знову розмови про майбутнє наших дітей. Єлена любила грати роль вдумливого педагога. Але то мене не лякало. Я боявся тільки її «Николаю!», вимовленого драматичним тоном.

Єлену я застав одягнуеною в той самий пеньюар з маками. Ми привіталися. Зайшли у хол. Вона вела мене за руку, мов дитину, щоб була не перечепився за килим. Світилися всі лампи, сяяла кришталева люстра. Пахло знайомими парфумами.

— Сідай, Николаю!

Вона вказала мені ча крісло — провалене, зі співучими пружинами. Запитала, що питиму: чай чи каву? Я вибрав каву.

— А коньяк?

— І коньяк.

Розвівалися поли яскравого пеньюара з маками, різко контрастуючи з її сумною фізіономією. Я дивився на неї й запитував себе: «Звідки це багатство масок, якими вона послуговується при кожній моїй появі?»

Коньяк і гаряча кава вже стояли на круглому столику.

— Уяви собі, Николаю, цей Доганов виявився цілковитим кретином!

— Чому? — здригнувся я. — Що сталося?

— Дозволив собі в перший же день інтимничати зі мною! Що це за виродок? Розкажи мені про нього!

— Важко повірити, Єлено...

— Факт! Це факт, Николаю...

— Ні, це неймовірно! — твердив я, хоч і знав, що директор «Сувеніра» здатний і на таке.

— Чому неймовірно? — люто блимнула на мене Єлена. — Що ти хочеш цим сказати? Що я брешу? Хвалюся?

— Просто психологічно неможливо, розумієш? Літня людина... До того ж ніколи раніше не бачив тебе...

— По-перше, неправда, що раніше він мене не бачив. А по-друге, він цинік! Старий цинік!

— Єлено...

— Знаю, що ти скажеш... Але ти помиляєшся! І завжди помилявся щодо мене! Завжди!

— Ти дуже знервована, Єлено...

— Нічого не знервована, я кажу правду... То не промислове підприємство, а бордель... Справжній бордель! Вибач...

— Єлено...

— Та кинь, прошу тебе... Я знаю, що ти допоміг мені у скрутну хвилину, але, на жаль, це місце не для мене... Я залишаю його... Я виявила таку мерзоту в їхніх кошиках, що мені стало гидко... Що то за секретарка, Николаю? Що то за диво?

— Секретарка як секретарка.. Звичайнісінька жінка...

— Це не жінка, це гетера!..

— Ти маєш на увазі Фламінго? — усміхнувся я.— Цікава дівчина...

— Як, як ти її називаєш?

— Фламінго...

Єлена насупилась: незнайоме слово збило її з пантелику. Але, не бажаючи визнати себе переможеною, вона ще з більшим запалом стала доводити, яка потворна та секретарка з її довгими й тонкими ногами, з тими руками... Про груди її вона не згадувала.

— Я поламаю їй ті костюмахи,— викрикувала Єлена.— Хай тільки ще раз попадеться мені на очі... Чуєш?

— Чому? Що вона тобі зробила?

Єлена не відповіла.

— Що вона тобі зробила? — повторив я.

Вона знову промовчала. Попросила тільки налити їй коньяку. Хотіла, щоб наливав саме я: це входило в програму її флірту зі мною. Я охоче виконав прохання. Ми підняли чарки, цокнулись і випили за наше здоров'я. Єлена додала: «І за наше щастя!».

Я пив коньяк і уважно спостерігав за Єленою, чекаючи нових сюрпризів. Передчував, що за тією історією, яку вона мені розповіла, ховається інша, якої я не міг ще збагнути. Ота хтивість і залицання Доганова... Я не знав, що й думати. Бо все-таки збирати помиї й доглядати курей — одна справа... Кидатися ж на першу зустрічну жінку — інша, зовсім інша... А може, це одне й те саме? Чому б ні? Жінка з міцною спиною і розвиненими м'язами завжди може розбудити хтивість селянина Доганова... Я думав, міркував, зіставляв... Намагався уявити Єлену в обіймах спокусника, задихану, покірну... І це мені вдавалося, хоч би що вона там розповідала!

— Гаразд, Єлено,— порушив я мовчанку.— Ти вирішила залишити «Сувенір», так?

— Так.

— А потім куди?

— Не знаю.

— Що ж тоді?

— Вибач, Николаю,— гнівно обірвала вона мене.— Ти що, хочеш, щоб я кинулась в обійми тієї тварюки? Цього ти хочеш?

— Ради бога, Єлено!

— Цього ти хочеш? — повторила вона, не зводячи з мене погляду.— Штовхаєш мене туди? Ти розумієш, що кажеш?

— Єлено...

— Хто я? Вулична дівка? Повія? Хай знушаються з мене всякі кретини, як їм хочеться? І ти допускаєш це? Ти, мій давній друг? Ні, від тебе я цього не чекала, Николаю!.. Не чекала...

Вона заплакала. Рясні сльози залили її обличчя, воно стало мок-

рим, грим розмазався. Її могутнє тіло затряслося. Я просто злякався. Ще трохи — і вона знепритомніє.

Але в цей час вхідні двері несподівано відчинилися. Ми інстинктивно обернулися і побачили Петка. За ним стояла висока, струнка дівчина, яку ми одразу впізнали. Це була секретарка Доганова—Фламінго, через яку ми тільки що так сварилися. Просто неймовірно! Однак це була таки Фламінго — весела й життєрадісна, як завжди, у компанії молодих мужчин. Побачивши нас, вона невимушено привіталась і урочисто пройшла через хол, — наче не раз уже була тут. Петко чемно супроводив її: він відчинив перед нею двері до своєї кімнати, і вони обоє зайшли туди.

— Я умру! — вигукнула Єлена.— Умру! — і, хлипаючи, впала в мої обійми.

Я дав їй води, але вона не переставала плакати, потонувши у проваленому кріслі зі співучими пружинами. Тут я згадав про валеріанку, залишену мені Ілком, і дістав з кишені пляшечку. Відчувши неприємний запах, вона відштовхнула мою руку, пляшечка вилетіла з пальців і вдарилась об стіну. Запах валеріанки заповнив приміщення. Єлена зірвалася з крісла, плюючись, вибігла на кухню.

— Що це, Николаю? Ти хочеш отруїти мене?

Коли вона повернулася, вмила й причепурена, я підвівся, щоб іти.

— Куди?

Запах валеріанки подіяв на неї благотворно.

— Куди ти йдеш? — запитала вона лагідніше.

— Єлено...

— Я не сказала про найважливіше, заради чого я покликала тебе. Посидь ще трохи!

— Вже пізно, Єлено! — Я глянув на годинник.— Все-таки...

— Але ж я тебе покликала в дуже важливій справі, Николаю... Сядь, будь ласка, ти завжди спішиш, коли приходиш до нас...

Я вагався. Вона взяла мене за руку і таки посадила в крісло.

— Боюсь, що цієї ночі станеться убивство, якщо ти залишиш мене саму!

Очі її палали. Тигриця плакала. Щоб не сталося збивства, я змушений був залишитись. Хай вона й прикидалася, але і в ній ятрився біль незагоєних ран, завданих їй життям. Я відчув жаль до неї, коли дивився, як уперто рветься вона у своїй сумочці. Видно, шукала щось важливе. Нарешті дістала якийсь лист, подивилась на конверт і кинула його мені на столик. Я взяв. Побачивши зворотну адресу, мимохіть здригнувся. На конверті стояло: «Атанас Огойський. Окружна тюрма».

— Читай, читай! — сказала вона.

Я вийняв з конверта лист і мовчки почав читати.

Крупний рваний почерк, дуже багато розділових знаків: ув'язнений технік немовби доводив свій інтелігентній дружині, яка покинула його, що й він не ликом шитий, хоч і відсидів два роки. Більше того, він по-служовувався юридичними термінами і статтями, які й мені не всі були відомі. Він знову доводив (уже вкотре!) свою невинність, бажаючи дружину, яка вже два роки не була його дружиною, в ім'я правди й справедливості допомогти йому, поки не пізно, вирватися з тюрми і до-

битися повної реабілітації. Бо ж, крім трьох років ув'язнення, він мусив разом з Шахтобудом сплатити сім'ям потерпілих в аварії чотирнадцять тисяч левів. Де він візьме такі гроші? Хто йому дасть? Батька-матері немає. Братів і сестер — також. Залишився сам-самісінький, нікому не потрібний. Що робити? До кого звертатися? Тепер він не має нічого, крім честі, але й та запламована. Отже, безвихідь?

Питання і оклики рясніли у листі, наче краплі крові його змученого серця, яке з-за тюремних стін благало допомоги і співчуття. Він надіявся на Єлену, апелював до її совісті. Але як і чим вона могла допомогти, я все-таки не міг збагнути, хоч уважно вчитувався в кожне слово. Аж наприкінці він повідомляв, що в даний момент йдеться про двісті левів і характеристику, яку мала написати Єлена як його дружина. Така характеристика потрібна для окружного суду, де незабаром переглядатиметься його справа. Гроші потрібні на витрати, пов'язані з відновленням процесу. Якщо треба, він дасть зобов'язання повернути гроші, навіть з процентами, бо іншого виходу немає.

Я прочитав усе, до підпису включно: «Твій Насьо». Потім, здивований написаним, в тому числі й оцим інтимним «Твій Насьо», хоч розумів, що це тільки *lapsus calami*¹, обережно поклав лист на столик. Я дивився у вічі Єлені, сподіваючись побачити там тривогу, викликану листом нещасного, і думав собі: «Невже для них пізно зійтися знову, навіть якщо це коштуватиме двісті левів і характеристики?» Але відповіді не знаходив, а тим часом її жовті очі запитували: «Ну, що скажеш?»

— Що тобі сказати, Єлено? — повільно почав я. — Становище його незавидне. Ми повинні зрозуміти людину.

— «Твій Насьо», ну? — перебила вона. — Хіба це не занадто?..

— Єлено, — махнув я рукою, — не роби з мухи слона... То ж звичайна річ... Будь-хто може тобі написати: «Твій Насьо» або «Твій Николай»... Хіба ні?

Єлена засміялася, — мабуть, її розвеселило оце «твій Николай». Золоті зуби звесілої тигриці волого виблискували. Вона довго сміялася, нарешті заявила, що пожартувала, мовляв, треба ж мати й чуття гумору.

— І все-таки я не розумію, навіщо йому ця характеристика, — ве-ла далі Єлена, витираючи хусточкою сльози, що виступили від сміху. — Що я можу про нього сказати, коли вже два роки, як ми розлучені?

— Йдеться не про цей період... Ти жила з ним близько двадцяти років... Хіба цього мало?

— Від тих двадцяти років нічого не залишилося в пам'яті! Вони минули, наче жахливий сон... Усе сплелось в клубок брехні й відчаю... Власне, ми ніколи не любили одне одного... Мала статися ця аварія в шахті, щоб настала й сімейна аварія... Одне викликало інше, і це цілком природно... Якби у нас існувала духовна близькість в особистому житті, то другої аварії не було б... Ось у чому полягає істина, товаришу Желязков, коли хочеш знати... Іншої істини немає.

— Цікаво, коли саме ти збагнула цю істину? — спитав я, з викликом дивлячись на неї. — На початку чи в кінці шлюбу?

— На самому початку... Першого ж дня, коли ми розписалися в загі.

¹ Помилка пера (лат.).

— Невже?

— Точно.

— І ти, навіть оком не змигнувши, весь час грала перед нами, всіма тими, що зібралися на весілля?

— Так, грала, причому досить щиро!

— Браво, Єлено, ти чудова артистка!

— Була!.. На жаль, тепер уже не виходить... А точніше — тепер ніхто мені не вірить... Зістарілась... І плач мій, і сміх зістарілись... Замість співчуття викликають іронію... Скажи, як у такій ситуації бути милосердною? Як допомагати йому, знаючи, що він бреше мені навіть отим «Твій Насьо»?

— Чому ти міряєш людей на свою мірку, Єлено?

— А на чію ж міряти? На твою чи його? Та хіба ви не такі самі, як я?.. Тільки моє лихо в тому, що я відвертіша за вас... Або, точніше кажучи, більш наївна і щиросерда, ніж ви... Ви всі прикидаєтесь, я ж завжди така, як є... А цього ніхто не цінує! В тому числі й ти, товаришу Желязков, мій найближчий друг!

Я боявся, що після «товаришу Желязков» на мою голову посиплеться град докорів упереміш зі зливою сліз. Тому я намагався якнайобережніше торкатися наших особистих стосунків, бачачи, як вона в свою чергу, намагається перевести розмову в це русло.

Щоб якось відвернути її увагу від себе, я запитав, коли надійшов лист. Вона сказала, що сьогодні ввечері і що це, власне, перший лист від нього за останні два роки. Чи я розумію, що це означає? Один лист за два роки! Наче у нього немає сина, немає ніяких обов'язків... Правда ж?

Вона знову розплакалася б, якби з сусідньої кімнати час від часу не долинали голоси Петка і Фламінго. Мати боязко поглядала на двері й сама стишувала голос. Це було мені на руку. Петко мимоволі став моїм співником у цьому випробуванні.

— Єлено, — сказав я, глянувши на годинник, — у мене є ділова пропозиція...

— Пропозиція? — вона наче чогось злякалася. — Яка саме?

— Я раджу тобі виконати Атанасове прохання. Людяність завжди винагороджується. Та й безкорисливість є окрасою людини. Навіщо чинити перепони?

— Що ти хочеш сказати?

— Напиши ту характеристику!

— Ну?

— І надішли йому тих двісті левів!

— Двісті левів? — зірвалась вона. — Николаю, ти що, збожеволів? Де я візьму двісті левів? У мене ж не банк! Двісті левів!..

— Ну гаразд, сто левів. Я дам решту. Згодна?

— Ні!

— Чому?

— Бо у мене не те що сотні, а й одного лева немає! Ти розумієш?.. А по-друге, я не звикла брати милостині... З якої речі ти маєш давати гроші? Що це таке?

Вона встала, нервово пройшлася по кімнаті. Самолюбство і скупість збунтувалися в її серці. Щоб заспокоїти Єлену, я сказав, що гро-

шей посилати не буду, але характеристику треба написати. Вона не коштує нічого, хіба що півгодини часу.

Єлена саркастично посміхнулася.

— Добре, але напиши ти!

— Напишу,— погодився я.— А ти мені диктуватимеш.

— Я готова, якщо ти залишишся.

Я завагався. Було вже досить пізно, і я запропонував відкласти все на завтра. А тим часом можна буде подумати, зібрати дані, щоб характеристика була повнішою і ґрунтовнішою. Врешті-решт, допомогти товаришеві, який потрапив у біду,— наш обов'язок...

— Згодна,— сказала Єлена,— але за однієї умови... Якщо ти виженеш оту паскуду! — вона показала на кімнату, звідки чувся сміх Фламінго.— Я не можу її терпіти!..

— Але ж, Єлено!

— Ні, тільки за цієї умови... Інакше я піду і встромлю у неї кухонного ножа... Ти мене не знаєш...

Вона знову пройшлася по м'якому килиму, розгонисто, по-чоловічому.

— Ти чув що-небудь про мого прадіда — гайдука Ставрі Старого?

— Ні.

— То послухай. Він відтяв ятаганом голову паші Мустафі Алі перед самим великоднем... Потім зробив те саме з Муфтієм з Гюмюрджіні... І ще постинав голови п'ятьом стражникам салоніського вілайету¹ за зґвалтування двох дівчат-македонок... Покидав турецькі голови у мішок і відіслав їх у Константинополь султанові — хай потішиться... Тоді султан сказав: «Де той гайдук? Нехай прийде до мене, я поверну йому голови — позолочені, з перловими очима і срібними зубами...» Але старий не дав себе обдурити... Він відіслав султанові другий мішок! Потім третій! Повний Константинополь турецьких голів! Ось вона, моя характеристика, товаришу Желязков. Сідай і пиши!..

— Наскільки мені відомо, Єлено, ти походиш від греків, до того ж від благочестивого торгового сімейства...

— То не має значення... греки, болгары... розбійники і святі... все перемішувалось!.. Хіба не так?

— Ти маєш рацію. Однак сьогодні дай цій дівчині спокій... Може, вона таки закохана?

— У кого? Чи не в Петка?

— Так.

— Я скоріше трупом ляжу, аніж віддам Петка цьому стерву... Хіба ти не бачиш, які в неї зуби, Николаю? Вони ж з'їдені венеричними хворобами... А ноги, а руки? В домовину кладуть з такими рвками й ногами.

— Єлено!

— Ні, я не жартую! — вона зупинилася, дивлячись на двері. У кімнаті хихикали, ніби у відповідь на її слова.

— Петко розумний хлопець,— сказав я.— Він не візьме жінку, старшу від себе.

— Я прошу тебе, Николаю, піди вижени її! Вона не має права бути під одним дахом зі мною, хоч я і прибиральниця, а вона секретарка! Хай іде геть з моєї квартири!

¹ Вілайет — адміністративно-територіальна одиниця в Туреччині.

— Не маю права, Єлено, виганяти її.

— Я даю тобі це право.

— Так, але... Що скаже Петко?

— Тут командую я, а не Петко.

— Не знаю, не знаю...

Її лють наростала, бо за дверима все ще хихикали. Щоб якось зігнати злість, вона мучила мене своїми дитячими примхами, запевняючи, що уб'є оту паскуду. Виходу не було — я врешті погодився залишитись. Я сподівався, що Петко і його приятелька самі підуть звідси, і моє втручання не знадобиться.

Я зручніше вмовстився в кріслі й попросив господиню приготувати каву — мені треба було підбадьоритися.

Як я і передбачав, Петко й Фламінго незабаром вийшли. Єлена якраз несла мені каву і чарку коньяку. Першим на порозі кімнати став Петко, за ним — Фламінго, поправляючи волосся. Вона виглядала збудженою й усміхалася. Її роз'їдені жовті зуби було видно здалеку. Як пояснила Єлена, у жителяок Бургаса зуби теж псувалися отак від води, яку вони пили. А взагалі дівчина як дівчина, незважаючи на тонкі ноги й руки, до яких я вже почав звикати. Правда, мене шокувала її усмішка, бо я аж тепер помітив, що губи її розтягувались майже до вух, але і до цього можна звикнути, як і до зубів. У цих її вадах було навіть щось вишукане і збуджуюче, якщо це взагалі можна вважати вадами.

На наш превеликий подив, Фламінго, перш ніж вийти, підійшла до нас і, усміхаючись, ввічливо попрощалася.

— Просимо вибачити,— сказала вона,— що потурбували вас!

— Нічого,— відповіла Єлена,— ми звикли... ви не перші заходите в цей дім...

— Цілком природно. У вас такий веселий і розумний син, пані Огойська.

— Звичайно.

— З нього вийде неабиякий режисер...

— Цілком можливо.

— Між іншим, мені доручено передати вам два запрошення на весілля... Якщо маєте бажання, ясна річ...

Єлена зблідла.

— Яке весілля?

— Ну, весілля...— Фламінго шукала щось у сумочці.— Весілля...

— Прошу вас...

— Не бійтеся, пані... це не стосується ні мене, ні вашого сина Петка... Нам ще рано одружуватись... Йдеться про інше весілля... А, ось ваші запрошення... Спеціально вам адресовані... Мені дуже приємно виконати це доручення.

Запрошення були розкішні, видрукувані золотими літерами. Одне — мені, друге — Єлені. Зверху на картці — довгий вірш, а під ним прізвища молодих: Станчо Беломорський і Галунка Ненова. Прочитавши прізвище, я збагнув, про кого йдеться, і мимоволі посміхнувся. Фламінго підморгнула мені.

— Пам'ятаєте? Бай Нено.

— Так.

— Приходьте обов'язково... Буде дуже весело.

Єлена все ще читала вірш. Петко в цей час поправляв перед дзеркалом краватку й посвистував.

— Уже все приготовано,— говорила секретарка.— Ми з шефом — весільні батько й мати. Приїздіть, будь ласка, потішитесь дечим оригінальним і народним.

— Це буде у Пловдиві?— запитав я.

— Ні. Спершу хотіли у Пловдиві, а потім передумали. Вирішили зробити в селі. Як уже весілля, то хай буде весілля! Правда ж?

— Звичайно.

Петко нарешті поправив краватку. Кашлянув і ляснув пальцями, нагадуючи Фламінго, що пора йти. Фламінго ще раз вибачилася, подала нам по черзі руку і дрібними кроками пішла за Петком. Той на ходу сказав матері, що повернеться через півгодини. Я сподівався почути оте «родителько», але цього разу він стримався. Мабуть, «родителько» призначалось тільки для мене. Сьогодні він взагалі поведився не так визивно, як завжди. Навіть помахав нам рукою, зачиняючи двері.

— Ось так діти вбивають своїх батьків! — зітхнула Єлена.

Я мовчки глянув на годинник.

— Випий каву, тоді підеш,— сказала Єлена.— Видно, я таки здохну колись одна-однісінька у цій занедбаній квартирі...

Вона знову заплакала, а я одним духом випив свій коньяк і підвівся. Єлена ронила сльози і дивилася на мене, неначе намагалася збагнути, як далеко сягає моя байдужість. Я підійшов до крісла, в якому вона сиділа, нагнувся і поцілував її в щок. Цілував обережно: обличчя її було зовсім мокре.

— Я заночую тут, Єлено.

Замість зрадіти, вона ще дужче розридалася.

18

Уранці ми прокинулись досить пізно. Слава богу, хоч Петко не повернувся і не став свідком нашої ганьби. Крім годинника з зозулею, який цокав на кухні, інших свідків не було.

Ми приготували чай. Дістали з холодильника шинку. Їли багато, навіть випили по чарці коньяку. Єлена весь час упала біля мене, наче молодиця, усміхнена й задоволена. Мені здалося, що вона насвистувала щось, шукаючи якісь чашки в буфеті. Я сидів на дерев'яному стільці і квапливо їв шинку, щоб скоріше встати з-за столу: боявся, аби Єлена не підішла до мене. Вона у будь-який момент могла обгорнути мене своїм пеньюаром і запитати: «Ти щасливий?» — на що я змушений був би відповісти: «Дуже».

Нарешті після сніданку ми сіли писати характеристику. Згідно з домовленістю, я мав оформити цю характеристику мовно і стилістично, а Єлена — сповнити літературну форму змістом. Ми почали:

«Атанаса Петкова Огойського я знаю...»

Прочитавши вголос написане, я подивився на Єлену, кваплячи її диктувати далі. Вона замислилась.

— Не пригадуєш? — спитав я здивовано.— Навіть приблизно?

— Знаєш, Николаю,— сказала вона, усміхаючись,— у мене зовсім

вилетіло з голови, коли саме це було і де... Дивно, але факт! Просто не можу згадати.

— Все-таки, хоч приблизно... Ви прожили разом двадцять років, а ти не можеш згадати, коли і де вперше зустріла його.

Вона потерла наморщене чоло. Потім встала й заходилася ритись у шухлядах буфета, немовби десь там, у запорошених теках з квитанціями й розписками про плату за воду та електроенергію, була схована пам'ять про сім'ю.

Раптом вона радісно ойкнула і витягла з буфета великий альбом у твердій палітурці, на який було намальовано серце і двоє голубів.

— Слава богу! — зітхнула вона, кладучи альбом переді мною на стіл. — Тут усе є.

Я розгорнув альбом, і перед моїми очима постало, немов живе, зовсім голе дитя.

— Це я! — гордо сказала Єлена. — Приємно подивитись, правда? Мені тут три роки.

— Так.

— Ти тільки подивися на вираз моїх очей!

— Ага.

Я розкрив альбом на іншій сторінці: Єлена — курсистка фармацевтики, з білим комірцем і вольовими щелепами, готовими схрумати першу жертву кохання. Під учнівською блузкою випинаються груди. Плечі заширокі — швидше чоловічі, ніж жіночі. Очі гострі, дивляться просто в об'єктив. Брови горизонтальні, чорні, насуپлені. Напевно, такі самі брови були у її далекого прадіда, який кидав у мішки турецькі голови й посилав їх султанові в Константинополь.

— Я була прапороносцем в училищі! Про хлопців ще не думала!

— Схоже на те, — відповів я, перегортаючи картон, бо ця курсистка нагадувала мені щось знайоме, перед чим я відчував страх. На мое здивування, наступну сторінку займали Єлена й Ірина. Вони усміхались, горнучись одна до одної.

— Двоюрідна сестра.

— Знаю.

— Яка вона холодна, правда?

— Так, щось таке у ній є.

— Вона германка Тут були німці, які торгували ліками...

— А де Огойський? — намагався я перевести розмову на інше. — Адже ми шукаємо Огойського?

— Далі. Ще рано.

Я почав швидко гортати альбом. Але Єлена зупинила мене.

— Стривай, стривай! Поглянь сюди. Пізнаєш?

Я здивовано дивився на фото. Це справді був я, студент фізико-математичного факультету. Серйозний, замислений, з сумними очима, немовби вже тоді передчував, що опинюся в Єлениному сімейному альбомі.

— Навмисне збільшила. Це було звичайне фото.

— Навіщо?

— На зло... А ось що написано на звороті.

Вона вийняла фото з альбому і показала напис: «Рано чи пізно ми зустрінемося. Так вирішили мойри¹!» Пам'ятаєш? Ти багато говорив тоді про мойр... Адже ти був класик за освітою.

¹ Мойри — у давньогрецькій міфології богині людської долі.

— Так, класик.

— А ось і моє фото: той самий формат, у тому ж році! Цікаво, правда? Тоді в моді були коси... Ірина не мала кіс. Вона завжди стриглася по-хлопчачому.

— Так їй більше до лица.

— Можливо. Але коси додають жіночності.

— Можливо...

Я погортав ще. Огойського не було. Не витримавши, я трохи нервово зауважив:

— Вибач, Єлено, але ми сіли писати характеристику не на тебе й не на мене, а на Атанаса Огойського... Де ж він, нарешті?

Вона засміялась. Не знаю, що подумала ця жінка, яка провела зі мною ніч. Вона навіть погладила мене по голові — я аж здригнувся й зіщулювся.

— Перед Огойським був ти, любий мій, хоч ти й не визнаєш цього!

Я мовчав, гортаючи альбом і втративши будь-яку надію натрапити на потрібну фотографію, тож коли нарешті побачив її, просто очам не повірив: Огойський стояв на весь свій 160-сантиметровий зріст!

— Слава богу! — зітхнув я. — Ось і він!

На мене дивився юнак з вусиками, що скидалися на мишачі хвостики. Повні, хтиві губи. Лоб низький, наморщений. Брови досить густі, чорні, зімкнуті над горбатим носом.

— За ці брови й любила його, — сказала Єлена. — Правда ж, гарні?

— Так, безперечно... Ніс у нього також непоганий.

— Довгуватий, однак оригінальний, римський... А зверни увагу на його вуха. У нього майже немає вух. Бачиш, які маленькі?

— Вони відповідають його зросту й голові... По-моєму, нормальні.

— Він має сто шістдесят сантиметрів, а я — сто сімдесят п'ять! Уявляєш собі? Коли ми йшли поряд, я брала його за шию, а не під руку... Оригінальна пара, нічого не скажеш! Уяви собі, він був музикальний! Грав на гітарі. Захоплювався джазом і футболом. Я теж неабияка футболістка.

— Тобто? Граєш у футбол?

— Скажеш так! — засміялась Єлена. — Жінка і футбол!

— А чому б ні? — я глянув на її ноги, які міцно притискалися під столом до моїх. — Нічого особливого. Аби тільки були сильні ноги...

— Николаю, ти вбиваєш мене своїми жартами. Я люблю спорт, але це не значить, що я займаюся всіма видами спорту...

— Так, маєш рацію, Єлено, — відповів я серйозно, — жінки у футбол не грають... Але не будемо відхилятися...

Я нагнувся над альбомом, і ми почали вивчати фізіономію Огойського. Як з'явилося тут це фото? Коли? Це треба було встановити, щоб доповнити речення: «Атанаса Петкова Огойського я знаю...»

— Все-таки важко сказати, — промовила Єлена, схилившись над моєю головою. — На звороті фотографії немає ніяких поміток.

— Тоді йдемо далі.

Я почав швидко перекидати аркуші. Єлена попросила не поспішати, бо саме на цих сторінках можуть трапитися фото Огойського, які підкажуть дату першої зустрічі.

Після тривалих пошуків ми нарешті знайшли групове фото, на якому було зазначено дату весільного обряду: Елена — у білій сукні й фаті, а біля неї стояв Атанас Огойський у строгому чорному костюмі, нижчий від молоді на п'ятнадцять сантиметрів. На звороті фотографії молодий своїм рваним, але чітким почерком зазначив дату обряду і залишив підпис: «Завжди твій Насьо!» Далі уже все було ясно.

Ми розплутали клубок, точно пригадавши роки, проведені разом у Софії. Все почалось дуже просто. У Єлениній квартирі зіпсувалась електропроводка. Насьо сказав, що розуміється на цьому ділі й запропонував свою допомогу. Елена погодилась. Запросила його додому, почастувала. Електропроводку було полагоджено. Після того ми навіть жартували на цю тему: «Ще працює проводка, Єлено?» — «Уяви собі, не рветься!» — «Браво!» — «Без жартів, Николаю!.. Стільки всяких дротів було напхано в стіни, ми ледве повитягали їх звідти. Насьо виявився чудовим майстром». — «Технік! Причому середній!» — «Жарти жартами, але він ще вивчиться на інженера. Усе в нього виходить. За що візьметься — зробить». — «Молодець Насьо!» — «Тепер електрифікуємо кухню... Тільки одне мені не подобається». — «Що саме?» — «Не хоче брати грошей... Ну, бодай за матеріали... А він і цього не хоче... Мені незручно». — «Може, він умисно?» — «Чому умисно?» — «Поміркуй сама, Єлено». — «Нічого не збагну». — «Можливо, він готує дім до весілля...» — «Якого весілля?» — «Ех, Єлено, Єлено... Прекрасна Єлено!» Вона розчулилась тоді, особливо від «прекрасної Єлени»: знала, на яку Елену я натякаю. Сміялася й сварилася на мене пальцем, наміряючись схопити за вухо. — «Ти, Николаю, завжди кепкуєш з мене». — «Нічого подібного, Єлено. Ми з Іриною готові бути у вас весільними батьком і матір'ю...» — «Хіба може двоюрідна сестра бути у мене весільною матір'ю?» — «Чому б ні? Ви ж троюрідні!» Вона замислилась. Жарт залишив свій слід. Згодом Ірина, аби перешкодити Єлениним «намірам» щодо мене, додала, нібито Насьо має заощаджені гроші і що він взагалі непогано влаштувався. До того ж він мав ділянку в центрі Софії, не забудовану ще з часів війни. Бомба зруйнувала триповерховий будинок, батько, мати і сестричка загинули. Насьо в цей час служив на кордоні — сержант у мотомеханізованому полку. Коли його повідомили про те, що сталося, він знепритомнів і кілька тижнів пролежав у польовому лазареті. Потім його звільнили з армії. Круглий сирота — ні батьків, ні родичів. Пішов працювати на перницьку шахту, а згодом влаштувався на Софійський інструментальний завод. Тут його застало Дев'яте вересня. Вступив до партії, а невдовзі після того надумав піти працювати звичайним техніком гірничої справи. Іздив на роботу за місто, автобусом, а мешкав у Софії. Тоді й зустрів Елену. Відремонтував їй електропроводку, два чи три рази ходили в ресторан. Заходила мова і про ту безцінну незабудовану ділянку.

— Чого жінці треба? — говорила Елена, розповідаючи біографію Насьо. — Опори! Чоловічої руки, плечей! Насьо, безперечно, мав такі плечі.

— Чому ж ти його покинула?

— Бо самими пробками й контактами жити не можна, товаришу Желязков. Потрібна ще й любов! Культура! Ти знаєш, що відколи ми з Насьо одружились, я не була на жодному концерті? А ти ж знаєш, як люблю я музику, правда ж? Брамс, Шуман, Шуберт... Не кажучи вже про Бетховена й Шопена.

— То чому ти його не перевиховала?

— Щоб я водила його на концерти?.. Та від нього тхнуло іржавим залізом, Николаю! Щоб він кашляв і плював у залі, коли всі слухають вальси Шопена!.. Вибач, дорогий, але я не могла б цього пережити... Крім того, останнім часом він ще й випивав. Особливо тоді, коли їхав на ту «Ізвозну» Шахтобуду... Що з ним сталося — не знаю!.. По суботах і неділях повертався п'яний як чіп... Вже й від тих його заощаджень мало що залишилось... А він заробляв добрі гроші... Кому він допомагав, кому їх давав, з ким пиячив — не знаю!.. Відтоді й закралася у мене підозра щодо тієї Айше, з якою він зв'язався і яка довела його до тюрми. Кажуть, що вона, вибач на слові, перед усіма чоловіками хвостом крутила... Тепер він просить двісті левів! Звідки я їх візьму?.. Грошей я не дам!..— закінчила вона.— Характеристику напишу, а грошей не пошлю! По-друге, навіщо йому той перегляд справи? Кого будуть судити? Державу? Хіба держава судить сама себе? Щоб він повернувся до мене? Щоб ми знову жили, як досі? Цього не буде! Ні в якому разі!.. Он є вільна ділянка в центрі Софії, хай буде собі дім... Але тепер і вона йому не належить... Як виплатити оті чотирнадцять тисяч?..

— Він добивається реабілітації, Єлено! Якщо людина не винна, її мусять виправдати, навіть якщо вона вже два роки сидить у в'язниці.

— Так, так, а ті чотирнадцять тисяч хто сплатить?

— Облиш ти гроші, Єлено! Йдеться про істину, про справедливість. Не хлібом єдиним живе людина, існує щось іще — високе, благородне!

— Я з цим не згодна,— сказала вона задумливо.— На хлібі весь світ тримається.

— У певному розумінні — так... Але з Атанасом інша справа...

— Чому інша?

— Бо в ній зацікавлене вже й суспільство... Вона зачіпає і нашу партійну совість... Це не тільки його справа...

— Невже?

— Так, Єлено!

Вона кинула олівець, яким обводила контури губ, і пильно глянула на мене.

— Що ти сказав?

— Те, що чула!

— Недавно якась журналістка дзвонила мені... Вона теж такої думки?

— Не знаю... Цілком можливо. З якої газети?

— Не сказала, але хотіла зустрітися зі мною... Згадала і твоє ім'я... Що це за історії, Николаю? Я прошу, не вплутуй мене! Особливо якщо це пов'язано з журналістами й газетами!.. Я панічно боюсь їх. Це гидкі люди!

— Єлено!

Вона не слухала мене. Лаяла журналістів і адвокатів, які хочуть знову вплутати її в цю «паскудну справу», виманити в неї гроші.

— Шукають сенсацій і скандалів! — кричала вона.— Але цього разу нічого в них не вийде!

Єлена репетувала без угаву. До всього ще й телефон задзвонив. Вона роздратовано схопила трубку — і враз притихла. Збліднувши, вона дивилася на мене своїми жовтими очима й стримано відповідала:

— Так, так. Немає його. Такої людини тут немає. Хто вам дав телефон? Помиляєтесь. Желязкова немає. Нема. Я вам сказала. Ви переплутали адресу. Його немає. Нема такого.

Вона поклала трубку і накинулася на мене.

— Що, спіймався?.. Катерина!.. Ну?.. Нахаба!

Згребла зі столу аркуші з недописаною характеристикою і почала шматувати їх.

— Характеристика!..— верещала вона.— Всі ви однакові... Мужчини!

Я злякано дивився на неї. Чекав, що вона ось-ось почне шматувати мене так, як пошматовала характеристику свого колишнього чоловіка.

19

«Так більше не можна»,— думав я, покидаючи квартиру з гіпсовими стелями і твердо вирішивши ніколи більше не переступати її порога. Не було вже ніяких сил терпіти вибрики жінки, яка вступила, так би мовити, у небезпечний, критичний вік. На прощання я порадив їй піти до лікаря перевірити свою нервову систему. Врешті-решт, у мене також є нерви, а що стосується характеристики і тих двохсот левів для її колишнього чоловіка, то вона може залишити їх для себе. Знайдеться людина, яка напише потрібну характеристику і дасть двісті левів. На світі ще не перевелися добрі люди, які здатні прийти на допомогу.

Я вимовив це чітко й категорично, таким тоном, що вона заціпеніла від несподіванки. Стояла посеред холу, вгрузнувши у килим своїми двома «тумбами», і не зводила з мене погляду. Не вірила, що це мій голос,— таким чужим, незнайомим і ворожим видавався він їй. Стояла розгублена й думала, мабуть, як затримати мене, не дати вислизнути з-під її влади. Особливо приголомшили її мої слова про те, що знайдуться інші люди, які прийдуть на допомогу Огойському,— сильні, великодушні!

Отже, я скористався цим несподівано завданням їй ударом і залишив її — непорушну, заціпенілу — на її власній території. Я причинив за собою високі двері й подався униз старими мармуровими сходами, що стільки всього бачили на своєму віку. Холодом і пусткою війнуло від пофарбованих олійною темно-зеленою фарбою стін сходової клітки. В темних кутках погойдувалося павутиння. «Прощайте»,— гукало мое серце, окрилене несподіваним звільненням. Я біг на поклик голосу, котрий розшукував мене по телефону. Я чітко усвідомлював джерело сміливості, яка рвала кайдани Єлениного опікунства. Я водночас і протестував, і радів. Усе говорило на користь мого рішення порвати з нею, залишити її, особливо після того, як я стільки поступався їй в ім'я нашої дружби. Я більше не міг поступатись. Ані прикидатися. Я був не сам. Біля мене і в мені вже зароджувалась жива присутність Каті. Якщо вона шукає мене по телефону в Єлени, думав я, значить, вона інстинктивно відчуває, де я можу бути в цей час, отже, вона не байдужа до мене. Тому брехня і підле мовчання не роблять мені честі. Якби я був справжнім мужчиною, то відібрав би в Єлени трубку й поговорив з Катею. Так роблять мужчини! Отим мовчанням я ще раз засвідчив свою неспроможність відкинути Єленине опікунство. Тому за-

раз, покидаючи цей дім, я по суті виривався з рабства, відчуваючи нестримне бажання якнайшвидше знайти Катю, довідатись, чого вона хотіла, й розповісти про все, що сталося зі мною.

Сп'янілий від напливу нових почуттів, я потрапляв у світ інших стосунків, поринав у вир фантазій, і мені ставало соромно за свої роки і своє становище. Єдиним виправданням того, що я йшов тепер до дівчини з мигдалевими очима, була справа, яку так завзято обстоював Кара. Все інше можна було б відкинути й зневажити (і любов, і почуття!), але благородну справу — допомогти тому, хто просить цієї допомоги, — ніхто не зважився б осудити і висміяти.

Я квапився додому, щоб швидше подзвонити Каті, а також і Карі. Сказати про свій намір зустрітись з Атанасом Огойським у тюрмі. Повідомити про лист, який мені дала прочитати Єлена. Я не думав нічого приховувати, хотів розповісти і про характеристику, і про грошову допомогу. Треба було діяти негайно, без вагань, навіть якщо строк покарання закінчувався і стражданням в'язня наставав край. Бо страждання забуваються, а істина залишається, немов прапор на здобутій фортеці, і тоді сльози не печуть, не палять душу... Так міркував я, поспішаючи додому і не наважуючись признатися самому собі, що заховався.

Вибравшись на п'ятий поверх, я вирішив насамперед подзвонити в редакцію. Катя в цей час мала вже бути на роботі. Набравши номер, я схвилювано чекав. Відповів мені якийсь її колега, сказав, що Катю терміново покликали до головного редактора. Попросив передзвонити хвилин за десять і запитав, хто біля телефону. Я не сказав, поклав трубку й почав шукати телефонний номер Кари. Але квартира на вулиці Сердіка теж мовчала. Я облишив телефон. Інших координатів я не мав. Нервово напруження не залишало мене. Було таке відчуття, наче я втратив щось важливе, — таке, що згодом стане для мене дорогим. Я сів за письмовий стіл, намагаючись зібратися з думками, систематизувати їх. Потім вирішив у загальних рисах накидати характеристику Огойського, щоб не забути чогось із того, що говорила Єлена. Написав кілька рядків і кинув. Щоб характеристика мала якусь вагу для суду, її мусила підписати Єлена. А я дав собі слово, що ноги моєї більше не буде в квартирі з гіпсовими стелями. Інакше мені загрожувала небезпека знову стати жертвою Єлениних знущань. Отже, я відмовився від свого наміру писати характеристику і взяв газети: не переглядав їх уже два дні. Мене цікавили переважно зовнішньополітичні події, але одне коротке повідомлення в розділі кримінальної хроніки стривожило. Йшлося про контрабандистів, які везли опіум через свіленградську митницю. Прізвище митника, який викрив контрабандистів, не згадувалось, але я знав, що це дядько Каті, і тому знову повертався в думках до неї, забувши про опіум, яким злочинці намагалися «розхитати мораль і душевну рівновагу молодого покоління».

Я перегорнув газету й зупинився на спортивній сторінці. Тут говорилося про шаховий турнір. Чи грає Катя в шахи?

Знову набрав номер, бо вже минуло п'ятнадцять хвилин. Ну, нарешті я зможу запитати її жартома, чи грає вона в шахи. Або в баскетбол.

Почувся знайомий голос. Він просто-таки атакував мене.

— Давно шукаю вас, товаришу Желязков! Де це ви зникли?

— Що сталося, Катерино?

— Ідемо.

— Куди?

— Хіба вам Кара не сказав? Я доручила йому повідомити вас.

— Минулої ночі мене не було вдома.

— А де ви були?

— Ночував у знайомих... Ну, то в чому справа?

— Збирайтеся. Ідемо на «Ізвозну». Треба оглянути машину, на якій працював Огойський. Принцип управління той самий. Я вже взяла відрядження. Була у головного. Він також загорівся. Ми зацікавимо цим і Центральний Комітет... Чуєте?

— Чую, Катю.

— Винесемо випадок з Огойським на суд совісті... Як це буде латиною?

— In foro conscientia, Катю, — засміявся я. — Ти що, любиш латину?

— Було б непогано час від часу включати у свої статті якусь цитату. То ви згодні допомагати мені?

— Так, Катю... Я до ваших послуг...

— Отже, їдьмо... Збирайтеся... Ми запросили також комісію від профспілок, вона обіцяє на місці перевірити, як сталася аварія, розпитати свідків і так далі. Маємо вже повну документацію.

Вихор її слів звучав мелодійно, викликав приємне відчуття, що він закінчиться не скоро. Вона говорила про ту документацію, як про бозна-яке відкриття: цілий том свідчень, документів, висновків експертів, які один за одним надходили в суд, щоб пояснити причини аварії. За скупими показаннями свідків можна було розрізнити справжню картину того, що сталося. З товстої «Справи» у великій зеленій обкладинці проглядало справжнє обличчя винуватців. Усе вже настільки ясно, що стаття майже готова. Але ми не будемо публікувати, аж поки не вивчимо проблему всебічно, поки не забезпечимо оборону всім потрібним для переконливої аргументації... Ризикуючи навіть вдатися у зайві подробиці й педантизм.

— Так, Катю.

— Я рада, що наші думки збігаються.

— Цілком природно.

— В такому разі готуйтеся. Поїдемо на «Ізвозну»!

— Коли?

— Через два дні.

— Самі?

— Самі... А втім, не зовсім.

— Річко теж поїде?

Вона засміялась.

— Вам не подобається Річко? Дайте хлопцеві спокій! Ми їдемо працювати, а не на прогулянку.

— Я пожартував!

— Все буде гаразд. Я вже сказала, що приїде також комісія. Вас цікавить її склад?

— Так, звичайно.

— Слухайте!.. Один інженер — заступник начальника Управління охорони праці; другий інженер — з Центрального комітету профспілки шахтарів... і один юрист з Міської ради профспілок...

— Солідна комісія.

— Вони погодились провести обслідування, на прохання редакції, незважаючи на твердження суду про те, що «споруди уже там не було»... Поїдемо і навіть під землю спустимось, якщо потрібно! Те, чого не зробив суд, зробимо ми, з редакції!

— Катю...

— Ми хочемо зв'язатися також з Огойською, дівоче прізвище — Крочмарова... Але поки що обійдеться без неї... Як то кажуть, і без півня розвидниться... Хоч вона не більш як обскубана курка... Я бачила її...

— Де?

— То не має значення... Ви ж були там, коли я шукала вас по телефону.

— Так.

— Згадувана персону страшенно боїться преси... Як тільки почує про газету й журналіста, починає панікувати... Правда ж?

— Правда, Катю...

— Прагне спокійного життя... Бідолаха не знає, що її син також виступає проти цього міщанського спокою... Вам відомо про це?

— Петко?

— Так, так, йдеться про Петка...

— Це щось нове для мене.

— Я вам розповім деякі подробиці, коли побачимось... Хлопець не такий уже й пропащий, як вважає майор Григоров...

— Катю...

— А втім, я вже переборщила, зачепила й міліцію... Є один анекдот... Знаєте?.. «Не переборщуйте, товариші!..» Якось розповім... Головний похвалив мене за статтю... Може, тому я така балакуча й весела... Бувайте здорові... Принесу вам теку зі «Справою». Тоді поговоримо докладніше... Зараз просто ніколи... До побачення...

— Говоріть, говоріть, Катю... У мене часу досить!

— Я все-таки переборщила... Ви хочете мені щось сказати?

— Ні, Катю, я слухаю вас... А втім, мало не забув... У мене є одна пропозиція...

— Яка?

— По дорозі на «Ізвозну» відвідати Огойського...

Катя помовчала.

— Власне кажучи, ідея непогана...— нарешті промовила вона.— Ось переді мною карта. Минемо гору, а там залишиться кілометрів двадцять до окружного міста... Поїдемо «Волгою» Кари. Цього разу машину поведу я! Не вірите?

— Ні, Катю, я просто здивувався...

— Товаришу Желязков, ви, здається, не знаєте сучасних дівчат... Ну, бувайте! Де зустрінемось цього вечора? У кафе «Болгарія» чи в барі?

— Де скажете, Катю.

— У мене є одна скандальна пропозиція... Не знаю, чи приймете її...

— Якщо вона прийнятна, Катю...

— Пропоную зустрітись у вас... Ви приймаєте гостей?

Я з несподіванки мало не випустив з рук трубку: пропозиція справді була «скандальною». Катя любила шокувати.

— Мені буде приємно,— вела вона далі, — подивитися, як живе самотній п'ятдесятирічний чоловік...

— П'ятдесятишестирічний, Катю...

— Так, вибачте, а заодно я принесу вам «Справу», і ми вирішимо й питання з Огойським. Мабуть, таки заїдемо до нього по дорозі на «Ізвозну».

— Я дуже радий, Катю.

— То, може ми перейдемо на «ти». Це моє останнє зауваження з приводу цього вечора! Чао!

— Чао, Катю!

Я поклав трубку, здивований цим «чао», яке вихопилось у мене,— навіть стало трохи прикро. Але слова її все ще звучали у вухах з якоюсь незбагненною життєрадісністю, наче перед нею не було жодної тіні й тривоги. Ця життєрадісність передалася й мені. Усе пережите останнім часом кануло у безвість.

Через кілька годин у мене будуть гості! Я встав, обвів поглядом свою убогу парубочьку квартиру. Чи зможу я прийняти Катю так, як належить вихованому чоловікові, до того ж закоханому?

Я взяв господарську сумку й пішов у магазин, щоб купити все потрібне. Стіл мусить бути багатим, святковим... Щедра й широка душа господаря має відчуватися навіть у серветках. Хай Катя побачить, що перед нею — її добрий друг, на якого вона може розраховувати завжди й за будь-яких умов...

У магазині вже було не дужелюдно. Почав я з відділу напоїв. Насамперед купив горілку, потім коньяк. Про всяк випадок узяв дві пляшки білого вина. Хотів був купити й шампанське, але передумав — ще сприйме як натяк на якийсь урочистіший обряд... Купив масла, сиру, шинки. Купив, звичайно, і хліба. Купував усе їстівне, що потрапляло під руку. Я так захопився, що не помітив Ірини, яка теж прийшла сюди за покупками. Коли ми зіткнулися з нею в проході, я з несподіванки тільки пробурмотів «пардон», відсторонюючись і даючи їй дорогу. Ірина ледь усміхнулася, кинула поглядом на повну сумку й пішла далі. Я вже думав, що ми так і розійдемося мовчки, але вона раптом зупинилася й запитала:

— Ілко минулої ночі спав у тебе?

— Так. Але не минулої, а позаминулої.

— А минулої... у вас нікого не було?

Це вже було схоже на допит. Я навіть образився. Але все-таки відповів:

— Минулої ночі мене не було вдома.

— Я так і думала,— вона вколола мене очима.— Бо Григоров кілька разів запитував мене про вас...

— Якщо мова про Ілка, то вдень він був на заняттях з фізики.

— Григоров хотів поговорити з ним.

Вона обернулася й мовчки пішла між прилавками, задоволена, що зіпсувала мені настрій.

Збентежений і розгублений, вийшов я з магазину й подався на свій п'ятий поверх. Думки роєм обсіли мене. Найбільше непокоїв Ілко: чи не приплентається знову хлопець увечері до мене ночувати — якраз у розпалі торжества?

З цим тривожним відчуттям заходився я готувати вечерю, накривати стіл, час від часу поглядаючи на годинник.

Не буду змальовувати пишність і розкіш мого прийому в цей вечір — я сам собі дивувався. Не розповідатиму і про почуття, які хвилювали мене. Скажу лише, що для мене стало прикрою несподіванкою те, що Катя прийшла не сама, як я сподівався, а зі своїм головним редактором. Кожен нормальний мужчина зрозуміє збентеження, що охопило мене. Катя, глянувши на моє обличчя, запитала, чому я такий червоний. Я промимрив щось у відповідь, вибачився за те, що не одразу відчинив двері, коли вони постукали, що живу без ліфта...

Головний редактор виявився досить балакучим — він ще з дверей почав розповідати анекдоти. Я слухав, сміявся і в той же час виконував роль гостинного господаря, уникаючи допитливого погляду Каті. Хотів я цього чи не хотів, а я не міг приховати свого душевного стану — не допомагав і фейерверк анекдотів. Я був такий сумний, що Катя два чи три рази сказала мені: «Усміхнися ж!» Я пояснив свій настрій тим, що, моваю, син останнім часом знову почав прогулювати заняття, водитися з різними сумнівними компаніями, по кілька днів не буваючи вдома. Де він ходить і що робить — невідомо, і я боюся, щоб хлопець не вплутався в якусь кримінальну аферу. Катя слухала мене із співчуттям, хоч знала дуже добре, що мій настрій визначається й іншими факторами, а не лише проблемою «Ілко».

На мій подив, спеціалістом з цієї проблеми виявився головний редактор. Сяк-так закінчивши черговий анекдот, він почав розмову про виховання молоді. Виклав безліч фактів, що свідчили про неблагополучне становище в цій галузі. Наводив приклади, посилаючись на міністерство освіти й на комсомол. Дивлячись у відчинене вікно, неначе ми були десь там, на даху, він запитував:

— Хіба не так?

Ми не заперечували, підливали горілки (Катя допомагала мені порядкувати за столом, і це мене зворушувало), заохочуючи головного до розмови. Він пив горілку, жував бутерброди й говорив. Видно, давно не мав нагоди зацепити комсомол і органи освіти. Він згадав і про вступні екзамени в університеті, і про взяті з письмових робіт абітурієнтів курйози. І щоразу запитував:

— Хіба не так?

— Так, — підтверджували ми з Катею і стурбовано презиралися, бо все це було дуже далеким від мети сьогоднішньої зустрічі. Я кілька разів намагався заговорити про щось інше, але головний міцно осідлав свого коника. Потім я дізнався, що колись він працював інспектором у міністерстві освіти.

Ми вже осушили пляшку «Столичної», можна було братися за біле вино, однак головний редактор рішуче заперечив: він пив тільки горілку, тому сказав Каті дістати з його портфеля «резервну» пляшку.

Ми відкоркували горілку і знову повернулися до теми «Ілко». В якийсь момент мене навіть охопив забобонний страх: чи не заявиться зараз сюди Ілко власною персоною, адже він не знає, що я запросив сьогодні гостей.

Виймаючи з портфеля головного «резервну» пляшку, Катя мовби ненароком поклала між головним і мною товсту «Справу», заради якої ми, власне, й зібралися.

— Мені здається, товаришу головний, — сказала вона, — що це і є

тема, яка сьогодні має хвилювати нас найбільше. Даймо спокій комсомолові й міністерству!

— Ні, Катю! — енергійно запротестував той. — Помиляєшся! Глибоко помиляєшся! Ці проблеми взаємозв'язані! Думаю, ти розумієш мене.

І головний почав доводити (звичайно, не без впливу випитої горілки), що проблема «Ілко» пов'язана з проблемою «Огойський», як що дивитися на це з позицій філософії і соціології. Виявляється, він свого часу вивчав філософію, а останніми роками через газету пропагував відроджену науку соціологію.

Як тільки головний замовк, щоб ковтнути з чарки, Катя, скориставшись з паузи, взяла «Справу» зі столу і поклала собі на коліна.

— Товариші, — промовила вона офіційним тоном, — я хочу прочитати вам щось дуже важливе... Прошу уваги!

Почувши це, головний сіпнувся й здивовано подивився на дівчину.

— На триста двадцять третій сторінці вміщено сам вирок... — вела далі Катя. — Ось що сказано у цьому «вироку»...

Ми зосереджено дивилися на неї, все ще не розуміючи, на що саме намагається вона звернути нашу увагу.

— «На підставі статті 123, абзаца 3, відповідно до абзаца 1 і статті 54 Карного кодексу, він засуджується до...».

— Катю! — махнув рукою головний. — Що то за параграфи й абзаци? Ти дивуєш мене своєю юридичною обізнаністю!

— За будь-яким параграфом стоїть доля людини, товаришу головний! Прошу вислухати мене!

— Читай, читай, дівчино! — погодився він, наливаючи собі горілки. — Витерпимо і цю кару.

Катя знову нахилилася над «Справою».

— «...Засуджується до трьох років позбавлення волі із призначенням легкого початкового режиму при відбуванні покарання».

Вона підвела голову і визивно глянула на нас.

— Навіщо, власне кажучи, я вам це читала? — спитала дівчина менторським тоном, немовби ми були школярами, рівень підготовки яких викликав у неї сумнів. — Що значить «легкий початковий режим»? — Вона не зводила очей з головного. — Може, суд мав, так би мовити, психологічні підстави призначити «легкий початковий режим»? Чим пояснити таку несподівану позицію суду? Любов'ю до Атанаса Огойського чи якимись принциповими мотивами?

Вона заходила гортати сторінки «Справи».

— З одного боку, відчуваються намагання прокурора та інших зацікавлених осіб якомога глибше втопити Атанаса Огойського; навіть робилися закиди свідкам, мовляв, усі вони свідчили на користь Огойського, щоб «допомогти» йому... А з другого боку, призначається «легкий початковий режим...» Чому? Яка причина цієї несподіваної поблажливості?.. Що змусило суд пом'якшити своє рішення, точніше — змінити своє ставлення до підсудного?

— Я не розумію тебе, Катю, — промимрив головний. — Ніяк не збагну твого підтексту...

— Тут немає ніякого підтексту, товаришу головний редактор! — відповіла Катя. — Справа, по-моєму, цілком ясна...

— А саме?

— Ця раптова зміна позиції, я вважаю, свідчить про нечисту совість... Я бачу в цьому моральний провал обвинувачення... «Легкий по-

чатковий режим» — це, на мою думку, завуальоване визнання власної вини, спроба ухилитися від осуду громадськості. Адже перед суддями стояла справді безневинна людина! Але якби вони виправдали Огойського, треба було б назвати справжнього винуватця аварії... Розумієте?.. Інакше кажучи — людей із Шахтобуду, догановців, усяких айше і тому подібних... Розумієте?

Дівчина сердито дивилася на нас, наче ми й були тим судом, який призначив Огойському отой «легкий початковий режим».

— Хіба не так? — запитала вона нарешті, видимо, задоволена своїм виступом. — Може, я помиляюсь?

Головний потягнувся до «Справи», але Катя не мала наміру віддавати її.

— Катю, — сказав він, — ти занадто заглибилась у психоаналіз цього питання... Я гадаю, нам слід іти зворотним шляхом.

Головний намагався розтлумачити нам, у чому полягає «зворотний шлях», маніпулюючи словом «психоаналіз» і силкуючись правильно вимовити його, бо приголосні «пс» не хотіли йому коритися. Та ось Катя заговорила знову:

— Товариші, я порушую це питання не для того, щоб використати його як аргумент перед судом... Це неможливо, оскільки ніхто не визнає такого трактування вироку, нас можуть навіть висміяти за подібне тлумачення. Я порушую це питання для того, щоб ми ясно усвідомили, що йдемо правильним шляхом.

— Та невже ти досі в цьому сумнівалася, Катю? — вигукнув головний. — Я — ніколи! Наше діло справедливе, воно переможе!

— Товаришу головний, — перебила його Катя, — йдеться не про сумніви... Йдеться про щось набагато важливіше — про переконаність! Я впевнена у невинності Огойського, але не ручуся, що люди, які винесли йому вирок, зробили це з почуттям переконаності! Оцей психологічний момент якраз і цікавить мене! І тому неясність у формулюванні вироку наштовхує мене на такі роздуми...

— Катю, — озвався я, — а чи не занадто велику роль надаєте ви їхнім душевним переживанням? Чи не переоцінюєте ви їх?

— Але ж це все-таки наш, соціалістичний суд, товаришу Желязков! Вони ж комуністи... Як і сам Атанас Огойський.

— Браво, Катю! — вигукнув несподівано головний, ставлячи на стіл порожню чарку. — Я абсолютно згоден з тобою... Знаєш, я відкриваю в тобі новий талант... Тобі треба було вчитися на юриста... Ти ж хоч зараз можеш керувати «Юридичною консультацією» в нашій газеті!..

Відчуваючи, що розмова знову може перейти на іншу тему, Катя енергійно перебила його:

— Товаришу головний редактор, є ще одна пропозиція. Перш ніж давати публікацію, доцільно організувати в редакції зустріч з деякими свідками.

— Наскільки я пам'ятаю, це ж пропонував і Кара, — втрутився я й підвівся, щоб витерти розливу горілку. — Ідея непогана.

— Майте на увазі, — сказав головний, — що Кара у цих справах трохи перегинає. Він усе ще діє по-партизанському... Ми — не суд, щоб скликати цих людей у редакції...

— Чому ми не суд? — не погодилася Катя. — Ми більше ніж суд!.. Ми — громадське сумління!.. Я не згодна!

— Не забувайте,— поспішив я на допомогу Каті,— що кожен громадянин має право просити у преси підтримки... Ми не маємо права покласти скаргу Огойського під сукно.

— Наша ініціатива,— підхопила Катя,— по суті, викликана листом Огойського, якого він надіслав нам із в'язниці... Я, як відповідальна за рубрику «Листи і скарги», не могла обійти цей лист мовчанням!..

— Гаразд,— погодився головний.— А яка в даному випадку роль Кари? Він кого представляє?.. Яку газету?

— Свою,— усміхнувся я.

— Кара іншими мотивами керується,— перебила мене Катя.— У нього особисті зобов'язання перед сім'єю Огойського...

— Невже? — здивувався я.

— А ви хіба не знаєте? Таж він колись добре знав батька Огойського... Не говорив вам?.. Він, ще будучи студентом, служив кельнером у його готельчику на вулиці Сердіка...

— Ти бач! Ця людина весь час дивує мене!..

— Це його хобі — дивувати людей,— усміхнулася Катя.

— Дай боже кожному таке хобі! — додав я.

— Ну, друзі,— підсумував головний,— то що ж це виходить?.. Виходить, що ми також особисто зацікавлені у справі Огойського... Кара — своя людина, товариш Желязков — родич... Не вистачає тільки, щоб і ти, Катю, виявилася його родичкою!

— Вибачте, але я не є зацікавленою стороною! — заперечила Катя.— Я дію від імені редакції. Будь-які натяки щодо особистої причетності відкидаю! І наполягаю на тому, щоб цю зустріч провести у нашій редакції.

— Не заперечую, Катю... Але чи прийдуть люди? Може, краще доручити цю справу майорові Григорову?

— Міліції? — вигукнула Катя.— Григорову? Ні в якому разі... Я поважаю майора Григорова, але скликати до нього людей абсолютно недоречно... Найкраще зробити це в редакції... А Григорова теж запросимо...

— А комісія? — запитав я.

— Вона діє по іншій лінії... Комісія повинна бути об'єктивною... — закінчила Катя й задивилася у відчинене вікно. В антенах посвистував свіжий вітерець. Подекуди в темряві очікувально блимали, мов жаринки, котячі очі: можливо, підкине хтось пляшечку валеріанки.— Треба подзвонити Карі з приводу «Волги»,— втомлено сказала Катя.— Завтра нас чекає довга дорога.

Я подав їй телефонну трубку, спитавши, чи не надто вже пізня година.

— Він сказав, що я можу дзвонити йому в будь-яку пору,— запевнила вона і почала набирати номер.

21

Наступного дня ми вирушили на шахту. Катя, одягнена по-спортивному — в куртці з хутряним коміром,— сиділа за кермом і курила. Я вмовстився поруч і теж закурив, дивлячись на широку асфальтовану дорогу, що стелилася перед нами. У машині більше нікого не було. Кара вже двічі побував на шахті, тому цього разу не поїхав. До того ж він мав зустрітися з генеральним директором Шахтобуду та ще з де-

якими відповідальними особами, які мали пряме чи посереднє відношення до історії на шахті «Ізвозна». Отже, ми з Катею були самі. Самі у теплій машині, в доброму настрої, відчуваючи внутрішнє задоволення від тієї благородної місії, яку взяли на себе.

Ми довго мовчали, немовби підшукуючи привід для розмови. Звичайно, ініціатива мала належати мені, оскільки машину вів не я і моя увага нічим не була зайнята. Тим більше, що мені хотілося з'ясувати деякі деталі у наших стосунках. Хотілося запитати Катю: чи випадковість це, що ми ніяк не можемо зустрітися наодинці? Вона навмисне уникає таких зустрічей чи це мені тільки здається? Я вичікував зручного моменту, щоб запитати про це і щоб мої запитання не шокували її. Катя, звичайно, не повинна була звітувати, з ким і чому зустрічається, тим більше, що у неї не було переді мною ніяких «зобов'язань»; вона навіть не підозрювала про мої ліричні почуття, за які мені самому було трохи ніяково. Одна справа, думав я, милуватися мигдалеподібними очима, гарним личком і мелодійним голосом, і зовсім інша — реальні підстави на те, що я можу розраховувати на взаємність і розуміння.

Катя вела машину, зосереджено вдивляючись вперед. Вираз її обличчя був звичайним, буденним. Дівчина, очевидно, навіть не здогадувалась про мої переживання. Якби вона хоч на мить якимось чином уловила мої думки, то, можливо, дуже б здивувалася. Ясна річ, Катя б не висміяла мене відверто, як це звичайно роблять легковажні дівчата. Та чи зрозуміла б вона поривання мого серця? «Що з вами?» — мабуть, сказала б вона.

Ми непомітно проминули кілька маленьких сіл, потім містечко з великим заводом і почали вибиратися вгору схилом гори, порослої темним сосновим лісом. Знудившись від довгого мовчання, Катя несподівано поклала руку мені на коліно, усміхнулася, не відводячи очей від дороги, й попрохала:

- Розкажіть щось веселе!.. Ви чомусь зовсім замовкли.
- Вибачте, — промимрив я, — трохи замислився.
- Поділіться зі мною.
- Це не дуже веселі думки...
- Зробимо їх веселими.
- А чи зможете?
- Людина все може.
- Я не певний цього.

Вона замовкла, старанно вирулюючи у великий закрут шосе, бо назустріч їхали грузовики і низка легкових автомобілів. Аж коли ми розминулися з ними, дівчина промовила:

- Може, ви маєте рацію...

Ці її слова чомусь прикро подіяли на мене. Я довго мовчки дивився вперед, не помічаючи ні дороги, ні навколишньої краси.

— Розкажіть хоч якийсь анекдот! — вивів мене із задуми Катин голос. — Бо я засну за кермом, а вина впаде на вас... Чому ви мовчите? Повчіться у нашого головного редактора... Він має спеціальний блокнот з анекдотами... Навіть переглядає його перед тим, як іти в гості... Не вірите? Кажуть, що його ладять на міністра.

- Заради анекдотів? — ущипливо спитав я.
- Але ж він уміє розповідати їх і по-німецькому...
- Справді?
- Тільки не так смішно...

— Значить, перший анекдот уже є...

— Е, ні, так не вийде... Я мушу і машину вести, і анекдоти вам розказувати...

Мовчанку знову порушила Катя. Вона почала розпитувати, хто я, звідки прийшов і куди прямую? Отак буквально — з театральної іронічною інтонацією, немовби я опинився на лаві підсудних. Нарешті ми знайшли-таки спільну мову. Я невимушено розповідав їй про себе: з яких країв, хто мої батьки, де вчився. Намагаючись потрапити в тон її запитань, я відповідав неквапливо, з підкресленою гордістю за свою класичну освіту, яка сучасній дівчині здавалася цілком застарілою.

— Навіщо вам здалася ця латина?

— Це своєрідний фольклор, Катю...

— Він мені не подобається. Якийсь холодний!

— Гм... А от, наприклад, колись у нашій казармі з'явився собака, якого ми назвали Цербером... Знаєте, що означає Цербер?

Вона з великою увагою вислухала розповідь про мої незабутні зустрічі з Хараламбі Догановим у дворі казарми. Реготала, слухаючи, як він збирав «лишки» у помийні відра... Особливо ж її розвеселила його зустріч із собакою Цербером...

— Це чудово! — вигукнула вона. — А куди подівся той Цербер?

— Зник десь... Утік від нас.

— Шкода, — неувважливо промовила вона й замислилась. Потім раптово запитала: — А як усе-таки вдалося Доганову зайняти цю посаду? Яким чином?

— Не знаю, — здвигнув я плечима. — Поповзом, як у тій казці... Інакше неможливо пояснити...

— Яка у нього освіта?

— Колишній фельдфебель царської армії... Закінчив якісь курси. Хіба це має значення?

— Може, й має.

— Не думаю, — скептично зауважив я. — Просто він народився під щасливою зіркою, як казала колись моя давня приятелька Єлена Огойська.

Почувши це прізвище, Катя усміхнулась.

— Щаслива зірка, так... Але все-таки він був технічним керівником на шахті... Отже, повинен мати відповідну освіту. Хоча б середню.

— Це не обов'язково... Скільки людей вибиваються навіть у професори.

— Переборщуєте, товаришу Желязков! — засміялась вона, нагадавши мені старий анекдот. — Не принижуйте професорський корпус...

— Вибачте. Але візьміть, наприклад, Лалку Ненову... Вона була пташницею перед тим, як піти на шахту, щоб заробляти більше грошей. Спочатку працює на компресорі, а потім, без будь-яких курсів, переходить на підйомну машину! Як можна таку солідну технічну службу довірити якійсь пташниці?.. Без будь-якої кваліфікації... Чому?

— Тому що вони з баєм Ламбі земляки... І родичі...

— А може, і щось більше?..

— Не знаю. Мене цікавлять права й обов'язки машиніста, а не жінки.

— Ви дуже поблажливі.

— Ні, просто мене інше не цікавить...

— А мене цікавить! — значуще сказав я.

Катя зменшила швидкість, вдивляючись уперед. Там, під вкритим лісом пагорбом, білів будиночок з червоним дахом. Синюватий димок здіймався над димарем просто в небо. Катя запропонувала зробити тут зупинку: їй сподобався червоний дах і синій дим, що, наче голка, встромився у хмари.

— Перекусимо і поїдемо далі, — додала вона.

— З величезним задоволенням, Катю.

Поки я висловлював свою згоду, «Волга» уже звернула до будиночка й зупинилася під навісом.

Для мене було справжнім щастям провести з Катею хоча б півгодини у затишному ресторанчику, серед зовсім незнайомих людей. Куртку свою вона відразу ж скинула, бо було жарко, й залишилась у синій картатій блузці з короткими рукавами. Тепер вона скидалася на зголоділого хлопця. Я радувався з її апетиту, запитував, чи не замовити ще чогось, наливав лимонаду і розповідав далі про своє життя, намагаючись обминати темні поля, що звалися «Ірина» і «Єлена». Вона ласкаво кивала головою. Мовчала. Взагалі час ми провели добре. Я б сказав, чудово, якби під кінець не зіткнулися в самих дверях з нашим Петком, з горезвісним Петком, моїм страховищем! Побачивши його, я зупинився, наче громом прибитий. З Петком був якийсь чоловік, старший від нього, низенький, з довгими вусами. Петко ніс через плече свою незмінну фотокамеру, а низенький тримав під пахвою шкіряний портфель. Петко був вражений так само, як і я, тим більше, що ми з Катею трималися за руки. Він аж очі витріщив з несподіванки й відступив убік, даючи нам дорогу. Навіть вклонився. Я також привітався й чекав, що Петко запитає мене з властивою йому іронією: «Де моя родителька?» — але він промовчав. Можливо, його стримувала присутність Каті. Та й вусатий поспішав до ресторану й квапив свого супутника. Так чи інакше, ми розійшлися в різні боки. Та коли ми вже вийшли і збиралися їхати, Петко підбіг до нас і схвилювано заговорив:

— Товаришко Белева! Мало не забув... Я їду на побачення до батька... Це його адвокат Юртов... Хочете поговорити з ним?

Катя запитливо глянула на мене.

— Ні! — категорично відповів я. — Адвокати, які втратили совість, нам не потрібні!

— Ваша справа... — сказав Петко. — А батькові щось переказати від вас?

— Велике вітання! — відповів я. — Скажи йому, що незабаром ми приїдемо на побачення. Може, має якісь побажання..

— Якщо мова про гроші, то я йому несу...

— Йдеться не про гроші.

— Я вже заробляю, товаришу Желязков... Якщо хочете знати, Юртов допоміг мені влаштуватися у кінозйомочну групу... Через тиждень їду в Бургас...

— Що зніматимеш? — іронічно запитав я.

— Мене включили до болгаро-чеської кіногрупи... помічником оператора.

— А як з технікумом точної механіки?

— Заочно, — серйозно сказав Петко, дивлячись на Катю, немовби говорив це їй. — Думаєте, я втратив диплом?..

— Навпаки.

— Що — навпаки?

Катя вже увімкнула мотор. Я не відповів. Сказав лише, по-батьківськи поплескавши Петка по руці:

— Я ніколи не втрачав віри в тебе... Тільки не забувай Ілка!

— Чому це я його забуваю?.. Він мене забуває, а не я!.. Чао!

Він стояв і махав нам рукою, не зводячи очей з Каті. Вона теж відповіла йому, висунувши руку у відчинене вікно машини. Як тільки ми виїхали зі стоянки й рушили далі, я запитав:

— Звідки ви його знаєте?

— Крутиться біля кіношників,— неухважно відповіла дівчина.— Дивак, але симпатяга... Виглядає дорослішим як на свої роки.

— Боюся, скоро постаріє, коли вже не постарів.

Вона, мабуть, не розчула моїх слів, бо після короткої паузи зовсім несподівано запитала:

— Хто постарів?

Я не роз'яснював. Просто переповів їй фантастичну повість «Бенкет демонів», яка викликала у мене кошмарні сни. Вона вислухала дуже уважно, потім знову запитала:

— Ви вірите в це?

— У що?

— В... ембріональну смерть...

— Вірю.

Вона замислилася й довго мовчала. Потім цілком зосередила свою увагу на дорожніх знаках, які з'являлися все частіше,—ознака того, що незабаром буде населений пункт. У якийсь момент вона зменшила швидкість і звернула на бічну дорогу, також асфальтовану. На великій жовтій таблиці було написано: «Ізвозна».

Мої думки одразу, так би мовити, переключилися на інше. Я забув і про Петка, і про адвоката Юртова, і про «Бенкет демонів». В уяві спливали інтимний обід у білому будиночку з червоним дахом і дитяча пісенька про вільховий ліс, яку Ілко співав на Новий рік зі своєю мамою...

Катя натиснула на педаль. «Волга» наближалася до шахти. Повз нас проїжджали спеціальні ваговози з великогабаритними конструкціями, машини з різним вантажем, легкові автомобілі. Ми вїхали на територію промислового об'єкта, де колись працював підземним сигнальником Атанас Огойський.

22

Майже два дні ми наполегливо працювали, якщо можна назвати працюю ходіння коридорами і зустрічі з людьми. Катя виявила дивовижну витримку і кмітливість, не пропускала нічого, що могло пригодитися для статті. Вона списала весь блокнот запитаннями й відповідями, цікавлячись не тільки минулими подіями, а й сьогоdnішнім життям шахти.

Накреслена Карою схема шахти, де сталась аварія, являла собою кілька вертикальних ліній, які мало що говорили недосвідченому оку. Катя врешті відклала і схему, і запитання, за допомогою яких вона сподівалася докопатися до істини. Та це виявилось не під силу таким людям, як ми, що працювали у затишних канцеляріях «білого» світу.

Справді, десь там, на чотирьохсотметровій глибині, працював підземний сигнальник Атанас Огойський. Він стояв у залізній клітці, ото-

чений звідусіль високими цементними стінами, і пильно дивився на щит зі світловими та звуковими сигналами, очікуючи зверху баддю. Вона повільно спускалася — за п'ять-шість хвилин мусила бути у забої, де шахтарі, що чекали на неї, мали наповнити її скельною породою (до руди ще не добралися). За шість годин робочого часу баддя мала зробити сорок рейсів. Під час цього безнастанного руху бадді вниз і вгору Огойський мусив стежити за світловими сигналами, які йому подавалися з нульової площадки про те, що ківш рушив, щоб у свою чергу передати їх вантажникам у забій. Крім сталевого троса, який рухався перед маленьким віконцем клітки, Огойський нічого більше не бачив. Аж поки баддя з монотонним і трохи моторошним шумом доходила до його площадки, щоб, зробивши коротку зупинку, плавно спускатися далі, відповідно до відомої вже інструкції — єдиного законного документа, який координував роботу великого механізму, що звався баддею.

Проблема обов'язкової зупинки бадді біля площадки підземного сигнальника особливо цікавила Катю. Саме тут переплітався вузол великої суперечки, від розв'язання якого залежала доля Огойського. Ми вже мали інструкцію у «резедовій обкладинці», як називали її свідки на суді, мали й іншу інструкцію, видану додатково, вірніше «терміново», на ротаторі Хараламбі Догановим, тодішнім технічним керівником рудника. Цю інструкцію Катя презирливо називала «папірцем». Згідно з цим «папірцем», баддю не треба було зупиняти на запобіжній площадці, де перебував підземний сигнальник Огойський, щоб таким чином «економити час», оскільки йшлося про «інтенсивне вивезення» скельної породи. Це «інтенсивне вивезення» оборона Огойського використала проти технічного керівника. Відповідно до його «папірця», Огойський мав відразу ж, як тільки баддя почне спускатися, подати вниз сигнал шахтарям, щоб ті береглися, тобто припинили роботу й чекали баддю. Або, як говорив адвокат Юртов, «поки баддя спускається в забій, машиніст навантажувального комплексу мусить сидіти склавши руки, а разом з ним і шахтарі». Юртов запитує: «Як розуміти вказівку Доганова про те, що машиніст підйомної машини Лалка Ненова не повинна була здійснювати технічної зупинки бадді, бо застосовувалось «інтенсивне вивезення»? Де логіка? Поспішаємо і в той же час сидимо, склавши руки, поки машина пройде відстань у чотириста метрів. Чи є в цьому глузд? З одного боку, забороняємо зупиняти баддю біля Огойського заради «інтенсивного вивезення», а з другого — звинувачуємо його в тому, що він не подав шахтарям у забій сигналу про прибуття бадді...» Крім того, сказав Юртов, чи не виявляється посадка підземного сигнальника зайвою, якщо баддя не зупиняється біля нього? Хай просто згори сигналізують шахтарям у забій! Навіщо тоді Огойський?..

«Мого підзахисного звинувачують у тому,— вів далі Юртов,— що він не зупинив бадді, побачивши, як вона мчить униз, замість опускатися плавно й повільно. Але ж як Огойський зупинить баддю голими руками, адже це не яблуко, під яке можна підставити долоні і впіймати? Іде ж машина, що важить півтори тонни, а то й більше!.. Хто в змозі її зупинити?» — запитував Юртов... А суд мовчав...

Захисна промова адвоката розкривала «кричущу суперечність» між двома інструкціями — першою (37-39), надісланою заводом, де виготовлена машина, і другою («ротапринтна листівка»), написаною тех-

нічним керівником рудника Догановим з приводу «інтенсивного вивезення» і витягнутою на світ божий уже під час процесу. «Чому? — запитував Юртов. — Чому саме тепер, у ході процесу, зайшла мова про цю інструкцію Доганова? З яких причин він почав розмахувати нею перед судом саме тепер?»

Аби мати уявлення про те, що сталося, ми попросили у керівництва рудника дозволу спуститися в шахту у бадді. Щоб не тільки на власні очі побачити, як працює ця «споруда», а й, так би мовити, відчуті трудовий процес. Керівництво шахти не заперечувало. Супроводив нас молодий інженер. Ми зайшли в металеву коробку і з моторошним відчуттям повільно спустилися вниз цементною трубою. Ми дуже добре усвідомлювали, що спуститися на чотириста метрів під землю — не бозна-який подвиг, проте Катя судорожно стискала мою руку, другою рукою я тримав її за плече.

Свою екскурсію ми почали від площадки підйомного машиніста Лалки Ненової, пройшли повз сигнальника розвантажувальної машини, потім попрямували до нульової площадки, тоді урочисто спустилися вниз темним вертикальним тунелем — аж до запобіжної площадки, на якій раніше працював підземний сигнальник Атанас Огойський. Зупинились там, як і належало за «Інструкцією 37-39». Катя упівголосо повторювала текст заводської інструкції. «Під час спускання до забою баддя має бути зупинена за десять-дванадцять метрів над забоем, і лише після сигналу із забою машиніст плавно опускає її». Нарешті ми справді плавно опустилися в забій, де вже чекали шахтарі, щоб навантажувати баддю скельною породою — як і передбачалося інструкцією.

Весь цей час інженер мовчав. Мовчали і ми. Аж коли знову вибралися на поверхню, мружачись від денного світла, він з усмішкою запитав:

— Ну, що скажете?

Ми глибоко вдихали чисте, напоєне запахом глици повітря й ніяково посміхалися, ховаючи очі від шахтарів, які здивовано розглядали нас.

— Дуже цікаво, — сказав я, — але трохи гнітить...

— Можна звикнути, — відповів молодий інженер. — До всього можна звикнути! Огойський працював тут близько десяти років, якщо не більше...

— Так, я знаю, — сказав я. — Ми приятелі.

— Хіба, глянувши на нього, скажеш, що він, по суті, жив під землею? — вів далі інженер. — Це була наполеглива людина... Справжній роботяга... Так його й називали... Ніколи не нарікав...

Катя дістала блокнот і почала щось швидко записувати. Мені кортіло подивитися, що вона пише, але Катя відвернулася. Я обтріпав долонею з її куртки присохле болото; Катя навіть не підвела від блокнота голови. Пізніше я прочитаю в «Постскрипті» її статті: «Здійснено додаткові заходи з техніки безпеки... На площадці підземного сигнальника зроблено велике вікно, крізь яке він може стежити за рухом бадді; продубльовано блокування для обов'язкової зупинки; безпосередньо на машині змонтовано два вимикачі, що гарантують зупинку і безпеку руху... Зроблено все це не випадково і не без відома та дозволу керівників Шахтобуду. Це свідчить, що машина була не такою вже безпечною й досконалою, як це намагалися довести на суді».

Ми обідали в шахтарській їдальні. Молодий інженер кудись пішов, пообіцявши зайти за нами через годину. Приємно було посидіти отак удвох, спостерігаючи, як люди у шахтарських касках розносять алюмінієві тарілки з гарячим супом, як вони їдять, розмовляють, перегукуються між собою, сміються. Ми уявили серед них і нашого Насьо, теж у касці, з темним від порошу обличчям, з алюмінієвою тарілкою в руках. Уявили також, як він стояв у шахті на чотирьохсотметровій глибині, вдвляючись у світлові сигнали на табло і вслухаючись у монотонний шум бадді, що рухалась повз нього вгору і вниз; уявили, як він лічив хвилини, години, щоб знову вибратися на «білий світ», поїсти супу, випити молока... Походити сосновим лісом, помилуватися сонцем, послухати пташиний спів... Чи любив він це? Чи, може, йшов прямо у свою комірчину й одразу ж поринав у сон, стомлений шумом і двигінням машин, миготливими світляками сигналів? У нього була дружина, яка кожної суботи й неділі чекала його у квартирі з гіпсовою стелею, щоб випрати йому одержу, попросувати, може, посваритися з ним... Він сидів, мив ноги, зрізував нігті, повчав сина... Потім віддавав зароблені гроші, щоб покласти їх на ощадну книжку... І знову повертався на шахту службовим автобусом, і знову п'ять днів у цементній клітці... Чи припускав він, що цей звичний ритм буде так раптово й несподівано порушений? Що в якийсь момент пролетить повз нього баддя, не зупинившись, і впаде на голови друзів у шахті? Що загинуть його два найкращі приятелі?.. Що відбудеться процес, на якому його виправдають, а згодом, на вимогу прокурора, знов «учинять позов», щоб переглянути справу, бо не може такого бути, що жертви є, а винних немає?.. Хтось та мусить відповідати за смерть невинних...

Люди Доганова, ховаючись за широку спину Шахтобуду, взяли гору над одинаком, зваливши на нього три роки тюрми і штраф, який він сплачуватиме все життя...

Такі думки роїлися у мене в голові, коли ми обідали в шахтарській їдальні. Я час від часу поглядав на Катю, збираючись запитати, чи має вона вже чітке уявлення про те, як сталася аварія. Але тут знову з'явився молодий інженер і запропонував нам оглянути район рудника. Наполегливо радив ознайомитися з побутом робітників.

— Можливо, це збагатить ваш репортаж.

— Я пишу не репортаж,— відповіла Катя,— я збираю дані про «малу правду» Атанаса Огойського.

Молодий інженер усміхнувся.

— Ви розділяєте правду на малу і велику?

— Так,— сказала Катя.— Вам це здається дивним?

— Ми, шахтарі, вважаємо, що цей випадок особливий,— вів далі інженер.— Я працюю тут понад п'ять років і пережив багато чого... Але такої аварії не бачив... Уже наступного дня було ясно, хто винен... Однак справа застопорилась і обернулась по-іншому...

— Що значить «застопорилась»? — запитав я з викликом.— Ви хочете сказати, що втрутилися інші, зацікавлені особи?

— Саме так. Через те я не схильний у даному випадку ділити правду на велику й малу...

— Так думають і інші шахтарі?

— Так само.

— Ви були на суді?

— Був.

— І що?

— Мені дали відвід, м'яко кажучи... Приписали приятелізм, сказали, що я говорю не по суті...

Ми перейшли двір шахти; довга тінява алея вивела нас до адміністративного будинку. Трохи далі, за деревами, виднілася будівля гуртожитку, де відпочивали шахтарі. Ще далі, серед лісу, самотньо стояла двоповерхова споруда з гранітним цоколем, облицьована деревом. Видно було терасу і кілька столиків, складених один на одного разом зі стільцями.

Побачивши фасад дерев'яного будинку, Катя ахнула й заявила, що це хатинка баби-яги. Молодий інженер поправив її:

— Не хатинка баби-яги, а «хатинка Доганова»!

— Чому?

— Бо збудував її Доганов...

— І що? Через те й ім'я присвоїли? — дивувалася Катя. — Маючи, на увазі архітектуру?

— Навряд, — засміявся молодий інженер. — Наші люди бачили й цікавішу архітектуру. Але ж знаєте: коли вже щось отак прилипне, то нічого не вдієш! А втім, він мешкав тут... На другому поверсі... Внизу була бібліотека, зал, кіно... самодіяльний колектив... Доганов співав... Він був солістом самодіяльного хору.

— Може, грав і в п'єсах, які ви ставили? — жартома спитав я.

— Ні, він був художником. Брав участь у проектуванні споруди. Дуже наполягав, щоб вона була в баварському стилі...

Перш ніж проникнути у «хатинку Доганова», ми піднялися високими кам'яними сходами на терасу, оточену соснами, і ввійшли у склепінчасті двері. Вузкий коридор вивів нас у зал. Сцена була порожня, крісла зсунуті під стіну.

— Що, театр закрито? — запитала Катя, оглядаючи порожній зал.

— Актори розбіглися! — багатозначно відповів молодий інженер. — Музи зникли. А там, за сценою, ще є невеличкий бар, дуже гарний, з різноколірними лампами...

— Його теж назвали «баром Доганова»? — запитала Катя.

— Звідки ви знаєте?

— Хіба важко здогадатися? — відповіла Катя і, помовчавши, ущіплюючи додавала: — Видно, він залишив вам чимало спогадів... Жалкуєте за ним?

— Так, — у тон їй відповів молодий інженер, — щодня плачемо...

Коли виходили з залу, він додав:

— Плачемо й зітхаємо... Де ми знайдемо такого керівника! Тенор... Соліст самодіяльного хору!.. І танцювального ансамблю!

Ми довго прогулювались тінявими алеями. Потім молодий інженер запросив нас у свою парубочьку квартиру випити кави й послухати музику. Усе це, на його думку, мусило увійти в «комплекс» наших досліджень.

І ось тепер, згадуючи наше перебування на шахті «Ізвозна», я не можу обминати історії «хатинки Доганова», хоч би яким далеким здавався її зв'язок з аварією. Жартівливий і в певному розумінні алегоричний тон молодого інженера весь час повертав нас до аргументів, які суд знехтував. За словами молодого інженера, суд цікавили дві

інструкції щодо роботи машини, деталі управління нею і обов'язки її обслуги. Другий пласт — «соціальна психологія», «етика» — лежав не зачепленим, то була terra incognita¹, арія з іншої опери і т. п. Ця «terra incognita» хай цікавить інших людей, інші установи. Вона не стосується справи. Навіть Катя, захопившись законами й параграфами, запитувала:

— А чи важливо це?

— Важливо! — наполягав молодий інженер. — Це теж спричинилося до аварії. Аварії насамперед моральної, а вже потім технічної!

Мені пригадується, як гарячково, фанатично горіли його очі, він немовби хотів запалити нас своєю переконаністю. Він нарікав на суд, на його байдужість, сухий і бездушний практицизм. З гнівом розповідав інженер про всіх тих, хто вирішив «усунути» його як свідка. Говорив про пласти, про зонди, які треба було опустити глибоко в «комплекс», щоб дістатися до дна істини. Казав, що юридичне пояснення — це лише один бік справи, що був і другий бік... І знову переходив на «хатинку Доганова»: то була його нав'язлива ідея, постійний збудник його сумління... Він з подробицями розповідав нам про давно забуті події на шахті, які, однак, теж якоюсь мірою спричинилися до аварії. Говорячи, він іронічно поглядав на Катин блокнот. Згадав також про Кару, про схеми, зроблені ним «на місці», про його запитання і відповіді на них, які він так само записував у блокнот. Глузував з його ентузіазму, називав старим диваком. Потім знову повернувся до суду, свідків, оборони, обвинувачення. Сказав, що всі крутилися, як сліпі коні навкруг колеса зрешувального колодязя, в ім'я параграфів та інструкцій, збивши слідство на манівці...

— І ви тепер вирішили писати статтю? — запитував він. — Пишіть! Крутіться навкруг колодязя!

Катя нічого не сказала. Я також промовчав, бо запал, з яким він виголошував ці філіппіки, примусив мене взяти під сумнів мою дотеперішню теорію. У мене складалося враження, що цей «усунутий свідок» в чомусь мав рацію. Насамперед у тому, що по суті немає двох правд, є лише одна. І що її слід показати прямо, без будь-якого крутіства. Перед зустріччю з Огойським у в'язниці ми з Катею так би мовити, опинилися на роздоріжжі, бо я схильний був прислухатися до інженерових доводів. Катя ж обстоювала конкретну, юридичну аргументацію, що прямо випливала з фактів. Моральні мотиви, які так наполегливо обстоював перед нами молодий інженер, її не цікавили, вона вважала їх наївними й абстрактними. Абстрактне мислення, говорила вона, ніколи не допускалось у судочинстві.

У готелі для нас було замовлено дві гарні кімнати: наш супровідник заздалегідь подзвонив туди по телефону. До зустрічі залишалося ще досить часу, щоб поговорити про «хатинку Доганова», хоч, як Катя вважала, вона нічим не допоможе, навіть коли б ми і вхопилися за неї, як це наполегливо радив молодий інженер.

— Не бачу тут особливого криміналу, — сказала вона мені, коли ми сиділи в ресторані готелю за кавою. — Адже щось подібне відбувається всюди!

— Помиляєтесь, — заперечив я. — Ви не знаєте Доганова, тому так кажете.

— А якби навіть знала!

¹ Невідома земля (лат.).

Вона гортала блокнот, удаючи, що уважно слухає мене. Я розповідав їй про свої перші зустрічі з Догановим та враження від нього, намагаючись пояснити їй причини обурення молодого інженера, який не міг говорити спокійно, коли мова заходила про «хатинку».

— Я гадаю, не буде зайвим послатися і на це, — сказав я.

— Не заперечую, — відповіла вона. — Але якщо ми будуватимемо свою аргументацію тільки навколо цього, то навряд чи досягнемо чогось.

— Так, але...

Катя перебила мене:

— Стривайте!.. Власне кажучи, ось до чого зводяться так звані моральні передумови аварії...

Вона подивилась у блокнот, трохи помовчала й почала читати. Поклавши руки на стіл, я уважно слухав те, що вже чув, причому з більшими подробицями, від молодого інженера.

— «Як тільки Хараламбі Доганов прибув на шахту, він одразу ж зібрав у ідальні шахтарів та адміністративний персонал і виголосив промову. Заявив, що йому доручено навести порядок на підприємстві. Звернув увагу на дисципліну. Наголосив на робітничому класі. Попередив інженерів. Сказав дещо і про скельну породу: її потрібно вивозити швидко. Шахтобуд уже пообіцяв радянську машину. Незабаром вона прибуде. Потім, глянувши у вікно, додав, що природа тут досить щедра, однак недостатньо використовується для зміцнення здоров'я трудящих. Сказав, що незабаром почнеться будівництво під землею і над землею. Треба мати це на увазі. Економія. Нарешті замовк. Головуючий тим часом відрекомендував його зборам, зачитав з папірця «біографічні дані». Товариш Хараламбі Доганов прибув з виробництва. Заочно закінчив технікум. Працював як художник-архітектор. У більш далекому минулому належав до прогресивних кіл. Мешкати має намір у гуртожитку, хоч у Софії в нього сім'я. Він був робітником, хоч народився у селі... І далі в такому плані. Після викладу «біографічних даних» Доганов знову взяв слово. Сказав, що дуже любить мистецтво. Він мав намір спорудити на горі Будинок культури шахтаря. Тільки за цієї умови він погодився приїхати сюди. Будинок культури буде споруджений серед соснового лісу, далі від людського гармидеру й гуркоту машин. Культура любить тишу.

Зі зборів усі розійшлися збентежені. Виступ Доганова чомусь залишив неприємний осадок. Того ж вечора серед шахтарів уже точилися розмови про майбутнє будівництво. Усім здавалося дивним, що начальник береться за спорудження будинку культури в той час, як не всі робітники забезпечені житлом.

Посипались накази — звільнення, переміщення, пониження й підвищення. З'явилися нові люди. «Розквітла» і Лалка. Почала крутитися серед адміністрації, співала в самодіяльному хорі. Стала компресорницею, була така весела й балакуча, що незабаром завоювала серця багатьох шахтарів. На одному з вечорів танцювала кючек¹. Її прозвали Айше. Коло неї завжди були залицяльники, але вона «тримала фасон»: одному дала ляпаса, другого висміяла в очі... Потім знову кючеки, танці, «дуєт з начальником» — народні пісні на два голоси. Було надзвичайно весело.

¹ Турецький народний танок.

В цей час розгорнулося будівництво Будинку культури шахтаря. Спочатку воно пішло швидко, згодом уповільнилося. Хтось сказав, що Будинок культури шахтаря «розгалужується»: по дорозі на Симеонову виросла вілла у «баварському стилі», двоповерхова, із шпичастим дахом. І Будинок культури, і вілла були споруджені майже водночас. А потім розгорнулася бурхлива діяльність: концерти, літературні читання... З'явилися автобуси з учасниками і учасницями художньої самодіяльності з окружного міста. На гору почали в'їжджати й легкові автомобілі. Усе навкруги співало, танцювало, декламувало. У центрі був Доганов. І, звичайно ж, Лалка.

Щосуботи став навідуватись на шахту дебелий залізничник — чоловік Лалки. Добродушно радив дружині — особливо увечері, коли вкладалися в ліжку, — не втрачати розуму, не заживати собі поганої слави. Лалка сміялася: їй було приємно, що її ревнують.

Тим часом слава про неї вже пішла: то бачили її саму в лісі, то зустрічали в кімнаті для артистів — репетирувала з начальником шахти. На Перше травня гуляла з начальством із Софії. Їли засмажених ягнят, пили домашнє вино, привезене залізничником із села. Танцювали кючек.

Отак воно і йшло... Шахтарі добували вугілля. Адміністрація функціонувала. Айше стала підйомним машиністом. Усе прогресувало, в тому числі й Лалка».

— Ну? — Катя відклала блокнот і глянула на мене. — Це все.

— Хіба цього мало? — запитав я в свою чергу.

— Мало, — відповіла вона. — Занадто банально, щоб бути переконливим... Не відчуваєте?

— Ні.

— Я вважаю, що суд не без підстав усунув інженера. Мені навіть дивно, що таку молоду людину могли так хвилювати подібні явища... Такі історії, як з Догановим і Лалкою, трапляються ще часто, товаришу Желязков! Тільки ви з Карою не хочете цього розуміти... або не здатні!

— Не лише ми, — заперечив я. — Є, як бачите, і молодші... Чому ви недооцінюєте морального фактора? Невже вас не турбують такі явища, як Доганов і догановці?

Вона злегка усміхнулася і поклала свою долоню на мою руку. Та замість того, щоб утішатись теплом її руки, яка ніжно гладила мої пальці, мені чомусь стало гірко. Я хотів був відсунутись, але не наважився і тільки запитливо дивився на неї. Катя глянула мені просто в очі й посміхнулася.

— Знаєте, — промовила вона, — я вас дуже люблю!

Я закам'янів.

— Дуже люблю вас! — повторила вона. — І якби ви були молодший, я б охоче одружилася з вами!.. Неодмінно!.. Ви, напевне, чудовий чоловік?

— Ні, Катю, — промовив я винувато, — я досить-таки поганий чоловік!

— Ні, ні!.. Ви просто не знаєте себе!

— Чого можна сподіватися від чоловіка, — вів я далі, — який покинув дружину, дитину... і погнався за всякими химерами?

— Це не химери, це справа честі! — перебила вона.

— Честь — також химера, Катю!

Вона раптом зробилася серйозною.

— Оцього я вже від вас не чекала! — сказала вона. — Подумати тільки: честь — химера! В такому разі нам тут нема чого робити!

— Зрештою, існує і обов'язок...

— А обов'язок — не честь?

— Логічно — так, а фактично... обов'язок може бути інерцією, звичкою. Стародавні римляни говорили...

— Облиште стародавніх римлян! — махнула вона рукою. — Ви не відчуваєте, що молодь вас не розуміє?

— І ви мене не розумієте?

— І я.

— Тоді дуже жаль... Значить, ми розходимося...

— А то чому? — жваво заперечила вона. — Через стародавніх римлян? Не варто!.. Крім того, зверніть увагу, я набагато ближча до них, ніж ви зі своїм гуманізмом... Хіба ви не відчуваєте, які вони холодні, бездушні, практичні?.. Їхні сентенції вже не справляють враження ні на кого, навіть на адвокатів і школярів... Вони їх відкидають.

— Просто вони їх не знають. Однак дух їх живе! — зауважив я.

— Тут ви маєте рацію! — вона знову взяла мене за руку. — Сентенції зникають, а дух залишається!

Ми замовкли. Довго мовчали, ніби забувши, про що тільки-но йшла мова. Я зважував останні слова Каті, намагався пояснити їх недостатнім життєвим досвідом дівчини, її не дуже високим культурним рівнем, однак на серці залишався якийсь гіркуватий і прикрий осадок. Мабуть, я таки справді дуже постарів. Почував себе боляче враженим, жалюгідним зі своєю латиною, смішним. Я відчував, що відстав від життя, заживши у минуле, яке вже ніколи не вернеться. Десять там блукають і мої латинські вислови з їх старомодним гуманізмом. Я розгублено запитував себе: «Чому це я старий? Хіба вони, молоді, не старіші від мене зі своєю холодною байдужістю, з догматичними поглядами на спосіб життя, властивий тій цивілізації, від котрої вони відвертаються, котрої не хочуть визнавати, навіть не пізнавши її?»

Хотілося висловити їй усе це, але я не знав, з чого почати і як сформулювати свої думки, щоб вони звучали переконливо. Та закоханість, теплий настрій, з яким я виїжджав із Софії, поступово розвіялись. Було таке відчуття, що я чужий не тільки їй, а й усім таким, як вона. Близький мені був лише Кара... Та ще якоюсь мірою, можливо, той молодий інженер, який нарешті зумів-таки примусити нас думати, що «хатинка Доганова» теж якось причетна до того лиха...

— Я справді люблю вас! — знову промовила Катя. — І ви це знаєте!

— Ні, Катю!

— Що — ні?

— Нічого я не знаю... Я такий собі стариган, що пережив свій час і нічого не розумію... Навіть слово «люблю» вже нічого мені не говорить.

— Ви примусите мене заплакати! — вигукнула вона.

— Бачите, ви все обертаєте на жарт... Іронія править для вас за прикриття...

— Боже мій...

Вона глянула на годинник, що висів у неї на шиї на золотому ланцюжку, і спокійно зупинила мене, начебто те, що я говорив, не цікавило її:

— Маємо ще годину.

— Як ви гадаєте, може, треба б щось занести Огойському? Не годиться йти у в'язницю з порожніми руками.

— Що йому купити? — спитала вона.

— Щось із їжі.

— Може, квіти?

— Можна і квіти... Але бай Насьо може розхвилюватися. Його лірична натура не витримає, — пожартував я. — Не забувайте, що його дружиною була Єлена Крочмарова... Шанувальниця музики.

Я підвівся, подав їй руку. З глибини безлюдного вже приміщення за нами спостерігав офіціант. Що він думав про мене? Чи дуже комічним здавався я йому зі своєю старомодною галантністю?

Ми попрямували у місто, щоб походити по магазинах.

Катя, тримаючи мене під руку, поглядала на мене, як слухняна донька.

24

В'язниця, оточена високим бетонним муром, стояла у відкритому полі. Заходили туди через залізну браму, яка не часто відчинялася перед відвідувачами.

Ми з Катєю прийшли трохи раніше встановленого часу, щоб устигнути залагодити необхідні формальності, пов'язані з нашим візитом.

У дожджальні не було нікого. Голі стіни. Обшмугані лави, застелений папером стіл, на ньому — кулькова ручка, прив'язана мотузкою, щоб хтось не забрав. Я подумав, що ця кімната призначена для побачень адвокатів із в'язнями, справи яких ще не закінчені. Нас, видно, зарахували до категорії адвокатів. Інакше навряд чи пустили б сюди.

Чекаючи появи бая Насьо, ми мовчали, нас не покидало неприємне відчуття, ніби хтось стежить за нами. Катя навіть не наважувалась дістати свій блокнот. Я втупив погляд у чорнильну пляму на столі й слухав, як у сусідній кімнаті дзвінко капає вода. Мабуть, не закрили як слід рамена.

Нарешті почулися кроки. Хтось ступав підкованими чобітьми по цементу. Ми обернулись і в отворі відчинених дверей побачили міліціонера, який тримав у руці в'язку ключів. З-за його плеча визирив Насьо. Ми не зразу впізнали його: він був обстрижений, вуса підківкою охоплювали гостре підборіддя; у робочому костюмі з цупкої бавовняної тканини, вимазаному мастилом, він видався мені нижчим, ніж завжди. Білий комірець і червона краватка, напевно, були почеплені на честь нашого приходу. А загалом він був такий, як і колись: усміхнений, навіть трохи розповнілий, з рум'яними щоками, які лисніли після гоління. Побачивши нас, він радісно щось вигукнув — ми не розібрали, що саме — і кинувся обнімати мене. Катю він лише поцілував у руку, оскільки вони ще не були особисто знайомі. Звиклий до таких сцен міліціонер глянув на свій годинник і залишив нас самих, не причинивши за собою дверей. Ми посідали біля столу. Відразу ж перейшли до діла, розуміючи, що в нашому розпорядженні — лічені хвилини. Катя дістала блокнот, відсунувши кулькову ручку на мотузці, і першою почала розмову:

— Наскільки я розумію, товаришу Огойський, часу в нас обмаль, так?

— Нічого, не хвилюйтеся.

Я дивився на його чорні вуса, приємно здивований тим, що в них немає жодної сивої волосинки.

— Фарбуєш? — пожартував я.

— Така порода, — засміявся він. — Тепер режим у в'язниці полегшений, я працюю на електрообладнанні. Не можу поскаржитись. Тільки що не на волі. Мені залишається ще кілька місяців. Поки ви переглядатимете справу, я вийду! — І вже серйозно: — Що робить бай Генчо?

— Який Генчо? — спитав я.

— Що, забув? — дорікнув мені Насьо. — Ви ж знайомі! Позавчора я одержав від нього повідомлення, що ви приїдете.

— А, Кара? — здогадався я. — Так і кажи! А то — бай Генчо!

— Кара — його партизанський псевдонім... Ми знаємо його як Генчо Карагенчева. Незвичайна людина!

Катя гортала свій блокнот. Очевидно, шукала чисту сторінку. Огойський тим часом почав розповідати мені, звідки і відколи він знає бая Генчо. Навіть трохи захопився, згадуючи, як Генчо Карагенчев працював колись кельнером у готельчику його батька на вулиці Сердіка. Студенти особливо туди вчашали, бо там можна було їсти хліб безплатно.

— Бай Генчо не тільки накривав на стіл і подавав, а й мив посуд, поки вивчився на адвоката. Чому ви не взяли його з собою? Я чекав.

— Він зайнятий, — пояснив я, — багато роботи.

— Так, він завжди зайнятий. Громадська робота й таке інше. Я не гніваюсь на нього. Навпаки, вдячний, як і вам... Особливо товарищі Белевій! — він обернувся до Каті і злегка вклонився: — Якби не ви, навряд чи хтось звернув би увагу на мій лист. Мені самому не вірилось, що так швидко зреагують. Написав про всяк випадок... Як буде, так буде...

— Ну, що ви! — заперечила Катя. — У нашій редакції це закон — відповідати на листи читачів... Особливо на такі, як ваш.

— Так, але багато залежить і від того, до якої людини той лист потрапить. Я надіслав копії прокуророві і в Шахтобуд, а відповіді ще нема. Мовчать.

— Ми їх примусимо заговорити! — пообіцяла Катя. — Як тільки вийде стаття — заговорять!

— Хоча б уже! — зітхнув Насьо. Очі його почервоніли. Він вийняв хусточку й став витирати їх.

— Вибачте, — сказав він. — Останнім часом сльозяться очі... мабуть, від сонця. Треба б замовити темні окуляри, та все ніяк не зберуся.

Він акуратно склав хусточку й сховав у кишеню. В мене створилося враження, що і комірець сорочки, і хусточка були старанно випрані, випрасувані. Хотілося запитати, хто йому пере, хто піклується про нього, та я не наважився. До того ж він чекав, що ми нарешті почнемо ділову розмову. Інакше чого було приїжджати?

— Отак, братику! — знову зітхнув він і глянув на мене. — Застряг я по самі вуха... Але бог милостивий!

— Ми були на руднику, товаришу Огойський, — сказала Катя, — з'ясували на місці ряд питань. Бачили і машину, і шахту, де ви працювали. Навіть спускалися в забій.

— Невже? — Насьо був приємно здивований. — Так ви герої! І не боялися?.. Ти глянь!.. Ну і що?

— Усе зводиться до «Інструкції 37-39», — провадила далі Катя. — Чому в суді нехтують її? З якою метою?

— Чому нехтують? — здвигнув плечима Насьо. — Спитайте у них! — І все-таки, що ви думаєте з цього приводу?

— Я уже говорив на суді. Хочуть виправдати Лалку Ненову, «підйомного машиніста»... А отже, і технічного керівника Хараламбі Доганова... Коли ж виправдають Доганова, то тим самим виправдають і керівництво Шахтобуду, яке призначило його!.. Отакий ланцюг... Тому й переглядали справу після того, як винесли виправдувальний вирок... Хтось же мусить відповідати... То ж не жарт — двоє людей загинуло... Хто їх убив? Народ прогестує...

— Воно так, — озвалася Катя, — але все ж треба врахувати і свідчення інженера Мартулкова, експерта від Шахтобуду. Мартулков твердить, що машина була справна, коли рушила з пускової площадки.

— Твердить, — перебив її Огойський, — щоб применшити вину Хараламбі Доганова... Свій своєму не ворог!

— А Ненова?

— Звичайно, Лалка теж винна... З неї все починається. Але ще більша вина лягає на того, хто довірив їй машину. Таж вона навіть не закінчила спеціальних курсів, як вимагається правилами! Її відразу перевели на підйомник. Згідно з правилами, машиніст повинен учитися принаймні два місяці під керівництвом досвідченого працівника, перш ніж почати працювати самостійно. У неї ж ледве набралось два тижні до аварії. Сама призналася на суді.

— Інакше кажучи, — сказав я, — вона просто впустила баддю?

— Так, звичайно! — вигукнув Насьо. — Саме так! Пустила, наче камінь, униз... Навіть чули, як вона крикнула: «Боже, що ж я наробила, вбила людей!» Але на суді це приховали. Пішли іншим шляхом.

— Чому Доганов так швидко доручив їй машину? В чому річ?

— Не знаю! — здвигнув плечима Насьо. — Питайте інших. Я не знаю!

— «Хатинка Доганова», — підморгнув я Каті.

Однак вона, зайнята своїм блокнотом, не звернула на це уваги. Огойський дивився на мене, намагаючись збагнути, що я сказав. Видно, у нього майнула якась неясна згадка, але Катя знову почала його розпитувати. Вона хотіла ще раз почути про всі маніпуляції на машині, про роль кожної ланки — починаючи від підйомного машиніста й кінчаючи людьми у забої. Огойський з величезним задоволенням почав роз'яснювати те, про що вже тисячу разів говорив різним людям — слідчому, прокуророві, суддям і адвокатам, журналістам... Йому все-таки не остогидло це. І навіряд чи остогидне. Роз'ятрування рани не тільки не дратувало його, а навіть, навіпаки — заспокоювало, відновлювало душевну рівновагу. Його радувало те, що знаходяться ще люди, які хочуть все це слухати, співчують, розуміють усе так, як і він, ніби читають у його серці. Він сповнювався повагою й любов'ю до цих людей. Ті ж, котрі мовчали або не цікавились його долею, належали до холодних спостерігачів, яких він чимраз більше цурався, уникав. І тепер, відчувши в запитаннях Каті співчуття і намір допомогти, він вирішив розповісти їй знову усе від початку до кінця. До мене весь час долинали: «я», «я»! Коли я був там — зробив те... Коли був на суді — говорив те... Коли був у шахті, коли піднявся на поверхню, коли пішов у ідальню... Без кінця одне й те саме: нульова площадка, запобіжна

площадка, розвантажувальна площадка... Звукові сигнали, світлові сигнали... Я мовчав. Катя також. Вона не хотіла перебивати його. Навпаки, заохочувала до розмови. І він говорив ще з більшим запалом.

— Часу, щоб вжити якихось заходів, у мене не залишалось, — розповідав він. — Я натиснув сигнал «Стоп», щоб зупинити баддю, але вона не зупинилась. Людям унизу я не міг подати сигналу, бо баддя летіла навально. Біля мене дві кнопки. Одна — сигналізувати вгору, щоб зупинили баддю, а друга — сигналізувати шахтарям униз... Баддя проходить повз мене, вдаряється об площадку і йде вниз... Де вдарилася баддя, я не розібрав, бо там усе металеве... Мій обов'язок — попереджати шахтарів, але тоді, коли баддя зупиниться біля мене; вона не зупинилась, а летіла вниз. Я на чотирьохсотметровій глибині. Подаю сигнал і дивлюся, чи рухається трос. Якщо рухається трос, значить, баддя також рухається, незважаючи на сигнал...

— Хто ж винен?

— Лалка... Вона не зупинила бадді біля мене, хоч повинна була це зробити.

— Лалка Ненова?

— Вона ж, звичайно... І ті, що доручили їй машину!

— Товаришу Огойський, ця справа для нас зрозуміла... Я хочу запитати вас про інше...

Він дивився на неї вологими очима.

— Прошу, я до ваших послуг.

— Мені треба знати, коли ваша дружина подала заяву про розлучення? Перед вироком чи після?

Насьо здивувався. Широ кажучи, для мене це запитання теж було несподіваним. Що є спільного між керуванням машиною і розлученням?

— Я вам відповім, — сказав Насьо, знову виймаючи хусточку, щоб витерти очі, — вирок і розлучення відбулися майже водночас... Двома кулями вбито одного зайця!.. — усміхнувся він. — Моя колишня дружина — дуже делікатна жінка... Николай її знає. Вона й години не може залишатися дружиною в'язня.

— Це єдина причина?

— Ну, не знаю, товаришко. Ви, жінки, на таких справах розумієтеся краще за нас, чоловіків... Можливо, була і ще якась причина. А взагалі ми з Єленою жили непогано, не можу поскаржитись. Я на суботу й неділю приїжджав рейсовим автобусом, мився, купався, переодягався, ми йшли у ресторан... Усе було добре... Що правда, то правда.

— І ніяких сварок?

— Ні. Лише іноді виникали суперечки через Петка. Йому нелегко давалася наука. Я хотів, щоб він став техніком, а він рвався до кінематографії... Єлена ж примушувала його вивчати мови, грати на піаніно. Але в якій сім'ї не буває такого?..

— Звичайно, — втрутився я, щоб підтримати його, — це я знаю з власного досвіду...

— Так. Адже Петко з Ілком дружили! Що тепер робить твій Ілко? Вчиться? Як у нього з екзаменами?

— Вчиться. Вчиться добре, — промимрив я, збентежений своєю безсоромною брехнею. Тим більше, що саме тепер я зовсім не знав, що робить Ілко, як він живе, про що думає. Але бай Насьо пожавішав:

— Діти! Що з ними вдієш!.. Учора Петко був тут з адвокатом Юртовим. Привіз мені гроші! Уявляєш? Єлена відмовила, а він привіз. Бери, каже, тату, щось собі купиш... Я мало не заплакав, почувши це. Ро-

зумієш... Рідна кров. А Єлена, зрештою, не повинна посилати мені гроші... Хоча вона й забрала мої заощадження і всяке там... Я на неї не серджусь. Нас у тюрмі годують. Ви, може, не їсте баранини, а ми їмо... І все інше — овочі, компоти. Їжа калорійна. От тільки що не на волі. Ну, й ті чотирнадцять тисяч висять, як камінь на шиї... Навіть сняться. Для мене це велика сума. А так що ж, відбуду і вийду... Залишається всього кілька місяців. Минуло більше...

— Йдеться про реабілітацію, товаришу Огойський, — перебила його Катя. — Можливо, ви відбудете покарання, поки суд ще раз розгляне справу, але вас повинні реабілітувати! Інакше наші зусилля не мають ніякого смислу!

— Це так... Тієї суми я не зможу сплатити. Бачите ж, я голий. У мене нічого не залишилось. Ні заощаджень, ні дому, нічого. Усе втрачено. Навіть місце, де впала бомба, мені вже не належить. Ми думали будуватися. Єлена гроші забрала. Товариш Желязков у курсі всіх справ. Він вас поінформує, якщо цікавитесь.

— Так, — підтвердив я. — Ми з Катєю вже говорили про це... Але в разі реабілітації втратить силу і рішення про сплату тих грошей... Будь спокійний.

— Добре було б! — сказав Насьо й озирнувся на двері. Звідти вже чулися кроки міліціонера. Брязкали ключі, нагадуючи про кінець нашого побачення Огойський, як дисциплінований в'язень, що користується довір'ям адміністрації, підвівся, поправив вузол краватки й сумно глянув на нас, низавши плечима. Увійшов міліціонер. Готуючись іти, ми віддали Огойському пакет з гостинцями — ковбасою й шоколадними цукерками. Насьо знову почав хвалити тюремні харчі, мовляв, даремно ми турбувалися, але міліціонер мовчки узяв пакет.

Видно, передача спершу мала пройти через його руки.

Час було прощатися. Насьо кинувся цілувати мене.

Він поцілував руку Каті: не забув Єлениних уроків. Навіть вклонився на прощання, ніяково усміхаючись.

— Обов'язково вітайте бая Генчо! Хай дасть про себе знати!

Двері зачинилися. Ми залишилися самі. Вийшли через інші двері у двір. Нас оточували високі мури, наче в колодязі. Було холодно й вогко. Ми квапливо попрямували до виходу.

25

В готелі мені вручили телеграму такого змісту: «Ідьте через Крушаре. Чекаю вас. Кара». Я подав її Каті, зауваживши жартома:

— Не витримає, ревнивець!

Катя прочитала короткі рядки й глянула на мене.

— Що це він надумав? Але їхати треба... Ви готові?

— Так, звичайно, тим більше, що це нам майже по дорозі.

Ми зібрали речі й попрощалися з адміністраторкою готелю. «Волга» помчала асфальтованим шосе через рівнину до синіх гір, де притулилося село Крушаре. Я дивився вперед і обдумував зустріч з Насьо. Не міг зрозуміти, звідки у мене це почуття суму і гіркоти, немовби я загубив щось дороге і не можу його знайти. Що сталося? Можливо, я чимось завинив перед Насьо? Я в думці перебрав наші стосунки з Єленою за останній рік. Ні, я нічого не зробив такого, щоб тепер каратися. Насьо навіть повинен дякувати мені за те, що я піклувався про його сина — весь час навідувався у технікум, цікавлячись успіхами й по-

ведінкою Петка. Я виявив похвальний стоїцизм, протидіючи натиску Єлени, її намаганням вийти за мене заміж. Ні, думав я, Насьо не повинен сердитися на мене, не мав підстав. Отже, причину неспокою треба шукати не тут.

Не було у мене також підстав для ревнощів. То що ж я забув? Що втратив? Я пригадав останню зустріч з Єленою, коли я покинув її. Але вона цього заслуговувала! Я згадав Ілка. І аж коли під'їхали до гори, під якою розкинулося село Крушаре, я раптом зрозумів, що мене гнітить. Адже ми з Катею останній день були разом, самі!.. І я мимоволі глибоко зітхнув.

— Втомилися? — запитала Катя.

— Ні.

— Якщо втомились, тут поблизу є кав'ярня... Зупинимось на хвилину. Вип'ємо кави.

— Ні, ні, — категорично відмовився я.

Вона не наполягала. Дістала сигарети й простягла мені. Я відмовився.

Ми їхали й мовчали, заглибившись у свої думки. Через якийсь час вона запитала, чи я бував колись у Крушаре. Я відповів, що не доводилось.

— Кажуть, цікаве село. Партизанський край.

— Можливо.

— І Кара десь звідси, судячи з його мемуарів.

— Про Кару не знаю, а от Доганов напевне звідси... Так само, як і відома Лалка Ненова... Ви знаєте історію з «Омегою»?

— Ні, — відповіла Катя. — Що то за історія?

— Попросимо Кару розповісти нам... Вона досить заплутана... Ну, ось і табличка... Очевидно, тут треба звернути...

Катя зменшила швидкість. Я дивився на металеві опори магістральної лінії електропередачі, яка перетинала шосе, звисивши над нами товсті дроти. Ми повільно звернули на бічну дорогу.

В невеликій улоговині, оточеній дубовим лісом, червоніли дахи сільських будиночків. Край села височіли тополі, а біля них біліла велика триповерхова будівля — мабуть, школа. Віддалік стирчав фабричний димар. Ми проїхали асфальтованою дорогою через ліс, потім спустилися вниз і опинилися біля великої кам'яної чешми з кількома коритами й двома металевими витоками, з яких, виблискуючи на сонці, дзюрчала чиста вода. Видно, чешму збудували на честь полеглих партизанів: на стіні, якраз над витоками, біля імен загиблих, виблискувала металева п'ятикутна зірка. За чешмою, на галявині, розплела своє віття, опутивши його аж до трави, стара й сива верба. Навколо верби паслися гуси, їх було стільки, що вся галявина здавалася білою. Гуси витягували шиї й дивилися нам услід.

Із села долинали звуки духового оркестру. Глухо й спокійно бумкав барабан, супроводжуваний дрібними переливами кларнета.

— Що там відбувається? — спитав я, визиравши з бокового віконця машини. — Весілля, чи що?

— Мабуть, весілля, — відповіла Катя. — Одружуються люди.

Бумкання барабана стало чутнішим, кларнет розсипався ще жвавіше, вже можна було розрізнити й голоси інших інструментів. Виїхавши на майдан, ми побачили перед будинком сільської ради оркестр. Тут же, на майдані, звивався барвистий людський потік; танцюристи, прикрашені самшитовими гілочками й стручками червоного перцю, підстрибува-

ли, щось вигукували. Хоро вів чоловік у хутряній шапці, через плече у нього звисали низки червоного перцю й кукурудзяних качанів. У руках він тримав півня, який час від часу змахував крильми. Біля чоловіка граціозно пританцьовувала висока дівчина у білій сукні й фаті, закинутій за спину, щоб не заважала. Вінок із квітів прикрашав біляві коси молодой. Поряд з нею танцював наречений — у чорному костюмі, на крохмаленому комірці й строкатій краватці, яка висмикнулася з піджака й метлялася в такт барабана.

Отже, ми потрапили на весілля. Я попросив Катю стати десь осторонь, поки розшукаємо Кару. Адже він вказав у телеграмі, що чекає саме тут, у цьому селі.

Ми залишили машину в бічній вулиці. Катя, глянувши на мене, засміялася:

— Ну, що тепер робити?

— Підемо подивимось на танцюристів, — запропонував я.

— Може, трохи розвеселимось! — додала Катя.

Ми й справді повеселішали. Катя навіть почала притупувати ногою, немовби готуючись пристати до танцю.

Трохи роздивившись довкола, ми побачили у глибині тераси біля сільської ради, осторонь від оркестру, великий святково накритий стіл з людьми, які теж спостерігали за танцем. Стіл був заставлений пляшками й тарілками. Двоє акордеоністів виводили повільну й сумну мелодію. Гості замріяно слухали. Нараз Катя схопила мене за руку й схвилювано промовила:

— Гляньте, гляньте!.. Це ж Доґанов! Не впізнаєте?

Я здригнувся, почувши це прізвище. Уважніше придивившись до людей, що сиділи за святковим столом, я справді побачив Доґанова. Він був дуже серйозний, зосереджений, у чорному костюмі і, на відміну від інших, без будь-яких прикрас. Поруч з ним сиділа Фламінґо у білому віночку. Вона виглядала юною й гарною, мов наречена. Біля неї примостився залізничник Нено із значками й орденами на грудях і в кашкеті набакир, на якому, наче маленькі ріжки, стирчали два червоні стручки. Його п'яне розчервоніле обличчя здавалося веселим і щасливим. Час від часу він кидав оком на Фламінґо, яка нашіптувала йому на вухо щось смішне. Праворуч від Доґанова сиділа у глибокому плетеному кріслі Лалка. Вона раз у раз нахилялась до тарілки з м'ясом. Якось стара весь час їй підкладала й припрошувала їсти. Юнак носив дзбан з червоним вином, підливав гостям.

— На те й весілля, щоб пити, — заохочував виночерпій. — Давай-те сюди пляшки й карафки!

Побачивши людей за столом, я одразу ж згадав про одержане запрошення на весілля Галунки Ненової і Станчо Беломорського. Отже, я був запрошений сюди, причому офіційно! Я мав повне право піти й сісти за стіл, як і всі інші! І можна було б зробити це, якби не Доґанов, якого я не терпів. Тому я запропонував Каті знову повернутися до хоро, поки з'явиться Кара (ми все ще не втрачали надії, що він прийде, як сказано було у телеграмі).

— Не можу дивитися на них! — сказав я. — Вони мені гидкі.

— Даремно!.. Вони зрадіють.

— Я вас прошу... Ходімо звідси, щоб нас не помітили...

— Марна справа... Він усе помічає! — сказала Катя й кивнула у бік тераси.

Справді, звідти вже дивилися на нас, нахилились одне до одного й перешіптувались. Нено навіть вийняв «Омегу» і довго дивився на неї. Можливо, чекав, що ми підійдемо? Доганов і Фламінго почали жваво сперечатися. Тим часом Лалка з Нено вийшли з-за столу і рушили в наш бік. Він ішов неквапливо, перевальцем; Лалка швидко дріботіла за ним і усміхалась. Міні-спідниця ледве прикривала її дебелі стегна.

— А ми вас відколи чекаємо! — ще здалеку загукали вони до нас. — Уже вирішили, що не приїдете!.. Ласкаво просимо!

Вони тисли нам руки, лізли цілуватися.

— Дуже раді! Дуже раді! — повторювали раз у раз.

— Річко тут? Де Річко? — пискляво закудкудакала Лалка. — Чому він не приїхав з вами?

— У нього екзамени! — збрехала Катя. — Він передає вам найкращі побажання!

— Ох, ті клятві екзамени! І якраз тепер! — захохла Лалка. — Ходімо, ходімо до почесного столу! Там весільні батько й мати!

— Ти їх знаєш, — сказав Нено. — Ламбі і його секретарка! Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю, звичайно.

— Ну от! Як було задумано, так і вийшло! Ходімо!.. Семеро одного не ждуть!.. Ха-ха-ха! — розгонисто засміявся він.

Лалка, обнявши Катю за талію, рушила вперед.

— Я познайомлю вас із зятем і дочкою... Вони зараз танцюють хоро.

— Їм залишилося ще скласти державні екзамени, — додав Нено. — Але нічого, якимось буде... Знаєш, — штовхнув він мене під ребро. — Тут є біла сорочка... Ми дотримуємося традиції!.. Ха-ха-ха!

— Чоловіче, май совість! Набрався і верзе всякі дурниці!

— А де ж таке говорити, як не на весіллі? — він нахилився до мого вуха: — Весільний батько попередив, щоб я за столом притримував язика, але ж це неможливо... Та й весільна мати полюбає мої жарти... Ха-ха-ха!

На чільному місці сиділи інші поважні гості. Усі їли, пили, веселились. Дехто взагалі не звернув на нас уваги, зайнятий питвом і курятинною. Доганов, кивнувши мені, знову обернувся до танцюристів. Фламінго, побачивши нас, вигукнула:

— Я страшенно рада! — і простягла до мене руки, що нагадували виноградну лозу. — Це чудово, що ви приїхали!

Фламінго була в довгій білій сукні, з оголеною спиною. Тут, у товаристві жінок в коротких сукнях, з дебелими стегнами й товстими литками вона справді виглядала елегантною дамою.

Нас відрекомендували присутнім: мене чомусь як колишнього офіцера флоту, тепер пенсіонера. Катю — як наукового працівника в галузі кінематографії.

Гості кивали й усміхалися. Деякі з них, зайняті розмовами, навіть не глянули на нас. Тим краще: церемонія швидко закінчилась, і ми заспокоїлися. Лалка упала біля нас.

— Усе є, — говорила вона. — І тушкована телятина, і індичка з капустою... І яхнія¹... і чого тільки нема!.. У казані варяться ще три індички! Кури... Чого бажаєте?.. Ось квашені огірочки, соління, є росій-

¹ М'ясна страва з підливою.

ський салат... Ракія. А вино — домашнє. Сама робила! Я все сама роблю!

— Ми обідали, — промимрив я. — Ми не голодні.

— То байдуже! Їжте ще! — Нено подивився на годинник. — Тут усі їдять і п'ють!.. Ваш номер не пройде!.. Ха-ха-ха!

Десь поряд з нами знову заграли акордеоністи. Навпроти крутилося хоро.

— Їжте! — пищала мені у вухо Лалка. — Їжте на здоров'я! Пийте!

Ми посхилялися над столом, що аж вгинався під пляшками і наїдками. Мовчки жували, оглушені акордеонами і невпинним припрошуванням. Не пам'ятаю, скільки минуло часу, коли хтось торкнув мене за плече:

— Познайомтеся з дідом Ристьо. Силач. Йому вісімдесят шість років!

Я обернувся. Біля нас стояв червонощокий дід із закислими очима, з товстою червоною шиєю, і посміхався.

— Дайте йому місце! Дайте йому місце! — лунав голос Лалки. — Це ж не дід, а скарб... Він усе знає!

Силач, ледве вмовившись між мною і Катею, узяв піднесений йому дзбанник вина.

— Ну, на здоров'я. За правнучку! — сказав він і почав пити великими ковтками. Шия його стала ще червонішою.

26

Поки ми розмовляли з дідом Ристьо, Фламінго теж не вмовкала ні на мить. Вона розповідала мені про цікаві місця села Крушаре, звідки походять дід Ристьо та інші особи, як-от директор «Сувеніра» Доганов.

— Діду Ристьо, діду Ристьо! — гукала вона. — Розкажи їм щось про Александра Стамболійського і про Райко Даскалова...

— Що розказати, дитино?

— Ну, як вони приходили до вас у гості перед повстанням.

— Давні діла! — старий тягнувся до пляшки. — Приходили радитися зі мною, що робити.

— Товаришу Желязков, дід Ристьо, — пояснила Фламінго, — старий землероб, член землеробської партії¹, справжній ветеран.

— Що ж ти хочеш, дитино, — погладив вуса старий, — я гармаш... У нашому селі всі гармаші.

— Так, — втрутився у розмову залізничник Нено, — у нашому селі всі артилеристи... Я теж мав служити в артилерії, якби не грижа. Через неї мене звільнили.

— Ну, не придурюйся, — засміялася йому в очі Лалка. — Грижа!

— Лалко, — обірвав її Нено, — ми говоримо серйозно!

— А я хіба несерйозно?.. Хай скаже весільний батько! Правда ж, батьку?

Доганов заворушився, його картопляне обличчя почервоніло.

— Лалко, — почувся його тенор, — не чіпай військових таємниць... Хто де служив, у якому підрозділі — це його справа.

Така відповідь викликала загальне схвалення. Дід Ристьо, «реліквія», почувши слова Доганова, нахилився до мене й запитав:

— Що це за хлопець?

¹ Болгарська землеробська народна спілка.

— Який хлопець? — не зрозумів я.

— Той, що говорив про військову таємницю.

— Та ж з вашого села...

— У нашому селі такого нема. Цей хлопець з іншого села.

Виночерпій знову подав знак присувати дзбани і пляшки.

— Не закисати, товариші! — вигукнув він. — Рух, рух!.. Правда, діду Ристьо?.. Давай сюди дзбаник!

— Ет, сину, хіба це для мене? — стискав свій дзбаник крушарський гармаш. — Колись, як гуляли весілля, кожному давали мідний казан... Вино іскрилося і обпікало як вогонь! Я по два казани випивав, а то й більше...

— Ти тоді був борцем, діду Ристьо, — підлещувалась до нього Лалка, — а тепер постарів... Я чула колись від мами...

— Ну, твоя мама, хай бог їй простить, нічого не розуміла... О, то були славні часи!

— Цікаво, — озвалася знову Фламінго, мабуть, щоб зробити нам ще більшу приємність. — Ну, розкажи, діду Ристьо, щось про борців...

— Та що розказувати... Славні були хлопці... Я всіх скручував і кидав на землю, як мішки... Одному поламав ребра, мене навіть судити хотіли... Але ж це боротьба... Яка тут обережність... І ребра ламав, і руки ламав...

— Ти знаєш Лютві Мехмедова? — підказала йому Фламінго.

— Лютві?.. Аякже! Частенько й ночував у мене... Сильні то були люди. Ми тоді боролися як попало... Схопимо один одного і не відпускаємо... Тепер інші прийоми...

Скориставшись паузою, Фламінго підказала мені, що дід Ристьо до всього був неабияким музикантом, грав на волинці.

— Я попрошу його щось розповісти про це... Дуже приємна людина, правда?

— Так, — відповіла замість мене Катя, намагаючись лаконічним «так» трохи відсторонити Фламінго від мене, бо відстань між нами зовсім скоротилася — я час від часу відчував тепло її пишних грудей.

— Це мій дід по материній лінії, — торохтіла Лалка. — Ми з ним дуже рідичаємося. Тепер він постарів. А скільки разів він грав мені колись на волинці, я танцювала рученицю¹... кючек...

— І моя баба гарно танцювала!

— Ну, мені з нею не зрівнятися, — зітхнула Лалка. — Яка це була красуня!

— Така краса більше не народжувалась! — відрубав старий і витер очі долонею. — Я дуже любив її, однак померла...

Він поклав мені руку на плече, поляскав:

— Дехто мені тепер радить оженитися вдруге... Та що з того вийде? Минули мої роки... Ні, не хочу... Тільки на посміховисько дівчорі...

— Дідові Ристьо вісімдесят шість років, — знову втрутилася в розмову Фламінго, — але він тримається!

— То така була красуня, — вів далі старий, не звертаючи уваги на Фламінго. Але та не вмовкала й собі:

— Ми його дуже любимо!.. І шануємо! Він був зв'язковим у партизанів. Брав участь у Гергьовській акції в сорок другому році. Товариш Доганов вам усе розповість...

— Хто, хто? — наставив вухо старий.

¹ Болгарський народний танець.

— Я про весільного батька, діду Ристьо.

— Що це за один?.. Я його не бачив.

— Ну, то побачиш, — обізвалася Лалка. — Він з міста, приїжджий.

— Він тепер директор, — додав Нено.

— Добре, дуже добре, — схвалив старий. — Тепер усі директори... А колись їх не було... Коли твій дядько прийшов до мене переховатися, та й інших привів із собою, і всі просили мамалиги... Одного пораненого я десять кілометрів ніс через горби, вже сам ледве дихав, але виніс його з поля бою... З гаубиць стріляли... Тоді Нінку Петрову вбили, сімнадцятирічну дівчину, ученицю... Розірвало її бомбою. Погані справи... Якби не той гарнізон, що прислали на поміч, ми б їх на порох стерли... Самі фашисти і жандармерія... Убили Нінку... Така була гарна. Ми всі плакали...

— Так, — зітхнув Нено, — тоді Бунчук теж загинув... Мама потім знайшла його годинник.

— Аякже, знайшла! — заперечила Лалка. — Кажуть, що то жандарми вбили Бунчука, а пізніше підкинули його куртку з годинником і пустили чутку, нібито він ожив і втік. То було все заздалегідь підстроєно... І досі залишається загадкою...

— Його ще шукають, — підхопив старий. — Дехто каже, що він живий, втік в іншу державу. Хтозна... Та й годинник — сумнівна справа...

— Цікаво, — втрутилася Фламінго. — Я чула багато суперечливих історій про той годинник... Один у своїх мемуарах пише, що це містифікація... Що то означає — мені не зрозуміло...

Коли вона це говорила, намагаючись збагнути слово «містифікація», хтось ззаду штовхнув її, бо вона обернулася і довгенько розглядалася, хто б то міг бути. Обличчя весільного батька залишалось холодним, байдужим. Через якийсь час я почув, як він сказав до свого сусіда, якогось військового:

— Людина повинна тримати язик за зубами!

Катя значуще подивилася на мене, потім, дивуючись, чому досі немає Кари, сказала, щоб я пішов глянув біля машини. Може, він уже прибув. Я підвівся і з полегшенням пішов до танцюристів, які все ще підстрибували і вигейкували, захоплені барабаном. Мені одразу стало легко на душі.

Тим часом людей біля діда Ристьо стало менше. Нарешті він залишився сам із дзбаником у руці. Фламінго пересіла до Доганова, де, власне, їй і належало сидіти.

Катя ж цілком опинилася в руках Лалки й Нено. Вони, видно, давно мріяли поговорити «по ширості» про Річка й деякі інші речі. Як я довідався пізніше, обоє почали розпитувати її, де ми були, що робили, чому запізнались. Дівчина ні словом не проходила про шахту й тюрму. Щоб задовольнити їхню цікавість, вигадувала щось про Річка, який нібито був з нами і поїхав складати іспити у Варну, та інше.

Я довго блукав майданом, дивився, як ведучий хоро підкидає півня з посинілим гребенем; пройшовся бічними вуличками, де стояли легкові автомашини високих весільних гостей; навідався й до нашої «Волги», але Кари ніде не було. Я вже подумав був, що дивак навмисне надіслав телеграму, щоб розіграти нас. Він добре знав, що це весілля готується давно, і, мабуть, сподівався роздобути тут деякі дані, котрі могли б знадобитися для нашої спільної справи. А може, то він так пожартував,

знаючи, як я «симпатизую» Доганову. Хотів, очевидно, зробити мені сюрприз... Звичайно, я міг і сам піти на це весілля, без його нагадування, адже я мав особисте запрошення, причому шикарне, з позолоченими літерами і віршем. Міг, але не хотів... І ось тепер через того Кару я змушений дивитися на ці фізіономії...

Прогулюючись і отак розмірковуючи, я перед сільською радою зіткнувся з молодими. Груді їхні були прикрашені банкнотами. Я ще не бачив стільки банкнотів. Вони були пришпилені до сукні молодої і до костюма молодого. Нікуди не дінешся, я також мусив приколотися обом по банкноту. Молода піднесла мені тарілочку з шпильками — усе було передбачено.

Коли я знову повернувся до столу, то побачив, що компанія майже розпалася. Лише Лалка з Катею усе ще розмовляли, нахилившись одна до одної головами. Нено і сільських керівників не було. Не було також весільних батька й матері. Лалка сказала, що вони пішли відпочити, бо увечері знову муситимуть їсти й пити, аж поки не винесуть сорочку. Виклавши це мені, Лалка знову нахилилася до Каті, і я почув:

— Ми не маємо нічого проти Насьо... Насьо для мене був як рідний, навіть як брат... Я слухалась його в усьому, завжди радилась... Чому він заївся зі мною, не збагну...

— Я його не знаю, — відповіла Катя, — і не цікавилася ним...

— Воно так, — сказала Лалка. — А про мене ти не питаєш? Я дістала виразку... й інші хвороби. Не кажу вже, скільки грошей забрали в нас адвокати, які тільки того й чекають...

— Так, ви маєте рацію... — оглядалася неухважливо Катя, шукаючи порятунку. — Адвокати немилосердні...

— Я чула, що справа переглядатиметься... Якщо це так, то не знаю, що й робити!.. Хоч руки на себе накладай...

— Та що ви! — усміхнулася Катя. — Ви ж доросла людина...

— Так, але нерви мої вже не витримують, товаришко!.. Спитай весільного батька, він тобі розкаже, як йому живеться... Щодня анонімки, погрози по телефону!

— Невже?

— Так, так! Вимагають грошей!

— Боже мій! — жажнулася Катя. — Які люди є на цьому світі!..

Аж тепер я оцінив, яку величезну користь дали Каті її зв'язки з артистичними колами!

— Так, так, — стогнала пташниця, — усі хочуть грошей... Неначе ми їх друкуємо!

Катя співчутливо кивала головою, кидаючи на мене благальні погляди. Нарешті, побачивши, що я не виявляю наміру її рятувати, сама звернулася до мене:

— Нема ще його?

— Нема, — відповів я. — І навряд чи приїде.

— Кого ви шукаєте? — зацікавилася Лалка. — Нехай приходить до нас, не соромиться. Їжі вистачить на всіх.

— Чекаємо одного приятеля, — пояснив я. — Але, мабуть, він не приїде, якщо досі не з'явився.

Катя подала мені руку, я допоміг їй встати з-за столу. Лалка запропонувала познайомити нас з молодими, Галункою і Станчо, але я відповів, що вже познайомився і навіть приколов їм на костюми по десятці. Лалка засміялася й сказала, що я занадто розшедрився.

Вона провела нас до танцюристів. Потім показала берест, де стріляли за здоров'я. Власне, стріляв з мисливської рушниці якийсь юнак, оперезаний патронташем. Десь гримали й інші рушниці. Гунав барабан. Молодий і молода вже пішли до хати. Галас навколо наростав, і ми поквапились попрощатися з Лалкою. Вона випила більше ніж треба, і явно потребувала відпочинку. Ми попрощались, пообіцявши залишитися на «солодку горілку». ¹ Вона ще довго сміялася і обнімала нас, перш ніж пішла.

Отже, ми, нарешті, залишилися самі. Якийсь час блукали серед натовпу, пили вино й лимонад, розглядали казани, у яких варилися індики й теля, призначені для нічної гулянки. На нас уже ніхто не звертав уваги. Нам було добре. І, можливо, від весілля залишилося б чудове враження, якби наприкінці не сталося щось несподіване.

А сталося ось що. Проходячи біля сільської ради, ми почули чийсь крик:

— Гей, люди!.. Ходіть сюди, люди!.. Весільний батько б'є весільну матір!

Я обернувся і побачив хлопця, який видерся на цементний мур і дивився у вікна сільської ради.

— Дивіться, дивіться! — вигукував він, показуючи на вікна. — Ходіть подивіться!.. Весільний батько б'є весільну матір!

Мені не треба було лізти на цементну стіну, щоб зазірнути в канцелярію. Справді, Доганов притис Фламінго до стіни. Щось їй говорив і після кожного слова давав ляпаса. Фламінго, видно, вже не раз переносила такі «процедури», бо стояла тихо, прихилившись спиною до стіни, і сама підставляла щоки, лиш заплющувала очі. Скільки ляпасів вона «з'їла», важко було сказати, але коли Доганов облишив її, я побачив, що з носа у неї капає кров.

Біля хлопця, який перший побачив цю сцену, сиділи вже й інші хлопчиська, показували руками на вікна і щосили кричали, щоб усім було чути:

— Гей, люди! Весільний батько б'є весільну матір!

Почали збігатися люди. Дехто намагався видертись на мур, щоб краще бачити, хоч уже не було на що дивитися: екзекуція скінчилась.

— Мерщій тікаймо, — сказав я жартома до Каті й потяг її геть з натовпу. — Пахне бійкою!..

Катя пригорнулась до мене, стискаючи губи, щоб не засміятися вголос. Я також ледве стримувався від сміху.

Ми попрямували до машини, сіли й поїхали, ні з ким не попрощавшись. Виїхали з Крушаре на недозволеній швидкості. Добре, що гуси вже забралися додому, бо могли б бути жертви. За нами лише курява здіймалась. У напрямку Софії сідало сонце. Червоні знамена пломеніли над небокраєм. У напіввідчиненому віконці посвітував вітер. Мені хотілося гукнути щось веселе, але я не знав що. Тоді Катя, стискаючи кермо, вигукнула:

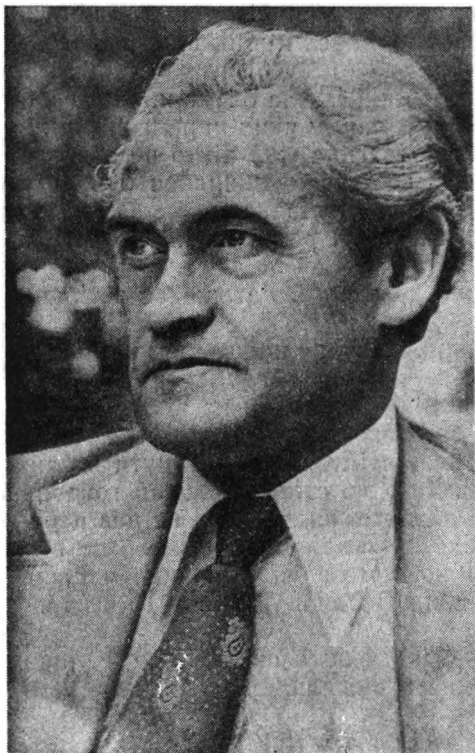
— Весільний батько б'є весільну матір!.. Мерщій тікаймо!..

(Закінчення в наступному номері)

*З болгарської переклали
Марія ВАКАЛЮЖ-ДОРОШЕНКО і Катерина МАРУЩАК.*

Ілюстрації Віктора КУЗЬМЕНКА

¹ Тобто на другий день весілля.

ГАБОР ГАРАЇ

Габор Гараї — один з найактивніших творців сучасної угорської поезії. Ім'я його стало широко відоме в Угорщині після появи збірки «Танок вогню», в якій, крім нього, виступили Ласло Надь, Іштван Шімон, Міхай Ваці, Ференц Югас. Ця збірка започаткувала у повосний угорській поезії період, який критика назвала «ною хвилею». Високий поетичний хист її учасників, пристрасна публіцистичність, глибока зацікавленість соціальними перетвореннями у рідній країні принесли заслужене визнання цьому поколінню поетів. Сьогодні Габор Гараї — автор вісімнадцяти збірок, двічі лауреат премії ім. Аттіли Йожефа, лауреат премії ім. Кошута, премії угорських профспілок

Народився Габор Гараї 1929 року в Будапешті. По закінченні гімназії навчався в Економічному інституті, кілька років працював на залізниці, а потім вступив на філософський факультет Будапештського університету, який закінчив у 1960 році.

Друкуватись Гараї почав 1948 року, перша збірка його поезій побачила світ у 1956 році. За плечима поета великий досвід редакторської і видавничої роботи, спочатку у видавництві «Європа», а потім у тижневику «Елет еш іродалом» («Життя і література»), де він завідував відділом поезії, був заступником головного редактора.

В 1972 році Габора Гараї обрано заступником головного секретаря, а з 1976 року — головним секретарем Спілки письменників Угорщини.

Характерними особливостями поетичного таланту Гараї є щирість, правдивість, оптимізм, глибоке громадянське звучання.

Майстер витонченого вірша, схильний вирішувати інтелектуальні, філософські проблеми епохи в морально-етичній площині, Гараї в своїх поезіях-роздумах часто звертається до передової людини соціалістичного суспільства.

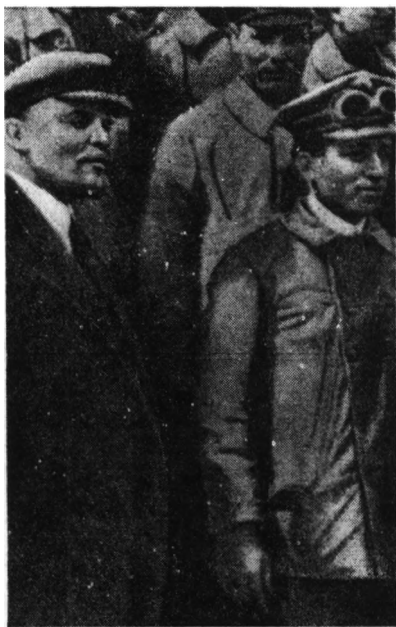
Поезія Гараї далека від ідилічної. В ній вчувається драматизм бурхливої епохи, поет уміє тонко передати і радість, і печаль.

Життєдайна природа — важливий елемент поетичного бачення Гараї. Лірика його приваблює насамперед не поетизацією краси, хоча вона й породжує у читача багату гаму почуттів, а поетовим прагненням зазирнути в сутність явищ. Часом у загальнооптимістичний настрій творів Гараї вриваються тривожні нотки — відлуння напруженого драматизму нашої доби.

Багатоплановості поезії, частій зміні настроїв відповідає й багатство художніх форм. Гараї то обрамляє думку строгою формою класичного сонета, то дає волю асоціаціям, оперуючи сучасними формами — білим віршем, верлібром.

Габор Гараї багато подорожує. В його доробку чимало віршів на інонаціональну тематику. Але про що б поет не писав, його думки і почування звернені до соціалістичної Угорщини, до свого народу, який будує нове суспільство.

Іван МЕГЕЛА

Один з керівників Угорської Радянської Республіки Тібор Самуелі в Москві разом з В. І. Леніним
З фото 1919 р.

НЕЗНАЙОМИЙ З РОЗЛИВА

Я зупиняюсь біля портрета. Чий він —
чи розпізнаю? А серцем відчуваю —
якби промовив і позвав рукою,
довірившись, пішов би я за ним.

Робітника обличчя. На голові — кашкет
із піднятим угору козирком,
лице поголене, руде волосся пасмом
спада на різьблене чоло.

Я придивляюсь до примружених очей —
він іронічно посміхається мені,
я впізнаю: це — Він, це — Ленін,
в перуці, без борідки, худорлявий,
інкогніто в костюмі робітничім.

Інкогніто? Хіба так замаскуеш?
Він правду класу
носить у собі.

Я знаю — відтоді
його зустріть будь-де я можу,
прийти до нього у найтяжчі дні свої —
і мудрий зір всі сумніви мої просвітлить.

Я вже збагнув, чому безсмертні мільйони, —
вони злились у ньому в моноліт.
Я знаю, чом і неписьменний трудівник
в біді знаходить спільну мову з ним,
їх поєднали і серця, і розум,
і людяність, і честь, і вірність
на всі віки — допоки буде світ!

Цей Незнайомий
стяг піднесе, коли схитнеться військо,
він опромінить суть, як хтось напустить
туману,

його очима Ленін дивиться на нас.
Якщо ми чимось заплямуємо себе,
він плями випалить — і ми засяєм сонцем.

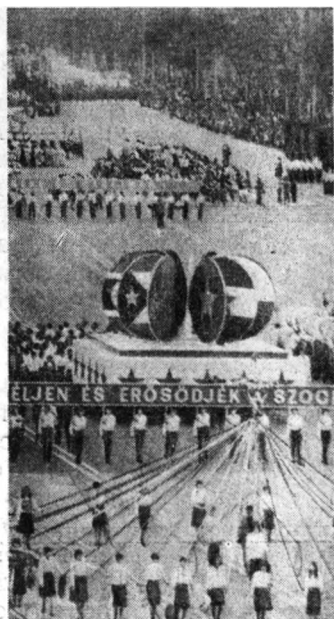
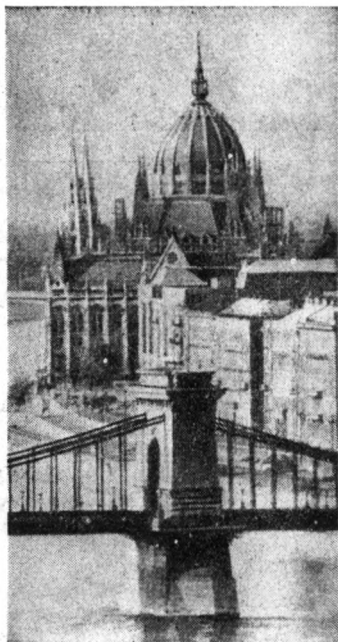
1961.

КОСМОНАВТ

Я міг би славу запитати: чом його
на крилах піднесла — не іншого когось;
бо ж він у формулі польоту в космос—«ікс»,
що ним багато хто урешті-решт міг бути.

Я відчуваю й вірю: він великий,
а інші, вславлені і геніальні,
і мертві, і живі за ним стоять.
О, скільки їх у лавах — не злічити,
і годі поіменно всіх назвати;
у їхнім легіоні не бракує
Лапласа й Кеплера, але й неандертальця, —
усі з творіннями своїми; тисячі
робітників і вчених цей зліт творили,
а вивести його в космічні далі
талан поклав лише йому,
і він земне тяжіння подолав,
і тут побачили усі,
що в нім зійшовся океан
усіх набутків розуму людського;
тож він героєм — своїм одним поривом
він здійснив те, що довго так творив народ:
цьому єдиному своєму твору
надав змістовного життя.

1962.

ПОВІТРЯНІ ГІМНАСТИ

Вниз голова, під купол ноги,
немов прищіпка, чоловік.
Подвійний диск в зубах у нього,
як намагнічений язик.

На другім полюсі, як вихор,
кружляє жінка між вогнів.
Який цілунок! — вища втіха
на гострій грані двох світів.

Яка гармонія польоту
над незбагненим — тут чи там?
Це їхня пристрасть і робота —
ризикують своїм життям.

І ні вагання, ні тривоги,
узгодженість без засторог.
І необачний рух одного
падінням кінчиться для двох.

Це б так закоханим триматись, —
на відстань спраглих губ зійтись,
одне за одного триматись,
летіти вниз, летіть увись!

Якби соратники по ділу,
яким висоти спільно брать,
так завжди обопільно вміли
беззастережно довірять.

Якби і нервами й губами
я мав такий з людьми зв'язок,
щоб засівався їх думками
і повнивсь кожен мій рядок.

О, як під куполом кружляють
мужчина й жінка у вогнях,
і музиканти завмирають,
лиш дробом сипле барабан.

І от гуркоче вдячна злива, —
як грім озвучує грозу...
Удвох вони такі щасливі,
як з мармуру, стоять внизу.

ЯЛТИНСЬКЕ ЛІТО

1

Надвечір'я

Я увібрав картину у зіниці:
удалині на хвилях — два човни.
Пір'їсті хмари, наче білі птиці,
і захід сонця яро-вогняний.

І ластівки, неначе блискавиці,
немов злітають з вітражу вони;
все міниться; крило, мов спалах
криці,
базальтові черкає валуни.

Між мудрих кипарисів — благодать,
на сполох обрій б'є в рожеві дзвони,
а хмари встигли синь переорать,

і за земні п'янкіші винограона
в солодкім світлі зріють на осонні,
і лопаються кетяги червоні.

2

На світанні

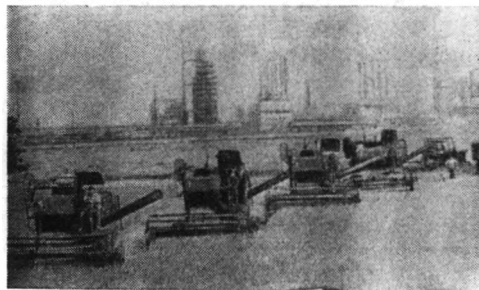
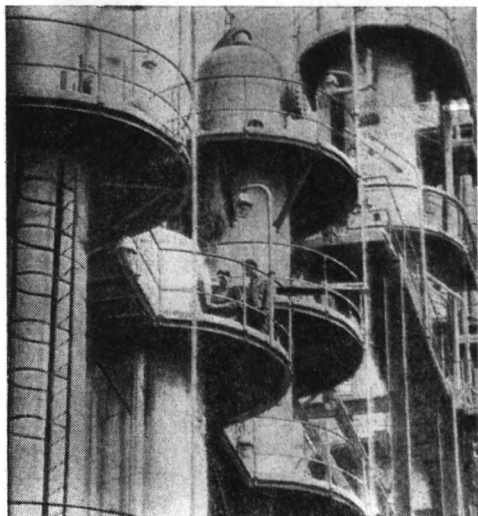
Над сірим замком зграя ластовина
пронизує в блідих зірках блакить,
неначе рак, повзе важка хмарина,
стрій кипарисів безгомінно спить.

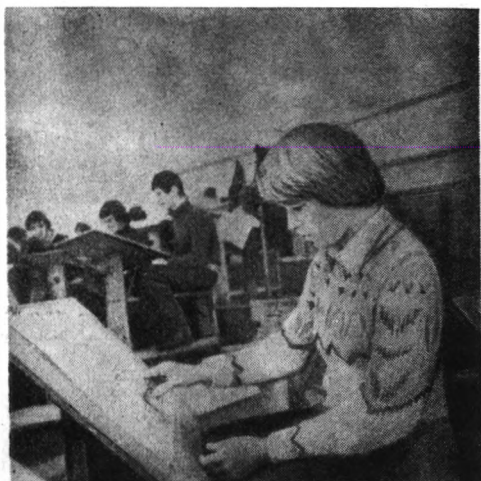
На гальку хвиля котить сонно піну,
медуза мов на якорі стоїть,
цикади змовкли; на гірські вершини
світанок виставляє срібну сіль.

Де ти, мій сину, на землі чи в небі,
ким станеш, подолавши круговерть.
чи покладеться рідний край на тебе?

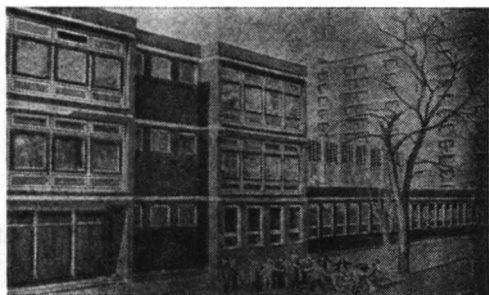
Хай твій талан жене хмарину геть:
вже дикий сон, що висне над тобою,
світанню здався у полон без бою.

1971.

Добірку віршів Габора
Гараї проілюстровано фо-
тографіями з життя сьо-
годнішньої Угорщини, яка
відзначає 35 років з дня
визволення від фашист-
ських загарбників.

ВІДБЛИСК

*«Хто достойний бачити диво, —
диво носить у собі»*

Бабиц.

Достойний носить у собі
красу, палке зачарування,
і випромінює сіяння
душа в простори голубі.

Хто не достойний, той снаги
не знайде, щоб горіть, як зорі,
проіснувавши у покорі,
впаде від власної ваги.

Хто в іншому живе жалю,
Сягне крилом до небокраю.
Любов промінням завітчаю
І в серці час перемелю.

1974.

ТЮЛЬПАНИ

Зливки пломеню, тюльпани,
чисті первістки весни,
як жилось вам під землею,
у полоні тишини?

Як вам зиму зимувалось
в замороженій землі,
у байдужості холодній,
у самотності, в імлі?

На який сигнал проміння —
чи зарадив чародій? —
повернулися з полону
квітом ляку чи надій?

Полум'яні пелюсточки,
чашечки, немов топаз,
сповнені нектаром втіхи
чи трутизною образ?

Лиш киваєте в мовчанні:
спільно вклонимось весні,
бо закони у природі
на усе живе — одні.

1977.

ДОВІР'Я

Хай сто разів мене обдурять, сто разів
зневірюсь в тім, кому своє гаряче серце
відкрив, немов троянду, що дрімала.
Хай зрадить саме той, кого своїм життям
я врятував,

хай син улюблений
мене зречеться;

не за тридцять срібних,
а за копійку друзі продадуть,
нехай мене поставлять на коліна,
хай прокляну народження свій день,
хай в доброті накличу помсту люту,
хай з наклепів сплетуть тенета,
я і тоді вам не скажу: не варто!

Я і тоді скажу вам: треба
людині вірити, і не скажу тоді,
що перебуду в самотині
безлюдній, бо життя — немилосердне.

Я тихим словом у задумі говорю:
моя довіра — то розчахнуті ворота, —
їх на замок підозра не замкне,
і кожен в змозі їх пройти — будь ласка.
На честь пролази одного не ставлю варту,
щоб десятьом правдивим перекрити вхід.
Кого учора слабкодухість забруднила,
зайти очищеним сьогодні може знову,
в кого сьогодні ще за пазухою камінь,
той може дружньо руку простягнути завтра.

О, ні, не всепрощенець я, ні в яким разі...
Ні, я не вибачу нікому зла,
брехні не подарую,

не прощу
позірні сльози лицеміра,
кривляння ненавиджу,
підступний напад із-за рогу й поготів.

Але на тім стою: гріхи минущі!
Як мамонти і ящури в шарах століть,
зітліють ненависть і недовіра;
пощезне злість,

і вічна лиш любов!

Пороки — смертні,
безсмертна лиш людина,
супроти мук своїх немилосердних
вона фортецю вибудовує з довіри;
у боротьбі сама з собою
знаходить прихисток у доброті.

1964.

З угорської переклали
Іван МЕГЕЛА та Петро ІВАНОВ

РОМАН

10

І знову залізнична колія. Схожа на рухливу купу лахміття, Ана Пауча рішуче вступає у віднайдений світ двох нескінченних рейок, незграбно стрибаючи по шпалах та щебені, наче пташеня, яке, чекаючи, поки в нього виростуть крила, пізнає суворий закон земного тяжіння. Але їй ніколи не злетіти. Її майбутнє не позначене життям.

Вона рухається, але звідки цей свинцевий тягар, що гне її до землі? Ана залишила по дорозі одну зі своїх спідниць, полотняні черевики на мотузяній підшві, витратила свої гроші, з'їла хліб і сало. Схудла. Зберігся в неї тільки вузлик з приправленою ганусом, щедро посолодженою й спеченою на олії хлібиною з мигдаликами («Пирогом», — казала вона), що його Ана притискає до грудей, під якими вона виносила смерть. Але цей ілюзорний вузлик став значно легший, ніж він був на початку її подорожі. Подих вітру міг би підхопити його, мов суху стеблину. Тож чому Ана не йде легко, як легесенька дівчинка, що грається в подорож? У неї нема нічого — але що ж тоді так тяжко давить на неї?

Ана Пауча хитає головою. Вона глибоко зітхає, омиває всю свою душу цим струменем кисню. Ну ось, тепер їй легше. Вона ухвалює не-

сподіване рішення: розповідатиме історію свого життя. Адже вона вміє, нарешті, читати й писати, тому може розказувати сама собі. Їй не потрібні інші люди, їхні голоси, їхні слова. Їй не треба, щоб хтось зображував її особу. Ана Пауча вимагає права на слово. Вона розповідає, і героїня цієї розповіді — вона сама.

Я народилася дощового дня, єдиного дощового дня в тому році. Дощ тоді полив несподівано, як це завжди буває в наших краях. Я народилася однієї дощової неділі. Та вже наступного дня яскраво засяяло сонце, й у небі не залишилося жодної хмарки. Але дощ таки йшов тієї неділі, як я народилася, і то була така злива, що затопила всі овочі на маминому городі.

У нас цей дощ називають «смертельним дощем». Кажуть, ніби він випадає лише раз на століття, а щоб упевнитися, що то справді «смертельний дощ», звертаються до найстарішого сільського діда й умовляннями або погрозами витягують з нього підтвердження цього. Встановивши істину, про це одразу ж забувають, щоб новонароджений не мучився усе своє життя свідомістю, що народився під знаком смерті. Ми, жителі морського узбережжя, ставимося з боязкою шанобливістю до всього, що можна назвати чудом. Про «смертельний дощ», наприклад, кажуть, що як новонароджений збереже про нього пам'ять, то він усе життя відчуватиме в роті присмак смерті і зрештою або повіситься на щоглі корабля, або кине́ться зі скелі в море. Але мене це не стосувалося. Мати, яка ще до мого народження знала, що в неї буде дівчинка, розповіла мені цю історію, коли мені сповнилося десять років. Вона сказала, що той дощ приніс не тільки ознаки смерті, а й ознаки життя: в середині грудня в неї достигли дві такі смачні дині, які звичайно бувають тільки влітку; в день дощу берег моря вкрила ціла хмара маленьких жабок, а саме море при заході сонця мало колір вранішньої заграви. Усі ці ознаки життя, казала мати, вона помітила, коли прогулювалася за кілька годин до моєї появи на світ. Отже, вона не визнала цього «смертельного дощу». В матері вже було одинадцять хлопців. Я стала її останньою дитиною і єдиною донькою. Матері хотілося назвати мене Зливою, але батько, усі родичі й друзі відрадили її, вони казали, що не слід додавати новий лихий знак до прокляття, яке й так тяжить над моїм народженням. Зрештою мене назвали Аною, що означає в нашому краю «мати смерті й життя». Не питайте мене, чому, бо я цього не знаю. Для мене моє ім'я означає тільки «радість повернення», ім'я кохання, написане на борту рибальського човна.

Ана — дівчинка.

Я мала батька, матір і одинадцятьох братів. Інакше кажучи, матір і дванадцятьох батьків. Мої дванадцять батьків називали мене «любов моя» різними голосами — від дзвінкого голосу одинадцятирічного хлоп'яти до поважного голосу п'ятдесятирічного чоловіка. (Мій найстарший батько багато курив — і тільки люльку. Коли він був на морі, його рот можна було прийняти за трубу пароплава, а коли стояв на землі — за димар на даху будинку. Так казали в моєму селі.) Моя мати називала мене «моя дівчинка» голосом, який ніколи не змінювався.

Коли ми сідали за стіл, мої дванадцятьох батьків дивилися на мене такими очима, мовби щоразу з радістю й подивом відзначали, що я досі

з ними, що «смертельний дощ» не зробив своєї чорної справи. Мати моя, навпаки, дивилася на мене цілком спокійно, як людина, що знає: я сиджу тут по праву, це моє місце, і не слід непокоїтись. Отож у себе вдома мене завжди зігрівали погляди тринадцятих людей, неначе тринадцять сонць. Мої земляки твердять, що дуже добре, коли дитина росте, постійно зігріта любов'ю. Дивно, що тепер слова самі приходять до мене. Я не відчуваю ніяких труднощів, коли хочу висловити свої думки. А надто як розповідаю про себе.

Ана — дівчинка.

Всі називали мене Анітою. Батько й брати, друзі, односельці. Тільки мати називала мене Аною — «матір'ю смерті й життя». Ім'ям, яке треба носити з радістю, на боячись нічого, знаючи, що ти, наче дерево, день у день ростимеш, поволі здійматимешся вище й вище угору, розпущатимеш листя й квіти, родитимеш плоди, а потім постарієш і *засохнеш*. Але не *помреш*, бо хіба відомо, коли помирає дерево? Зовсім помирає. Треба почекати дві або й три весни, іноді аж чотири, перш ніж його зрубувати. Якщо четвертої весни на ньому не розпуститься жоден листочок, не зазеленіє жодна брунька, тоді його рубують. Але не раніш. Його зрубують без смутку. Адже воно піде у вогонь, нагріватиме каструлю із супом, розсипатиметься безліччю іскор, від яких тікатиме переляканий кіт. Отож дерево й далі житиме.

Ана — дівчинка.

Усі в моїй родині були заклопотаними людьми. Не лише мати, а й усі дванадцятьо батьків. Звичайно, здебільшого вони трудилися на морі, адже море нас годувало. Та була й інша робота, скажімо, на городі. Щоправда, город у нас був малесенький і майже весь покритий піском. Щороку доводилося наносити туди землі. Мої дванадцятьо батьків носили її в мішках на спині, кожен у свою чергу, — добру червонясту землю, яку вони брали на пагорбі за ялиновим гаєм, там, де не було селітри. Червонясту землю, яка мовби закривавлявала сорочки моїм батькам і всі мої суконьки. Власне кажучи, три сукоєчки, що їх я мала, — білу, рожеву та небесно-голубу. Коли всі мої дванадцятьо батьків були в морі (а траплялося це нечасто, бо тільки трое з них працювали з моїм найстаршим батьком, решта ж наймалися на інші човни), тоді моя мати брала великого кошика, сплетеного з дрокової лози, зникала за соснами і через годину з'являлася, тягнучи на собі, наче нав'ючений мул, кошика, вщерть наповненого тією червоною землею, яка, кажуть, дуже добре родить городину і славиться тим, що виштовхує зайву сіль на поверхню. Моя мати, на відміну від моїх батьків, носила кошик на голові. Дивлячись, як вона повертається, увінчана своїм важким тягарем, я раптом зрозуміла, чому мій найстарший батько іноді казав, що вона твердоголова. Погрожуючи відтяти мені язик, мати веліла нізачо в світі не розповідати моїм дванадцятьом батькам про оті її піратські походи за ялиновий гай. Але я знала — мені ніщо не загрожує, бо материні очі сміялися. Потім вона заходжувалася збирати тонюсінький шар солі, що виступала за тиждень на трьох терасах нашого городу. Мені здавалося дуже гарним це покривало з інею на зеленій городині (слово «іній» було для мене чарівним, зітканим з мережива та мрій, воно відоме в нашому краю лише з розповідей

людей, що бували на півночі, слово, яке нагадує про морсз), але мати аж ніяк не згоджувалася з цим. «Коли залишити цю сіль на городі, то виростуть не огірки, а корнішони»,— мала звичай казати вона. А я любила огірки.

А ще було багато хатньої роботи. Прибрати в двох спальнях, у великій кухні, випрати білизну, заштопати шкарпетки, розпалити вогонь у грубі й зварити їжу. Я дуже любила вогонь. Але мати завжди ставила між ним і мною безліч усяких перепон: макітру з картоплею, яку треба було чистити, великого мідного казана і п'ять менших — ніби квочка серед п'ятьох різних величиною курчат, стільця, на який сідала вона сама, і найменший стільчик, на який садовила мене, діжку, в якій засолювала сардини. Так мені ні разу й не вдалося погладити полум'я, що кликало мене йти погратися з ним.

Були в нас кролики, були й кури, яких ми годували двічі на день: кролів — зеленою травою, а курей — зерном. Дивлячись, як уся ця живність збігається на її голос, що кликав їсти, мати сміялася й казала якісь дивні, *неправдоподібні* слова, наприклад: «моя хутряна муфто, моя пухова шапочко». Проте я ніколи не бачила на матері ні муфти, ні шапочки. Особливо вона сміялася з півня, що його прозвала Золотим Королем за його пишне золоте пір'я, яким він терся об її ноги. Він поведився скоріше як собака, а не як півень, тому я його страшенно боялася. Незважаючи на ці жарти та пестливі клички, ми все ж таки двічі на місяць з'їдали двох великих курок і двох великих кролів. Моя мати вважала, що не слід харчуватися тільки рибою.

Щодо цього мій найстарший батько не зовсім був згоден з матір'ю. Він моряк, рибалка з діда-прадіда. Він казав, що завжди їв рибу, що харчувався нею *все своє життя*, але це не завадило йому народити дванадцятьох дітей, одинадцять хлопців та ще й дівчину, — гарненьку дівчину, уточнював він, — і в усіх кебета на місці завдяки рибі. Батько запитував матір, чи чула вона, що риба дуже багата на фосфор, і обзивав її темною жінкою. Мати відповідала:

— Ха-ха-ха! Я народилася далеко від моря, моя мати не сідала в човен, щоб виходити вночі ловити рибу на восьмому місяці вагітності, як не раз доводилося це робити мені; навряд чи чоловік наділяє здоров'ям своїх дітей (тут я не зовсім розуміла матір), його діти набирають ся снаги й здоров'я саме протягом тих дев'яти місяців, коли їх виношує жінка, і тут усе залежить від того, чи багато сили успадкувала вона від своїх батьків. А я, сам знаєш, їла в своїх батьків і м'яса багато, і яєць, і бобів, і хліба. Ось чому, любий чоловіче, твої діти такі дужі й здорові!

Мій найстарший батько сміявся і знижував плечима. В усякому разі, коли мати не знаходила на ринку круп, Золотий Король та кури харчувалися недоїдками вареної риби. Гірше було з кролями. Незважаючи на всі зусилля, матері ні разу не вдалося примусити кроликів бодай покуштувати вареної риби. Отож доводилося запасатися влітку сіном, щоб на зиму було чим годувати кролів.

Ана — дівчинка.

Один з моїх дванадцятьох батьків (котрий саме, не пам'ятаю, здається, вони чергувалися) майже завжди домовлявся з іншими, щоб лишитися вдома (особливо після того, як я покинула колицю й почала ходити). Отож він лишався вдома чи то через захворювання нігтів, спричинене важкими сітями, чи то через ячмінь на оці від морської

солі, чи щоб піти купити з матір'ю кілька мішків картоплі — ми її з'їдали за якийсь місяць. Внаслідок цього я завжди мала біля себе ангела-охоронця. Якщо я й ходила рвати траву для кролів, то тільки тоді, коли котрийсь із моїх батьків прохав мене допомогти йому. Коли мій матері спадало на думку засмажити ячню із зеленню або спаржею, мій батько, наприклад, шостий, казав, що я ще занадто мала, щоб наравати усього цього для цілого полку (він хотів сказати — для цілої родини), й ішов зі мною, скидаючись на втричі довшу за мене тіль. А коли ввечері усі ми заходжувалися коло яєчні, він сварив мене за те, що я надто близько підходила до сосняку, де між камінням причаїлися гадюки, а в густому чагарнику є осині гнізда, і що якогось дня вони можуть більше не побачити мене. Він хотів сказати «живою». Звісно, хоч про це прямо й не згадувано, він мав на увазі «смертельний дощ», лиху прикмету, під якою я народилася. Тоді мій настарший батько починав лаяти матір, а мати — моїх дванадцятьох батьків, а закінчувалося все тим, що вони, відштовхуючи один одного, кидалися цілувати мене, мовби робили це востаннє. В дитинстві моє обличчя завжди було всіяне прищиками, від щетини моїх дванадцятьох батьків, які не дуже часто голилися. Згадуючи тепер про це, я розумію, що то моє щастя хлюпало в таких випадках через вінця...

Ана — дівчинка.

Коли я трохи піросла (мабуть, було мені років десять, не більше), я навчилася прати й прасувати білизну, латати кальсони, шити і куховарити. Але не навчилася читати й писати. Школа була в сусідньому селі, за пагорбами, там, де й церква та мерія, і мені не могли дозволити ходити самій через ялиновий гай. Зрештою, навіщо було мені вміти читати й писати? Я мусила допомагати матері, а від своїх дванадцятьох батьків я тільки й чула: зроби мені це, зроби мені те. Особливо завдавали мені роботи одинадцятий, десятій, дев'ятий, восьмий і сьомий (я рахувала їх за віком, причому мій наймолодший батько був першим. Не питайте мене, чому саме так, я й сама не знаю, мабуть, я порівнювала їхній зріст зі своїм). Ці п'ятеро не давали мені й угору глянути. Вони мали наречених у довколишніх селах, і в кожного з них вироблявся прикра звичка надягати чисту сорочку аж двічі на тиждень. Звичайно, вони були гарні, коли йшли зі своїми нареченими на танці, але то я прала й прасувала їм сорочки, а не ті наречені. Я ненавиділа тих дорослих дівчат, яких зроду не бачила і через яких мої п'ятеро батьків стали цілувати мене дуже неухажно. Саме відтоді мої щічки почали скидатися на шкуринку персика, і я, нікому нічого не кажучи, розплітала свої дитячі коси і втішалася тим, як ними грається вітер. Я любила вітер. Пальці більшості моїх батьків пестили коси інших дівчат. А в мене для цієї гри був тільки вітер. Я палко його любила.

Я сказала, що зроду не бачила тих дівчат, але це не зовсім правда. Іноді котрась із них приходила до нас додому, — щоб привітатися з нашою матір'ю, казала вона, й виявити чемність, — але я не вдостоявала їх ані поглядом, ані усмішкою, хоч вони й говорили: «Он яка вона, ця маленька Ана! Яка ж гарненька!» Для мене вони мовби не існували. Тому ті дівчата прозвали мене гордовитою Аною. Але мати моя заперечувала: «Її звати Аною, як нашу Святу Матір Смерті й Життя... І з великої літери, щоб ви знали», — додавала вона, щоб розставити усі крапки над «і». Я пишалася, як непорочна діва в день святкової процесії.

Нехай ці шльондри знають, з ким вони мають справу. Проте це не перешкоджало мені прати й прасувати сорочки, до яких горнулися ці манірники під ялинами. Настав день, коли мати не дозволила мені більше прати білизну моїх батьків — одинадцятого, десятого, дев'ятого, восьмого й сьомого (нарешті мати назвала їх моїми *братами*). Мовляв, я ще мала, і мені не слід бачити деякі речі. Я зрозуміла слова матері лише згодом. Моя мати завжди говорила про найпростіші речі так, ніби торкалася хтозна-яких таємниць. Я успадкувала від неї цю звичку.

Ана — майже дівчина.

Я не мала кого спитати, чому це в мене на грудях почали рости два бугорочки, які колись видадуться Педро Паучі такими гарними. Ми з матір'ю не вели мови про цю нову таємницю, але вона знов і знов розширювала мої сукні, особливо вище талії. Коли я виходила з дому, вітер вільно розгулював у проміжку між сукнею і моїм тілом, там, де під тканиною утворюється порожня заглибинка між двома горбочками. Мені дуже подобалася ця сміливість вітру, який веселив моє тіло. Якимось у мого батька прохопилося слово «непристойна» — це він про мою сукню сказав, і мати відповіла йому, що дівчина є дівчина (ще одна туманність) і треба зводити до того, як вона змінюється щохвилини. Чи майже щохвилини. Скориставшись з нагоди, вона вилаяла всіх чоловіків, які, мовляв, «народжують тільки хлопців і не спроможні збагнути, що дівочий ліфчик теж з віком наповнюється, як і хлоп'яча ширінька».

— Та в хлопців це не так помітно, — відповів мій найстарший батько.

— Тобі не помітно! А мені помітно! — відрубала мати.

Отож я відкрила, що в мене є тіло й що воно викликає суперечку. Але суперечка — не кохання. Зате вітер не переставав щось лагідно нашіптувати мені, наче освідчувався в коханні.

Ана згадує далі.

Відтоді мій найстарший батько почав оберігати мене від дорослих хлопців. Я не розуміла, чому. Я була така маленька, шуплявенька. Самі тільки очі, коси та перса (які я ревно оберігала від чужих очей). Не було за що зчиняти галас. Усі чоловіки нашого села разом ішли в море й разом звідти поверталися. Отож я не могла скористатися з відсутності своїх дванадцятьох батьків, щоб покрасуватися перед хлопцями, як це робили ті дівчата, що не мали стількох ангелів-охоронців. Коли я діставала змогу робити все, що мені заманеться, в селі не лишалося жодного, навіть поганого чоловіка. Хіба що тільки Золотий Король, але, здається, я вже казала, що ненавиджу півнів. Мені не до вподоби навіть те кукурікання, яким вони сповіщають про прихід нового дня.

Мої брати — одинадцятий, десятий, дев'ятий, восьмий та сьомий, — з якими я сварилася, як свариться кожна сестра, перевтомлена їхніми забаганками, один за одним поженилися й покинули наш дім: одні поселилися зі своїми дружинами далеко від моря і стали хліборобами, інші, — в різних рибальських селах, де влились у нові родини. Та на той час уже підросли шостий, п'ятий, четвертий, третій, другий і *перший* (справжній баламут і хвалько, як сам Золотий Король), і вони ставали

дедалі вимогливішими. Щоправда, вони зрештою забули про свій обов'язок забобонно охороняти мене, бо я виявляла аж надмір життя, проте вони повною мірою користалися своїм правом поневолювати мене, як і мою матір. Я стала випускати свої пазурі. Коли котрийсь вимагав дві чисті сорочки на тиждень (що за витівки!), я розплітала коси й спокійно собі розчісувалась. Наші крики було чути аж на березі моря, але здебільшого я перекикувала своїх братів. Зрештою усі вони пороз'їжджались — до Каталонії, Країни Басків і Астурії, де повлаштовувалися працювати на заводи, домни й вугільні шахти. Один із них, другий, помер ще замолоду, харкаючи чорною кров'ю, — так написав нам його товариш по роботі. Ми дізналися про це незадовго до мого одруження. Інші помирали пізніше — загинули на війні. А ще інші помирали потім, від старості. Мені випало щастя не бувати на їхніх похоронах, бо ми, жителі морського узбережжя, не любимо заїжджати далеко на землі ворожого нам суходолу. І люди, і тварини, й рослини там зовсім не такі, як у нас. Там ти завжди відчуваєш себе серед чужинців. Але сліз я не шкодувала і дуже плакала за своїми братами. Я ніколи не забувала, що маленькою вони мене дуже любили. Я була для них «малесенькою Ансю», яку вони пильно оберігали від небезпеки, що її провістив «смертельний дощ».

Ана — дівчина.

Коли батько — мій справжній батько — дуже постарів і не міг сам справуватися зі своїм човном (також уже старим), він найняв собі робітника. Радше компаньйона, бо той одразу ж поселився в нас, як це часто трапляється серед рибалок.

Педро Пауча був останній з родоводу, прізвище його приречене зникнути. Його предки побували за океаном, в Америці (як казали, ніби ще з Христофором Колумбом), і, керуючись цим одвічним потягом, притаманним його роду, батько Педро ходив полювати на китів у далеке море на півночі Європи, де й помер «природною смертю». Це «природною смертю» слід було розуміти — помер у морі, бо цього, безперечно, прагне кожен мореплавець.

Я вдавала, ніби не слухаю, бо мене дуже дратує, коли до мене не озиваються й словом, та насправді я вся перетворювалася на слух.

Педро зовсім не дивився на мене (навіть через багато місяців). Здавалося, він не помічав мене. Маленьку, щуплявеньку — самі тільки очі, коси та перса. Щодо цього не було жодного сумніву. Проте мені доводилося прати й прасувати його сорочки, штопати його шкарпетки. Але йому була потрібна лише одна сорочка на тиждень. Я ж би прала й прасувала хоч і десять. Або й п'ятнадцять, коли б він цього захотів. Та йому не треба було так багато.

Час від часу він казав мені «добридень». Ні, не «добрий день, Ано». А просто «добридень». І то не щодня. Але... це краще, ніж нічого. Якщо вдень він зі мною вітався, вночі мені снилося лагідне й ніжне сонечко, яке встає над обрієм і висить там вічно. Зовсім нове сонечко, яке світить тільки для мене, бо так захотів Педро Пауча. «Бо він захотів мене», — нашіптував мені сон.

Прокидаючись уранці наступного дня, я казала собі, що треба забути всі ці нісенітниці. Бо чоловіки мають невиситиму потребу лише в чистих і добре випрасуваних сорочках.

Ана — все ще дівчина. Невже вона лишиться дівчиною навіки?

Ніхто більше не носить свіжої червоної землі на город, і він помалу покривається сіллю. А що в матері лишилося тільки двоє чоловіків, яких треба годувати, — не робота, а смішки для такої жінки, як вона, — то моя мати зледачіла і швидко постаріла. Вона часто тепер забувала, що мій батько дуже любить добре посолоджене парене молоко, мов кіт, якого ми тримали до минулого року і який вважався його котом, і навіть не завдавала собі клопоту вигукнути: «Ой, де ж була моя голівонька?!» — коли батько гнівався через її забудькуватість. Тоді мовчки підводився Педро Пауча, підігрівав молоко, щедро солодив його й ставив кухоль перед батьком, який завжди дрімав після того, коли він гнівався, але тут — він прокидався й казав: «Дякую, сину мій».

Три кімнати нашого дому стали жакливо порожніми, величезними. Мені більше не доводилося з ранку до вечора підбирати то розкидані по підлозі шкарпетки, то взуття, то носовики, то великі робочі рукавиці, то котушки навощеного шпагату, то дерев'яні спиці, ці шматочки коркового дуба, з якого вирізали поплавці для сітей; ці шматочки можна було побачити на кожному ліжку і навіть у чавунцях. Скінчивши роботу, Педро складав усе на своє місце. Я залилася без діла, не знаючи, куди докласти своїх рук, куди подітися. Звісно, й мови не могло бути про те, щоб я поправила оборки на своїй святковій сукні й пішла на танці, бо я взагалі не ходила ні на танці, ні на гуляння. Наскільки мені було відомо, Педро Пауча теж не ходив. Він не належав до тих чоловіків, які люблять нічні походи. Педро щодня лишався вдома й рано лягав спати. Коли Золотий Король, який, здавалося, житиме вічно, будив своїх курей, Педро уже був на ногах.

Ана — самотня.

А що потреби наші стали дуже обмежені і батько мій постарів, то вони майже ніколи більше не рибалили вночі. Виходили з дому вдосвіта й поверталися надвечір. Нам вистачало денного улову, було й на продаж. Отож Педро Пауча щовечора сидів удома.

Якогось дня він не поголився, не голився й наступними днями. Почав відрощувати бороду.

Коли в наших краях чоловік відпускає бороду, це може означати дві речі: або він закоханий і його кохання не дістає взаємності, або ж він готується надовго вийти в море. Скажімо, йому запропонували якусь роботу на великому кораблі.

Я через це занедужала на цілий тиждень. Ночами мене нудило. Навіть удень, щоразу, коли мені уявлялося, як Педро Пауча покидає наш дім, живіт мені зводили спазми. А уявлялося мені це частенько. Мабуть, вигляд у мене був жакливий, бо батько й мати стали пильно придивлятися до мене й виношувати думку про те, що вже слід би видати мене заміж.

— Але ж за кого? — питали вони одне одного.

Колишні товариші моїх братів більше до нас не заходили. Я була не з тих дівчат, за якими бігають хлопці, — тобто я не була пухленькою веселою дівчиною з оксамитними очима, яка завжди ладна жартувати й навіть хлопцеві враження, ніби він для неї — усе на світі: її обрій, її дім, її море і її берег. Моя мати, зі свого боку, вперто тверди-

ла, що хлопець, який має забрати в неї її Ану — «матір смерті й життя», — ще не з'явився на світ. Але казала вона це тільки тому, що прагнула завжди тримати мене під своєю владою, так само як колись її батько тримав її саму.

В Педро Паучі не було нещасливого кохання, і він не збирався піти від нас. Моїй матері він сказав, що відпустив бороду з примхи, а батькові — що не хоче примушувати мене вставати до схід сонця і гріти йому воду для гоління.

Батько голосно засміявся і мовив:

— Тепер я можу спокійно померти. — (Чоловіки розмовляють іншою, ніж ми, мовою. Вони розуміють один одного з півслова.)

Ані вісімнадцять років.

Моя мати, батько й Золотий Король повмирали одного досвітка першого січня, мовби їм страшенно не хотілося зустріти перший день нового року.

Мати й батько померли тихо, без ніякого галасу. Вони подалися на той світ уві сні, навічно заснули, обнявшись, мовби й не прокидалися після своєї весільної ночі. Нікого не гукали, не кликали на допомогу. Вони народили дванадцятьох дітей, що не принесли їм ні багатства, ні радості, ні родинного тепла на схилі віку, й вирішили померти, не звертаючись до них. З гідністю — як і слід помирати. Ніщо їм по-справжньому не належало — ні життя, ні діти, але вони принаймні довели, що їхня смерть належала їм цілком. Не було ні прощальних поглядів, ні прощальних слів. Лише поділена на двох мовчанка, вічна й непорушна.

Золотий Король сконав у ту мить, коли він закукурікав. Мовби щось його раптом задушило, тільки-но він оголосив настання нового року. Він упав зі свого сідала догори лапами, ще встигнувши здивуватися, що невблаганна смерть захопила його так зненацька, не залишивши йому часу скласти чудову пісню й дати лад своєму блискучому золотому пір'ю, щоб гідно привітати перший сонячний промінь першого дня нового року.

Саме півень і розбудив нас, Педро й мене, і ми побігли розповісти сумну новину моїм батькам. І застали їх мертвих, у обіймах одне в одного.

Ми поховали їх через два дні — матір, батька й Золотого Короля, всіх разом, незважаючи на заперечення священника, який уперто твердив, що не можна оскверняти святу кладовищенську землю, навіки закопуючи в ній твар, яка спонукала апостола Петра до брехні. Але Педро Пауча залагодив справу, заплативши священникові трохи більше грошей. Із своєї кишені.

Тієї ночі він узяв мене в ліжко моїх батьків. Це ще не переставало дивувати мене (хочу сказати, приємно! й тоді, коли через два тижні ми побралися. Відтоді я називаюся Ана Пауча. Гадаю, що я гідно носила це прізвище, приречене померти разом зі мною.

11

На невеличких сільських майданах неподалік од залізниці або на станціях вона без приспіву й гітари оповідає слухачам, яких з кожним разом збирається менше, історію Ани Паучі, коли ще та не стала Аною-Ніщо.

А що її історія дуже проста (нема в ній ні принцеси, ні людожерів, ні лихих багатіїв, ні добрих злидарів), то навряд чи їй пощастить зібрати бодай кілька окрайців хліба, кілька сухих фініків та жменю олив. Сентимо кидають їй так рідко, мовби хтось позашивав кишені тим, хто слухає її. Але Ана їсть те, що їй дають, повільно пережовуючи, наче стара коза. А запиває цю грубу їжу водою з громадських фонтанів. Ніхто їй цього не забороняє. Навіть цивільна гвардія.

...Не було в мене ні фати, ні помаранчевого віночка з воску, ні букета зі стрічок, ні золотої обручки. Коли маєш лише трохи грошей для того, щоб якимось звести кінці з кінцями, тоді їх не витрачаєш на всякі символічні прикраси. Обходишся без них. Ми оплатили церкву й священника, вінчальну службу й читання епістоли, оголошення про шлюб. Досить дорого. То була не плата за весільний обряд, а справжнє здирство. В нас не було письмових весільних запрошень, не було бенкету, не вітали мене друзі після вінчання. Зате в мене був Педро Пауча. Він був і моєю фатою, і моїм помаранчевим віночком з воску, і моїм букетом зі стрічок, і моєю обручкою, і моїм бенкетом. Він замінив мені й весільні запрошення, друковані золотими літерами, які мали повідомити всіх, що Ана, малесенька безіменна Ана, одружується зі своїм чоловіком.

Не було й любовної історії, ви вже знаєте. Хочу сказати, що на жодному ялиновому стовбурі на пагорбі не з'явилося наших ініціалів, які потім позатікали б камеддю. Коли я думаю про таємне кохання з Педро, про наші зустрічі в затінку ялинового гаю, де він удавав із себе сплячого красеня, а я — пробуджену красуню, то це я тільки плекаю рожеві мрії, а що мріяла я дуже часто, то вони й запали мені в пам'ять, наче спогади. Ні, не було в нас любовної історії. Жоден кам'яний мур не ховав нас од місяця, не чув, щоб Педро мені освідчувався: «Я кохаю тебе», а я відповідала йому: «Я кохаю тебе». Я не мліла від тривоги, уявляючи собі його грішне тіло, коли він нестямно мене цілував, і не думаю, що він постійно мріяв про мої перса. Ми спізнали одне одного вмить, раптово відкрили все для себе в ліжку моїх батьків, на постелі, скроплений одного й того самого дня потом їхньої смерті й нашого життя. Дев'ять місяців я не прала цих простирадел, зберігала їх у шухляді комода й сповила ними свого первістка в день, коли він народився. Мені здавалося тоді, що життя передається від тіла до тіла, від наших батьків — до нас, від нас — до наших дітей.

Кохання я відкривала поступово, живучи з Педро. Почала з першого крику — коли він забрав у мене мою дівочість — і скінчила тим же криком, коли смерть забрала його в мене. Між цими двома криками й минуло моє життя: воно називається Педро Пауча.

З самого початку мені бракувало слів. Я зважувалася розмовляти з Педро лише в темряві нашої кімнати, в теплому ліжку. Він був людина неговірка. Але після тієї ночі, коли він зробив мене своєю, Педро ніколи не забував сказати мені «добридень» і «на добраніч». Я певна, він вигадав ці слова навмисне для мене й підсував вухо до самих моїх уст, щоб я не змушувала себе вголос відповідати йому. Я шепотіла «добридень» і «на добраніч» зовсім тихо, скоріш як побажання, а не слова. А він слухав мене своїм серцем. Його груди надималися від бурі, а в мені здіймався справжній ураган від його непогамовної чоловічої сили. Якби він не тримав мене в своїх міцних обіймах, я б вибухнула й розлетілась на безліч скалок — скалок тіла й радості. Але йому не хотілося мого розпаду. Навпаки, він прагнув, щоб я була цілою. Тією цілісністю, яка перетворює жінку на вмістилище життя.

Коли б ви побачили мене через дев'ять місяців після першої ночі з Педро! Маленька, наче пташка, але роздута, мов куля. Мої довгі коси, складені короною, не могли зробити мене вищою. Я була зовсім кругла. Коли спускалася головною сільською вулицею до пристані зустрічати Педро, він звичайно вже стояв на березі й здалеку кричав мені: «Обережно! Якщо ти впадеш, то покотишся аж у воду!» Він сміявся і додавав: «Я не хочу втратити свою жіночку, мені нема коли шукати іншої!» Люди весело сміялися. А я червоніла. З гордощів. Певно, я була тоді схожа на помідор: маленький, круглий і червоний.

А були-таки жінчки, що зазіхали на мого Педро. Таке вже жіноче поріддя. Ні, я не хочу сказати, що то були шльондри. Я ніколи не бачила шльондр. То були звичайні собі жінки, такі, як ви і я, але вони спали зі змореними або розчарованими чоловіками. Адже серед чоловіків таких є чимало. А надто серед бідняків. То були жінки, яким більше не казали ні «добридень», ні «на добраніч» так ніжно, ніби освідчувалися в коханні. То були жінки, сповнені туги, які не знали ніяких постільних таємниць, а лише постільні страждання.

Саме такі й зазіхали на мого Педро. Вони йшли на пристань, як і я, зустрічати своїх чоловіків, синів, батьків, братів, але перше своє вітання адресували Педро Паучі. Словом чи поглядом. Я вдавала, що нічого не бачу й нічого не чую, прикидалася наївною, але сама дивилась у вічі своєму Педро, щоб на льоту перехопити відображення, яке відбивалося в тих дзеркальцях. Але там завжди було моє відображення, мої довгі коси, перекинуті через плечі на груди або укладені на голові, моя голівка під його обличчям на білій подушці, мої перса, біля яких його рот так важко дихав, наче він помирав зі спраги.

Жодна жінка не спромоглася збагнути, як він кохав мене. Інших чоловіків я не знала. Я ніколи не дивилася їм у вічі. Я не потребувала іншого затишку, окрім погляду Педро Паучі.

Я розповідаю все це не від зловтіхи. Я щиро жаліла інших жінок. Я вже була особистістю. Була Аною Паучею. І чекала, що з моєї плоти вийде інша особистість, цілком схожа на мою. Інші жінки також мали дітей. Але мені здавалося, що ті діти були тільки їхні, що вони не були спільними дітьми цих жінок та їхніх чоловіків. Наче чоловіки не були причетні до появи на світ цих дітей. Я, людина, що викинула зі свого серця бога, вважаю, що то було блюзнірство. Ці жінки народжували смерть. Їм бракувало великодушності поділитися життям. Вони пускали на світ дітей самотніх, позбавлених будь-якого коріння.

За кілька днів до народження мого первістка, покликаного, як і двоє наступних, продовжити родовід Паучів, що брав свій початок ще з часів відкриття Америки, Педро став покидати наше подружнє ліжко посеред ночі, коли йому здавалося, що я заснула. Я не ставила йому ніяких запитань. Вважала, що, мабуть, не дуже приємно чоловікові спати з жінкою, яка пітніє і стогне, коли ворухнеться її дитина, яка німіє з утоми й майже не відповідає ні на ніжне «на добраніч», ні на сповнене надії «добридень». Але я страждала.

Дарма. Педро покидав наше ліжко тільки з любові до мене. Він думав тільки про мене. Він власноручно зробив мені коралове намисто. То була моя перша прикраса, яку він сам почепив мені на шию за кілька годин до народження Хуана, мого найстаршого сина. Я була така щаслива, що мені забракло сили заплакати. Або подякувати йому.

Хуан Пауча, мій первісток.

Того дня, коли, перше ніж охрестити сина, його прізвище занесли до реєстраційної книги мерії в сусідньому селі, я усвідомила, що стала власницею прізвища Пауча, яке хоч і прилипло до мене, але досі посправжньому мені не належало. Ніби позичка, якої ніколи не повертають і не виплачують за неї відсотків. Тепер же це любе мені прізвище обросло моєю плоттю, наповнилося моєю кров'ю. Віднині це прізвище жило, черпаючи сили з мого життя, несучи в собі щось від мого роду. Воно увічнило деякі риси вдачі мого батька й моєї матері, можливо, батькові ревності й материну селянську мудрість, їхню любов до моря або землі, їхні погляди, їхні посмішки. Цей новий Пауча, Хуан Пауча, уже не був Педро Паучею, людиною, яка вільна в своєму виборі — лишитися чи піти, жити чи померти. В житті й смерті цього нового Паучі, цієї моєї першої кровинки, завжди буде трохи мого життя й моєї смерті. Це війна зневажила мої права — і за це я її ненавиджу. Вона поглумилася з мене, зробила мене ще вбогішою, ніж я була до одруження. Моя плоть народила нове життя згідно зі своїм правом і обов'язком. А війна свавільно обернула це життя на смерть.

Ось чому, добрі люди. Ана Пауча, та, що колись носила це прізвище, та, що тепер розмовляє з вами, кляне війну.

Війна прийшла і, навіть не постукавши в мої двері, забрала трьох синів і чоловіка. Вона принесла мені найстрашнішу вбогість: удівство. Залишила мене без чоловіка й дітей. Тож не дивуйтеся, коли побачите, що я плюю. Тепер ви знаєте, на що.

Мій найстарший син, Хуан Пауча, мав товариша на ймення Хусто. Вони разом росли, разом гралися, разом плавали в морі й бігали за дівчатами. Коли я зустрічала Хусто, він всміхався мені й вельми чемно вітався, як і слід вітатися з матір'ю свого друга. Його батько не був республіканцем, як мій чоловік, проте вони часто по-дружньому гомоніли, розмовляли про спокійне або неспокійне море. Війна послала Хусто та його батька на один фронт, а моїх синів та чоловіка — на супротивний. Невже то кулі Хусто і його батька вбили моїх Паучів? Коли війна скінчилася, Хусто та його батько повернулися до села. Живі. Переможцями. Якось, під час своєї багаторічної жалоби я зустріла Хусто. І спитала його: «То твоя рушниця чи рушниця твого батька? Чи обидві разом стріляли?» Замість відповісти, Хусто, переможець, плюнув мені під ноги. Саме відтоді я стала для всіх «Червоною Аною». Причиною війни. Ганьбою нашого села. Страхом усього живого. Переді мною зачинялися двері. На мене нацьковували собак. До мене не озивалися й словом, лише називали Червоною. Мій човен також став човном Червоної: не слід його позичати в неї, не слід його купувати в неї. «Аніта — радість повернення» скінчила свій вік, як і я, розвалена, нікому не потрібна.

Через півроку після народження Хуана в мене під серцем почав визрівати мій другий синок — Хосе. Якось уночі я прошепотіла про це на вухо Педро. «Незабаром ми трохи розбагатіємо», — сказала я йому зовсім тихо. Тоді він дуже серйозно спитав, чи не прийшла мені в голову безглузда думка викинути гроші на лотерейний квиток. «Ну що ти! В нас буде друга дитина!» Він засміявся, підвівся й заходився вирізати з ебенового дерева двійко сережок. «Це для Ани-матері», — сказав він. Потім, змірявши мене поглядом, поправився: «Ні, це для Ани — малої дівчинки». У такий спосіб він виявляв своє кохання до мене і, правду кажучи, ніколи не просив мене вирости. Коли в Педро випадала вільна хвилинка, він просив, щоб я заплела перед ним свої коси. Для нього було втіхою дивитися на мене, казав він. Я робила, як йому хотілося. Навіть як ходила при надії. Я була така малесенька, а він такий великий, що не послухатися його було неможливо. Принаймні він так вважав.

Я зроду не розмовляла про кохання з Педро Паучею, як розмовляють про це дорослі люди. Хай про нього говорять інші. Ми були особливі. Завжди мінливі, як хвилі на морі. Завжди однакові, а проте різні. Це й означає — жити.

Мій другий син, Хосе Пауча, народився о третій годині пополудні першого літнього дня. А що він дав про себе знати рано-вранці, штовхаючись у мене під серцем руками й ногами, то Педро, його батько, не захотів вирушати в море. Чекаючи, коли народиться другий син, він узяв першого й пішов прогулятися з ним на берег, щоб дитина не чула, як я кричатииму. Не слід ніколи наганяти страху на маля: може статися, що у нього в очах навіки погасне радість. Я бачила сумних дітей. Дітей, яких війна назавжди зробила похмурими, наче заразила їх невиліковною недугою. Цього не скажеш про моїх дітей. У всіх трьох було веселе дитинство. Коли Педро Пауча, почувши мій останній крик болю, повернувся, він побачив, як я сміялася. Адже я могла тепер подарувати йому ще одного Паучу. Для нас, бідняків, сини — це багатство.

Мій останній син, Хесус Пауча, народився серед ночі в глибокій тиші: я привела його на світ спокійно, без крику, ні разу не застогнавши, і на цьому скінчилася моя здатність народжувати дітей. Хесус народився з синіми очима, яких не було ні в кого з нашого роду. Виріши, він став викापаним портретом свого батька Педро Паучі, окрім цих своїх загадкових очей, що їх, певне, успадкував од якихось далеких предків. А що цей син позбавив мене здатності народжувати дітей, то я часто думала, що, мабуть, він обдарував мене за це своїми казковими синіми очима, якими назавжди зачарував мене, наче фея маленьку дівчинку. Я відчуваю захват перед усім синім. Ось чому я так люблю море.

То через нього, Хесуса Паучу, свого третього сина, я вирушила в цю подорож. Я йду на північ, до його в'язниці. Заради нього я прошу милостиню. Хочу знов побачити ті сині очі, довічно ув'язнені в темниці, й піти... далі. Піти назавжди туди, звідки нема вороття, але щоб мати в своїх очах іще щось, окрім чорної жалоби. Як сяяли його очі, коли він сміявся! Коли я дивилася на нього, добрі люди, мені здавалося, ніби я народила море й небо, і що море й небо називаються Паучею, як і мій син, «малюк».

З його народженням Педро Пауча не зробив мені подарунка. Він обмежився тим, що показав мені малесенького човника, який спочивав на його долоні, наче на спокійному морі. Педро показав мені на якийсь напис на борту човна. Та я не вміла читати й сказала йому про це, не соромлячись, тим паче, що він давно це знав. Педро прочитав для мене: «Аніта — радість повернення». Він знав ці слова напам'ять, вони давно жили в його серці. І додав:

— Це наш човен. Я збудую його для нас і для наших дітей. Він неситиме твоє ім'я. Так тебе називали всі, коли я познайомився з тобою, лиш я ні разу не зважувався вимовити ці слова. Хочеш, я скажу тобі, що кохаю тебе?

Коли вам таке каже чоловік, чії вуста ворущаться на тридцять сантиметрів вище над вашою головою, хочеться закричати, що він більший за саму землю, але я лише заперечливо похитала головою --- не із скромності, а просто в цю хвилину мені спало на думку, що час уже починати відкладати потроху гроші на будівництво нашого човна. Від зайвих розмов можна зледащити. Отож я знову взялася до сітей та дерев'яних спиць. До того ж про кохання не говорять. Ним живуть. Як жили ми досі ним день у день, не маючи потреби вдаватися до слів. Після одруження я ніколи не вередувала, не зловживала зайвими балачками. Я думала про Педро Паучу. Я мріяла про Педро Паучу. Ці думки та мрії дали мені цілий рід Паучів — трьох синів. Настав час подумати про них. Педро зрозумів мене чудово й знову вирушив у море.

Десять років довелося нам робити заощадження, щоб збудувати собі нового човна. Невеличкі заощадження, аби не зіпсувати дитинства нашим хлоп'ятам. Приміром, замість пекти пиріг з горіхами щотижня, ми пекли його тепер раз на два тижні. Якщо хочете знати, то для мене це була велика жертва. Річ у тім, що Педро Пауча любив поласувати чимось незвичайним, і йому дуже смакували горіхи. А в нас, у

краю риби, мигдалю й фініків, горіх — це розкіш. Та Педро відмовив собі в них, не сказавши ні слова. А я страждала. Мені дуже хотілося частувати Педро пирогом з горіхами щонеділі.

Він часто казав мені, щоб я пішла й купила собі нову сукню. І сам тягнув мене до крамниці. Я йшла з ним туди, але не так заради сукні, як заради того, щоб почути від нього: «Оця сукня наче шита на тебе. Візьмімо її». Я ковтала слину й відповідала: «Ні, вона занадто дорога. Ми не можемо дозволити собі купувати нову сукню двічі на рік». Та він не відступався: «Ти ж у мене така малесенька! (Ох, як він вимовляв це слово «малесенька»!) На тебе вистачить і двох третин однієї сукні!» Я вдавала, ніби не чую, й купувала одну сукню на рік замість двох. Мені завжди здавалося, що, надягаючи свою полатану сукню, я надягаю на себе й нашого майбутнього човна «Аніта — радість повернення».

Що ж до тих «великих» заощаджень, то тепер я докоряю собі за них. Через того човна ми не пустили до школи своїх старших синів — Хуана й Хосе. Через човна, який тепер гниє на березі, куди більше не приходять Паучі, трухлявіє біля моря, яке Паучі більше не борознять. Через човна, який більше нікому не приносить радості своїм поверненням. Я запитую себе, чи загинули б мої сини на війні, коли б ми замість будувати човна послали їх учитися читати й писати. Про освічених людей розповідають багато доброго. Вони здаються безсмертними. Чи не тому, що мої сини не вміли читати й писати, їхніх імен немає в списках Долини полеглих?

«Малюк» же пішов до школи. Щоправда, не з семи років, тоді ще ми не мали на це коштів, а пізніше. У десять років. Коли наш човен уже вийшов у море з трьома Паучами на борту — Педро й двома старшими синами. Вони тяжко працювали, бо треба було виплачувати борги.

«Малюк» виходив з дому рано-вранці й ішов до сусіднього села, де була його школа. Я готувала йому їжу, яку він брав із собою: смажені сардинки, помащену олією картоплю, скибку хліба й апельсин. А іноді — шматок пирога з айвою: він був ласунцем, як і його батько. Все це я готувала дуже старанно, не тільки тому, що він був мій «малюк» і я любила його, а й тому, що закладала підвалини для славного майбутнього: бачила в ньому шкільного вчителя або секретаря мерії — хіба вгадаєш наперед? А на канікули пекла йому на олії приправлену ганусом і щедро посолоджену хлібину з мигдаликами. «Справжній пиріг», — казав він.

Мій маленький Пауча, Хесус, був дуже-дуже розумний. Я пишала-ся ним. Повірте словам матері. Мати знає, що каже. Вона знає все. Я не хвалилася ним, бо належу до жінок, які пишаться потайки, але ж бачила, як він учить уроки, виконує домашні завдання, заповнює цілі сторінки своїм письмом, що здавалося мені гарним-прегарним.

— Що ти там пишеш? — питала я.

— Пишу, що мій одноповерховий будинок стоїть у селі, розташованому на півдні країни, в провінції, яка зветься Андалусією.

— Боже мій, боже мій, — захоплена казала я. (Тоді я ще не зрек-

лася бога. В той час я мала його не за ворога, а за когось дуже й дуже далекого, кому зовсім байдуже до нашої долі.)

Коли моєму «малюкові» виповнилося чотирнадцять, він, читаючи свої шкільні книжки, уже багато чого навчив мене: що рослини зелені завдяки хлорофілу, що тварини бувають хребетні й безхребетні, що оте місце за селом, де ростуть хвойні дерева, то не *гора*, як я казала, а *пагорб*, як його навчили на уроці з географії. Я пішла до листоноші й попросила його щотижня приносити нам міську газету для Педро, а для себе замовила в цигана-рознощика роман з продовженням. Той роман називався «Вуличні горобці». В ньому описувалася історія кількох міських хлопчиків та їхньої хворої на сухоти сестрички. То була сумна історія. Я плакала. Я ладна була хоч що віддати, аби тільки сердешна туберкульозна дівчинка одужала. Через війну я так і не дізналася про дальшу долю тих «горобців». Цілком можливо, що їхня історія скінчилася в трупарні якогось госпіталю або в братській могилі.

Потім настала Республіка. «Друга», — гордо казали чоловіки і, щоб заспокоїти один одного, переконано твердили, що вона справжня, не така, як та «перша», що зазнала повного краху. Я нічого не знала про першу Республіку, хоч її й було проголошено вже за мого життя. Тоді політика була справою чоловіків. Тому в моїй пам'яті нічогосінько не збереглося від неї.

Зате другу Республіку я добре запам'ятала. Я бачила, як завжди, коли заходила про неї розмова, обличчя в Педро Паучі розквітало усмішкою, як раділи мої сини. Вони були *республіканцями*. Новими людьми, новим поколінням, якому невдовзі належало звершити небачені подвиги і, може, навіть чудеса. Рукотворні чудеса, твердили вони, інакше кажучи, чудеса невіруючих людей, звільнених із-під вічного ярма. Я це зрозуміла тільки тоді, коли викинула із своєї голови бога; зрозуміла, як то гарно бути простою людиною — чоловіком або жінкою, живою істотою, здатною створювати себе саму, з кожним днем ставати кращою, щасливішою. Ось чого навчила мене друга Республіка, й водночас вона розкрила очі тисячам інших жінок. Уперше в історії чоловіки зробили нас своїми співрозмовниками, ми перестали бути для них істотами, від яких вимагають лише чистої білизни та пестошів у подружньому ліжку.

По обіді, коли мої сини й чоловік, переглядаючи або лагодячи свої снасті, розмовляли про політику, раптом Педро питав мене: «А якої думки ти про це, Аніто?» Моїй радості не було меж. Я відчувала велику гордість, що чоловіки цікавляться моєю думкою про перебудову світу. Я зайшла так далеко, що навіть якось заговорила про одне досить складне питання, а саме про те, як слід було б розподілити працю між людьми. Я мала на увазі геть усіх людей — і чоловіків, і жінок. Я страшенно збуджувалася, відкривала всю свою душу, коли твердила, що треба навести в житті лад.

Не тільки я втручалася у політичне життя чоловіків. Інші жінки так само. Вони створювали комітети підтримки й усякі осередки — ось у цьому й виявлялася тоді наша *віра*. Жіночі голоси, сміхотливі й збуджені, пом'якшували різкий тон чоловічих розмов. А дівчата не вишивали на своїй одязі барви національного прапора, вони вплітали його стрічками в свої зачіски. Треба було бачити, з яким завзяттям обстою-

вали ці курчата свої вимоги і претензії, певні, що вони — прийдешність життя, що вони — майбутнє усього світу. То було незабутнє свято.

Але самої віри виявилось замало. Віра — це як лиха вада, вона ніколи не стає реальним і доконаним фактом. Наша друга Республіка, наша чудова Іспанська Республіка з червоно-жовто-фіолетовим прапором, хоч її і прагнула більшість серед нас, так і не стала реальним і доконаним фактом. Вона так і залишилася мрією, маренням, що зродилося з нашого ентузіазму, але одразу й згасло, поринуло у глибокий сон. Марення, що перейшло в кривавий кошмар. І взагалі, чи ми колись прокидалися?

Потім, люди добрі, прийшла війна. Як недоносок, що його викинуло зі свого лона життя, і він покотився, наче вогненна куля, все знищуючи на своєму шляху. Війна, яка перетворює людей на покидьки, будинки — на руїни, яка вбиває навіть саму себе і стає зрештою трупом, що його називають миром.

Я веду мову про війну, хоч, можливо, більшість із вас не скуштували її, хоч, можливо, вам нецікаво про неї слухати. Адже вас виплекала війна. Та сама, що поглинула моїх синів і чоловіка. Моїх чотирьох Паучів. Моя кривця стала поживою для вашого миру. Ось чому я хочу вам про все це розповісти, — тепер, коли я знаю грамоту і вмію давати раду словам, — розповісти, перше ніж навіки замовкну.

Уявіть собі, що ви в себе вдома і, як звичайно, спокійно пораетеся — то прибираєте в кімнатах, бо хочете, щоб ваші сини й чоловік повернулися до чистої хати, то дбайливо лагодите їхній одяг, то варите їм їжу і час від часу думаете про те, що колись усі вони покинуть вас — одного забере собі смерть, а інших — життя. Адже таке іноді спадає жінці на думку, навіть якщо їй тільки сорок п'ять, її чоловікові — п'ятдесят, найстаршому синові — двадцять три, а «малюкові» — сімнадцять. Справжня жінка завжди знаходить час поміркувати про життя своїх рідних.

Ваш дім — це ваш замкнений світ, і в ньому ви господиня *свого* життя. Ви відчиняєте двері кожному, хто вам прийнятний, і зачиняєте їх перед тими, кого не хочете бачити. Ви маєте право приймати або не приймати людей, схвалювати якісь події або осуджувати їх, якщо вони вам не до вподоби. Навіть день або ніч, що приходять, не спитавшись, ви можете не впустити до свого дому. В себе — у своєму домі чи в своєму житті — ви маєте змогу робити вибір, який залежить тільки від вашої волі.

А для війни правила не писані.

Вона входить, не звертаючи на вас уваги, не боячись того, що ви ладні вчепитися в неї іклами сторожового собаки чи пазурами лева. Вона не прокрадається крізь потайні двері, не проникає крізь комин. О ні! Вона входить у парадні двері, у ті, що не відчиняють навіть для смерті, хоча смерть, звичайно, гідна більшої пошани, ніж війна. Війна забирає у вас синів, забирає чоловіка і, не промовивши й слова, веде їх із собою. А повертає вам тугу, біль та уривки недовомлених слів. Ви були цілою. А по війні почуваєте себе так, мовби вас хтось пошматував. Ви були людиною. Але для війни ви ніщо. Вона забирає у вас усе. І нічого не повертає.

Люди добрі, я звинувачую перед вами війну в тому, що вона пограбувала мене.

Мій чоловік Педро Пауча, мої двоє старших синів Хуан і Хосе Паучі загинули на Теруельському фронті, воюючи за нашу другу й поки що останню Республіку. Вони були сповнені віри. Вони думали, — бо так їх навчили, — що віра може перевертати гори. Може, й не помилялися. Але вони тільки вірили, бідолашні хлоп'ята, а не мали ні справжньої сили, ні спритності, і ніхто їм не допоміг. З ними трапилося те, що часто трапляється з борцями за волю: їх спіткала лиха смерть, і вони пішли в забуття, не поховані, ніким не оплакані. Без молитов. Адже я зреклася бога, бо він повівся негідно зі своїми полеглими ворогами. І дуже неблагородно. Він уділив їм лише братську могилу, наповнену трупами й засипану негашеним вапном. І прикрасив її лише бридкими кульбабами, напоєними кров'ю. А мені залишив порожнє серце, порожнє навіки, серце, що б'ється у тілі-пустці, в якій лунко відбивається кожен біль, наче божевільний крик у покинутому домі. І цю руку, що простягається по милостиню, бо немає кому повести в море човен, названий «Аніта — радість повернення», що був її годовальником.

Мого сина, «малюка» Хесуса Паучу, того самого, що читав мені про те, як визрівала ненависть у серцях «вуличних горобців», що єдиний називав мене мамою, бо він умів читати й писати, а освічені люди ніколи не кажуть «батьку» або «матусю», а «тату» або «мамо», — його взяли в полон за кілька тижнів до закінчення війни й кинули до концентраційного табору, а потім перевели до в'язниці, на півночі країни, де він перебуває й досі. Мій син, «малюк» Хесус Пауча, єдиний у нашій родині був членом комуністичної партії. А що війна не вбила його, то мир переможців ухвалив заховати його від живих. Тридцять років я спалювала синові листи з в'язниці, бо день у день чекала, що ось-ось повернеться він сам. Чекала терпеливо, не втрачаючи надії. Наш човен теж чекав на нього. Лише ми двоє чекали мого «малюка». Коли на їхні плечі звалилася війна, мої сини ще не знали жінок. Так і пішли вони непорочні з мого лона у вічне лоно смерті й тюрми. Їм так і не довелося заглянути в ніжне і водночас невблаганне дзеркало очей жінки, яка віддається їм. Вони ще не встигли чимсь проявити себе в житті, як війна вже прирекла їх на смерть і забуття. Тільки я оплакала загибель двох своїх синів і чоловіка та ув'язнення мого «малюка». Якщо можна назвали плачем ту мовчанку, що заціпила мені вуста відтоді, як вони пішли з дому, щоб ніколи вже туди не повернутися. Ось що таке війна. Ось що таке «повоєнний час», коли я була приречена страждати в самотині і єдиною мсею гостею була мовчанка. Ви це називаєте миром. Але то вже ваша справа...

Люди слухають її історію байдуже, їхні черстві серця не зворушуються. Вони воліли б послухати про стрімкі вершини, про чудесні квіти, про сльози й смуток. Їхні руки не тягнуться до кишень і не дістають звідти милостиню, лише дехто знехотя кидає кілька дрібних монет, які, хоч і роблять чимало дзенькоту, не мають майже ніякої вартості. Хіба може викликати в людей співчуття до себе письменна жебракча?

— Ти зовсім самотня, Ано-Ніщо, — каже їй смерть. — Тож не

розлучайся зі своєю самотністю. Усяка самотність кудись веде людину. Іди слідом за нею. Вона тебе приведе до мене. Я кінцева мета твоєї подорожі.

Ана Пауча тяжко зітхає, доскіпливо озирає свою злиденну милостиню, міцніше стискає в руці свого символічного вузлика і вирішує, що їй не слід більше сподіватися на допомогу людей. Ніхто їй не допоможе дійти на північ. Отже, Ані доведеться або працювати, або ж сконати. Звісно, сконати — це її мета. Але не тепер. Спершу треба до кінця здолати цей жахливий шлях пізнання. Люди не заслуговують слухати розповідь про її життя, яке дало їй стільки щастя і горя. Віднині люди тільки бачитимуть, як вона простягає руку, свою руку брудної жебрачки, і то тільки в тому разі, коли не буде іншого виходу. Вона загортається в своє лахміття, як слимак у свою черепашку, і вирушає в дорогу — схожа на купу ганчір'я, чия доля відома лише смерті.

12

Ана Пауча уникає людей.

Не озираючись, вона йде від тих місць, де вони полюбляють прогулюватися, погомоніти про всяку всячину, вихилити по кухлю пива або попивати ганусівку з водою. Повертається спиною до ринків, майданів, церков, лікарень, арен для бою биків чи футбольних стадіонів. Знову вступає в одноманітний світ залізничної колії, шукає їжу в купах сміття на пустирищах, ночує під дірковими дахами, а супутників у своєму хрестовому поході знаходить серед собак, котів і пацюків, які шастають по цій «нічій території» в пошуках здобичі. Як і вони, Ана гарчить, дряпається й кусається. Поволі обростає поліетиленовими торбинами, картонними коробками, порожніми пляшками, куди складає клапти газет і ганчірок, обривки мотузочків, набирає води в дорогу. Вона наживає собі ношу. Але й далі притискає до грудей вузлика з приправленою ганусом, щедро посолодженою й спеченою на олії хлібиною («Пирогом», — як вважає вона). Несе його наче той чернець, що ніс святе причастя через спустошену чумою країну, силкуючись уберегти його від зараження. Та дарма.

Залізниця зустрічає Ану Паучу байдуже, так, ніби клієнтку, що не заслуговує ніякої уваги. Через певні проміжки часу із запаморочливою швидкістю мчать поїзди, машиністи яких навіть не вважають за потрібне дати застережний гудок, коли бачать на шпалах цих жалюгідних, ледь живих від голоду створінь, яких вони іноді байдуже чавлять, забризкуючи шпали й щебін кров'ю і залишаючи на колії пошматовані тіла — делікатес для хижих птахів. Які ж вони прудкі, ці птахи,

що падають з неба, наче індіанські стріли! Шкода, а то Ана Пауча теж охоче поласувала б якимось кроликом, нехай павіть геть знівеченим.

Байдужі погляди спостерігають за цими пригодами, погляди пасажирів, утуплені в далекий обрій, де на тлі синього неба постають якесь дерево, вітряк або марево, утворюючи певний краєвид.

Світ самотності. Ана Пауча добре знає його. За нею невідступно йдуть, мов своєрідний почет, її рідні покійники, а пазурі неблаганної пам'яті шматують її душу й тіло. А північ ще дуже далеко. Ана геть зміниться, поки дійде туди.

Навколо цієї чорної цяточки, яка ворухиться, дихає, пітніє і зветься Ана Пауча, своєрідний окремішний світ: круті схили, колючі чагарники, огорожі, порожні склади, водокачки на пересохлих водоймах, стоси спорохнявілих, зопрілих під дощами й локомотивним мастилом шпал, старі вагони, навантажені будівельним сміттям і цементом, штабелі призначених на переплавку іржавих рейок, зарослі бур'янами, присипані овечими кізками купи непридатних для їжі покидьків — мінеральних, рослинних і тваринних.

Що далі Ана Пауча, яка вже ледве тягне ноги, просувається на північ, то черствішими стають люди, що їх вона зрідка зустрічає, — такі самі непривітні, як і їхній випалений сонцем край. Вітаючись, вони бурчать щось радше подібне до гарчання собаки або дитячого белькотіння, ніж до людських слів. На півдні каменярі або землекопи ще й досі вітаються так, ніби співають. А тут усе висловлюють бурчанням: обіцанки й блюзнірську лайку, любов і ненависть.

Хоча ці землі з ранку до вечора немилосердно обпалює сонце, ночі тут прохолодні. Ана Пауча інстинктивно шукає захистків, обернених на південь, де довше зберігається денне тепло. Вона відчуває, що на обрії уже чатує на неї новий ворог — холод.

Ана Пауча більше не розв'язує своєї голови воячки. З-під її чорної хустки, що перетворилася на ганчірку, вибиваються брудні сиві пасма. Коли дивишся на неї, складається враження, ніби ця літня жінка прийшла з далекого минулого, ніби перед вами картина містичного повернення в середньовіччя чи панічної втечі від якоїсь катастрофи. Вгорі небо борознять надзвукові літаки, десь поряд мчать електровози, тягнучи за собою довжелезні низки вагонів, на автострадах не затихають автомобільні клаксони, а Ана Пауча перебуває в зовсім *іншому* світі. В світі, де тільки душа бореться, де тіло відірвалося від довколишнього середовища. Ана-Ніщо із світу самоти.

Що відбувається з Аною Паучею цієї космічної хвилини, коли навколо Землі кружляють штучні супутники, коли радіохвилі, телеграфні й телефонні послання за одну мить долають простір і товщу океанських вод? Хто вона, Ана-Ніщо, відкинута геть від цих досягнень технічного прогресу людства? Яке слово змогло б перенести її тугу з одного краю світу в інший, залучити її до турбот планети, до того, що називають цивілізацією?

Жодне.

У цю саму хвилину люди чого тільки не роблять, щоб утвердитися в своєму часі, щоб не відстати від нього.

А вона, Ана-Ніщо, силкується заповнити порожнечу свого минулого. Вона — ніхто. Випадково закинута в той час і той світ, де інші нібито знайшли своє місце.

Інші мовби й не помічають Ани Паучі. В зморщеному, обвітреному від негоди обличчі літньої жінки, на якому ще яскраво блищать двоє маленьких, наче зернятка солі, очей, інші бачать не людину чи якусь живу істоту, а саму страхітливу вбогість, що суне по землі, залишаючи за собою сморід гною та смітників, запахи льохів і вогких печер. Шкіра на її руках і довкола рота покрилася рудуватими плямами від соку перестиглих і подзьобаних птахами плодів, до яких липнуть мухи, — її основної їжі. Вона, мов свята страдниця з пустирищ, ніяк не може позбутися свого комашиного ореолу. У неї нема більше мила. Отож вона змирися з тим, що так себе занедбала, — а колись же Ана Пауча славила своєю охайністю. Мати казала, що вона найчистіша в світі. Чи хто впізнав би тепер Ану Паучу, колись чарівну маленьку жіночку, яка заплітала й розплітала собі коси, яка завжди накрохмалювала й прасувала свої дві біленькі спіднички й білі сорочки синів та чолсвіка, яка часто брала відро та дротяну щітку й ішла надраїти човна, заліпити гудроном щілини в ньому, яка цілими годинами плела рибальські сіті. Жінка, що тепер плентає по шпалах залізниці, — це лише осколок від тієї колишньої жінки. Коли б якимось дивом тут з'явився хтось із її давніх знайомих і вигукнув її ім'я — Ана Пауча, — вона, мабуть, і не обернулася б.

Хоч би якої породи була тварина, вона нюхає повітря, обережно мацає лапами ґрунт, намагаючись збагнути, приязний він чи ворожий, сприятливий чи несприятливий для того, щоб вижити. Хоч би якою була тварина, вона ніколи не втрачає бажання жити, навіть на грані смерті. В її уяві нема образу смерті. Вона ворухиться, дихає, спить і не спить. Вона живе. Цього не скажеш про Ану Паучу. Хоч вона й була майже усе життя жінкою неписьменною, спала майже без сновидінь, а коли прокидалася, то відразу забувала й те невиразне, що іноді все-таки снилось, Ана Пауча поводитьсь тепер так, ніби їй остогидло її довголіття. Іноді вона навіть забуває, що несе з собою вузлика з приправленою ганусом, щедро посолодженою й спеченою на олії хлібиною з мигдаликами («Справжній пиріг», — як каже вона), залишає його в своїх нічних пристановищах, на березі якогось потічка або в затінку дерева, під яким дозволила собі зробити короткий перепочинок. Тоді їй доводиться повертатись назад і розшукувати цю хлібину, буркочучи й ридаючи, мов причинна, бо, втрачаючи свою войовничу стійкість, вона втрачає і пам'ять.

Саме в такі хвилини злочинної забудькуватості перед Аною знову з'являється образ сина, її «малюка» Хесуса Паучі: його тіло посмуговане страшними ґратами і вкрите ранами, очі погасли у вічній темряві. Ана Пауча не впізнає цього обличчя, цих знекровлених і неусміхнених губ, цієї обрешклої шиї, яка колись надималася, як він співав рибальських пісень. Вона не може впізнати цю голову з жорстким сивим чубом, цей втуплений у землю погляд. Ана Пауча певна, що вона

марить, що цей образ довічного в'язня не має нічого спільного з її сином, з її «малюком» Хесусом Паучею, чие волосся було чорне і кучеряве, шия пашіла здоров'ям, а з вуст не стиралася усмішка. Таким вона бачила свого сина встанне, того дня, коли він пішов *на війну*, і цей образ зберегла у пам'яті навіки.

Ці видива, або те, що вона сприймає за видива, додають Ані сили, і вона вперто плентає далі й далі на північ, ледь пересуваючи розбиті ноги.

Ана Пауча силкується встанне відродитися, перш ніж остаточно померти. Встанне, думає вона, адже тепер я можу обмірковувати все своє життя. І вона невтомно розповідає сама собі про всякі випадки з життя своїх рідних, наприклад, про той день, коли її син, «малюк» Хесус Пауча (йому було тільки одинадцять років) прибіг до неї приголомшений і, показуючи пальцем собі на ширіньку, заволав: «Ой, мамо, що це зі мною діється?» Вона, звичайно, засміялася. Яка б мати не засміялась від цього? Ана Пауча сміялася, аж тремтіла. Не знала, як пояснити «малюкові» це диво (вона й справді подумала «диво», не слід принижувати цю подію), а Педро Пауча, який, безперечно, знайшов би слушне пояснення, як знайшов його для двох старших синів, саме перебував у морі. Не можна було відкладати цю розмову на пізніше, на вечір, коли повернеться з моря батько, бо через кілька годин «диво» може перетворитися на «загадку», і Ана ризикувала тоді більш не побачити, як у очах її сина спалахують вогники, ті осяйні блискітки, що, займаються в зіницях хлопця після його першої зустрічі з дівчиною. Отож вона, як могла, пояснила Хесусові це «диво»:

— Знаєш, з твоїми братами траплялося те саме, коли їм було приблизно стільки років, скільки зараз тобі. Це не означає, що ти вже дорослий чоловік, ще ні. Поглянь на своїх братів — вони ще теж хлопчачи й досі люблять погратися. Це означає тільки, що ти потроху стаєш чоловіком, аж доки станеш *справжнім* чоловіком, таким, як твій батько або твій двоюрідний брат з Барселони, той, що торік приїздив до нас, пам'ятаєш? Тільки про це не слід ні з ким говорити, ти мене розумієш? Люди не звикли розмовляти про такі речі. Хіба що тільки в Норвегії. Твій батько каже, що там усі про все знають і геть про все розмовляють. Ну ж бо, покажи мені Норвегію на своїй гарній карті, хай я побачу, на що вона схожа.

Пояснюючи це «диво», Ана Пауча раз у раз сміялася, а тоді раптом серйозно запитала «малюка», чи не хотів би він мати собаку, гарну вівчарку, яку можна дістати в людей, що живуть за пагорбом і тримають багато кіз.

— Бачиш, я більше не кажу «за горою»... Еге ж, справжнього собаку. Але ж, звісно, матимеш ти його не завтра, бо спершу греба «замовити» цуценят, а це скоро не робиться.

Тепер Ана Пауча посміхається, згадуючи, як тоді навмисне не стала розтлумачувати синові, що означає це невиразне слово «замовити». Не можна ж геть усе пояснити одинадцятирічному хлопцеві! Такі спогади, зігріваючи Ані душу, нагадують їй також про те, що її «малюк» потрапив до в'язниці, бувши душею й тілом непорочний, війна не залишила ні Ані, ні її чоловікові часу на те, щоб роз'яснити йому ті «речі», які

мусить знати, вступаючи в життя, кожен юнак,— як вони роз'яснили їх своїм старшим синам, Хуанові й Хосе. Двері до цих таємниць залишилися зачиненими для Хесуса навіки. Війна завжди накидає на очі життя чорну пов'язку — на те вона й війна.

Іноді Ана Пауча співає на повні груди, сподіваючись, що це завадить смерті наближатися до неї надто швидко. Співає давніх пісень, що їх навчилася в сліпця Трінідада. Або розповідає вголос вірш про старий берест, який, незважаючи на свій вік, розпускає щороку кілька зелених листочків. Ана раз у раз повторює собі, що й у її випадку теж не слід упадати в розпач.

Адже Ана Пауча вважає, що знайома зі смертю віддавна, що спізналася з нею одразу після війни. Вона знає, що смерть її терпляча. Не квапиться заволодіти Аною. Ніби переситилася, забравши її синів і чоловіка ще в тому віці, коли вони приносили Ані щастя. А може, смерть не почувала себе безпосередньо причетною до «справи» Педро, Хуана й Хосе Паучів. Здавалося, вона хотіла дати зрозуміти Ані, що війна — тільки нещасливий випадок на величному шляху Смерті, на тому шляху, який називається Життям. Давши їй змогу прожити довгі роки, смерть ніби намагалась відкупитися за те горе, якого мимоволі завдала Ані. Таке горе, що Ана-Ніщо не раз запитувала себе, чи взагалі варто після цього жити на світі, чи не краще відразу померти. Певне, її сини й чоловік тільки виграли від того, що дозволили війні вбити себе. Як добре розмірковувати, то вони ніколи не нажили б чогось вартісного, скажімо, траулера. Нічогоісінько, крім отого вічного човна «Аніта — радість повернення», який шоліта треба було обшивати новими дошками, аби він міг витримати зимовий холод і буруни відкритого моря.

А тепер Ана Пауча відчуває, що смерть квапить її. Вона дає про себе знати всякими болями, спазмами та глибокою втомою, які турбують Ану дедалі частіше, примушуючи її уривати свої пісні й думки, одне слово, свої мрії, і падати на землю або спиратися на дерево, щоб перевести дух. Смерть уже заволоділа Аниним шлунком, набитим самими покидьками, та й то здебільшого краденими, бо на чесному жебрацтві не виживеш.

Вона не повинна померти, не діставшись на північ і власними очима не побачивши... Чого? Що ти хочеш побачити, Ано?

Вона в нестямі викрикує це запитання. Відчуває, як серед металу й каменю залізниці вона дедалі меншає, стає зовсім крихітна, але ж має вона право спитати себе, чого сподівається від тієї такої ще далекої півночі. Сподівається побачити свого сина. Свого «малюка», Хесуса Паучу. Побачити його своїми широко розплющеними очима, доторкнутися до нього руками. Ось чого вона хоче. Заговорити до нього голосом матері... Але ж він геть змінився за сорок років. Чи усвідомлює Ана Пауча, що музика її голосу давно перейшла в хрип? Яку надію, яку впевненість зможе вселити її хрипкий голос у серце сина, засудженого на довічне ув'язнення? Її син не залишить по собі ніякого спадку — ні дітей, ні майна. Він не матиме нащадків. Їхній рід урветься на ньому. Світ належатиме іншим. У тому світі житимуть інші люди. Тож що вона може сказати синові своїм ніжним голосом матері? Сказати: «Ми були приречені зникнути ще до свого народження»? Або: «Нас не

записали до книги життя, ми були лише помилкою творця, чимось зайвим на цьому світі?»

«Та й чи живий він досі, мій «малюк» Хесус Пауча?» — нараз озивається в Ані на диво тверезий голос.

Але Ані Паучі не хочеться слухати цього голосу — нехай навіть її власного. Вона замикається в собі, зціплює зуби й знову рушає в дорогу. Хоч у тілі Ані майже не лишилося крові та соків, ноги її кривавляться, а руки пігніють. Вона як те тверде пористе каміння, що завжди вогке, хоч коли до нього торкнешся, і ніхто не знає, звідки в нього та невичерпна волога.

«Зараз не час відповідати на такі запитання», — думає вона, намагаючись приглушити цей настійливий і зовсім новий голос, що раптом озивається в її голові, звучить у всьому її естві, шарудить у ньому, наче метушлива мурашка. Голос, що долинає з глибини її душі.

Ана Пауча йде по залізничній колії, що збігає вгору. Ступати досить незручно, гострі камінці врізаються їй у ноги. Та все ж таки вона пришвидшує ходу, більше не роздивляється, де ступити ногою, стрибає зі шпали на шпалу, обпікає пальці ніг об гарячі, немов жар, рейки. Вона скрикує — то голосно, то тихенько, — і навіть лається з усією щедрістю, на яку здатна її душа. Розмовляє з ліхтарями, що висять у неї над головою: «Світла! Дайте мені більше світла!» З ластівками, які шугають повз неї: «Летіть, летіть! Якби й мені ваші крила — як швидко долетіла б я до тієї лихої півночі!» Кричить диким смоковницям, що їх плоди вивертають їй усі нутрощі: «Гнилятина!» Звертається до олеандра, що стоїть біля мосту над потічком, гарний, наче казковий: «Чи пам'ятаєш той час, коли я вплітала твій цвіт у свої коси?»

— Погано! — ще кричить вона. — Як це погано — думати!

Така малесенька, вона докладає справді титанічних зусиль, щоб не заплакати. Ні, плакати їй ніяк не можна. Особливо тепер.

— Смерте, забудь про мене на якийсь час. Вдай, ніби ти не бачиш мене, не йдеш слідом за мною, не стала моєю тінню. Такою малесенькою тінню, а ти ж, смерте, така величезна! Зглянься наді мною! Я неодмінно прийду на побачення, яке призначила тобі. Дай же мені змогу ще настраждатися від цього сонця, яке, хоч і схоже на сонце в моєму краю, завдає мені тільки прикрощів. Ми зустрінемося з тобою одного снігового дня на півночі. Щоб ми не розминулися, то скажу точніше: того дня, коли все навкруги буде біле-біле. Не будь такою безжальною, як війна. Ти ж бо Смерть. Сеньйора Смерть, якщо хочеш. Твоя Величність. Смерть, коли це тобі до вподоби. Ти повинна дотримувати своїх обіцянок. Так велить тобі твоя гідність.

Зап'ястки, лікті, коліна, щиколотки, всі суглоби Ані Паучі більше не підкоряються їй, ніби раптом розм'якли на пап'є-маше або обважніли й огрубіли, наче суглоби в озвученої ляльки (в цьому випадку схожій на опудало). Її кістки ледь чутно похрускують, мов земні надра перед сейсмічною катастрофою.

Ана Пауча більше повзе, ніж іде. Її голова неблаганно хилиться вниз, ніби прагне лягти, нарешті, у землю, де їй судилося спочивати вічно. Підсвідомо мозок наказує тілу: «Вперед! Уперед!» Але ноги реа-

гують на це так, як реагує охоплена панікою армія на наказ перейти в атаку — втіає ще швидше.

Отож Ані Паучі нелегко володіти собою. Тепер, коли її душа мов відродилася, тіло майже цілком занепало. Вона ціпеніє, в неї пухнуть руки, ноги, голова. Чи є ліки від цього? Немає.

— Немає! — кричить Ана Пауча.

Просто вона не зробила того, що мала б зробити. Адже їй траплялися люди, які могли б подати їй допомогу. Хоч би та сеньйора, яка посадовила її за свій стіл, зробивши з неї королеву старців, — її, Ану, кого вбогість схопила за самісіньке горло. Коли б Ана далі підтримувала взаємини з тією сеньйорою, яка наче з неба впала, та, безперечно, порадила б літній жінці, скажімо, щоранку займатися лікувальною гімнастикою, щоб подолати заціпеніння й слабкість, а це допомогло б їй успішно завершити свій спортивний похід на північ. «Знаєте, моя любя, — напевне, додала б сеньйора, — коли я зберігаю форму, як самі бачите, то це тільки завдяки гімнастиці. І сеансам масажу. Спробуйте самі. До півночі далеко, а надто як іти пішки. Спражній марафон!»

Але Ана припустилася помилки, що після того, як війна забрала в неї чоловіка й синів, жила самотою. Тепер це дається взнаки.

Несподіване пробудження суглобів, яких Ана Пауча ніколи раніше й не відчувала, завдає їй чимало прикросів. Це, власне, не болі, а таке відчуття, ніби все її тіло шпигає тонюсінькими голками, а коли Ана вдаряється або падає, то гучні удари серця відбиваються аж у скронях. Вона тамує в собі розпачливий крик, уперто стримує сльози, і від цього її почуття зовсім притупилися. Вона йде скоріше за інерцією, ніж підкоряючись своїй волі.

Однаке крихітна Ана-Ніщо тримається добре. Здається, що ще дуже давно (можливо, ще навіть до свого народження) вона випила свій ківш лиха, що життя позбавило її будь-яких радощів, остаточно підтінуло її сили. Але воно лише підточило Ану, а не вбило її.

Ані Паучі тільки б трохи перепочити. Їй потрібна терпляча рука санітарки, яка б напоїла її вранці теплим бульйоном, поставила б компрес з одеколону, щоб остудити її гарячку, полегшити її душевні муки. Еге ж, цій крихітній воячці програних боїв необхідне хоч би коротке перемир'я. Це не так уже й багато...

Повітря холоднішає, наче вода в жбані, на ніч залишеному надворі. Час від часу Ану Паучу проймає дроз, і її крихітне тільце, що опинилося в несприятливому середовищі, ще більше сутулиться. На губах її з'явилися якісь невідомо чим викликані смужки. Можливо, то сліди абиякої їжі й слини. Ана намагається стерти ці ознаки вбогості, змиває їх холодною водою, і таки домагається успіху, але при цьому роздирає собі губи до крові, що, засохши, вкриває їх ще неприємнішою корою. І тепер у неї таке враження, що ці губи зовсім чужі.

Не плакати! Звісно, Ані Паучі зараз дуже нелегко, але вона не повинна скімлити й ще більше ускладнювати своє становище. Вона до крові прикуштує собі язика й іде далі.

Потім раптом налітають хмари.

Зроду Ана Пауча не бачила стільки чорних хмар. Вони мчать з півночі швидше за поїзди, затягують сонце, забарвлюють землю в сірий

колір, мовби одягаючи її в якийсь мундир. Ана, згорбившись, відчуває, що ця сіризна, ця величезна тінь, яка стрімко насувається, — це перша ознака бурі. Вона приносить із собою вологу й задушливу спеку, вкрай наелектризовану, майже нічну темряву, блискавку й грім. І ту особливу тишу, яка навіює страх на тварин і птахів. Усе замовкає. Обрій стає пурпуровим, мовби світло втекло на інший кінець планети. Завмирають охоплені жахом дерева, щомиті чекаючи удару блискавки. Наче спрагли вуста, розкриває свої пори земля, щоб напитися води і потім забувати щедрим врожаєм. І ще гострішими стають камінчики біля рейок, і ще більше звужується колія. Не встигши скинути до кінця свою шкіру, щодуху мчить кудись гадюка, схожа на жебрачку в лахмітті. З-поміж каміння на схилах виринають зграї гризунів, досі невидимі: наставивши тремтячі вусики, вони якусь мить нюхають сповнене небезпеки повітря й знову зникають у своїх підземних лабіринтах. Десь за пагорбками завив собака — його збентежила ця несподівана ніч. Ана Пауча, що опинилася наодинці сама з собою, підводить голову й бачить, як темрява усе густішає. Здається, небо тріскається, наче погано випалений глек. На його тлі миготять якісь страшні потвори, мовби безсоромно паруючись. Зникла небесна синь. Кудись поділося й повітря, його замінило щось неймовірно важке, чим неможливо дихати. Ана Пауча вся тремтить, обливається потом, роззявляє рота, наче рибина на березі. Вся вона обважніла, ноги відмовляються їй коритися. Ген далеко в напівтемряві, на самому краю світу Ана бачить старий склад, що визирає з-за гайка жалюгідних евкаліптів. Охоплена панікою, вона намагається йти швидше. Їй відомо, як вибухає на морі шторм, але вона зовсім не знає, що таїть у собі ця німа, непорушна тиша землі, яка готується зустріти гнів ошалілого неба.

Ана Пауча ще не дійшла до складу, коли вуха їй різнуло щось схоже на гудок поїзда, і атмосфера мов збожеволіла. Все довкола стало дертися, наче тканина, запалахкотіли блискавки, загурчали громи. Потім заляпотіли об землю величезні краплини дощу. Вони проникли крізь лахміття Ани Паучі, заструмили по всьому її тілу. Вони засліпили Ану, намагаючись прибити її до землі, поховати під крижаним саваном.

Обшарпана воячка вперто простує до захистку. Вона не знає, як їй боронитися від цієї оскаженілої води, анітрохи не схожої на морську воду, води, що падає згори, наче бомби, розбуджуючи в її пам'яті не-виразні спогади про війну. Ана Пауча відважно проганяє від себе цей новий образ смерті.

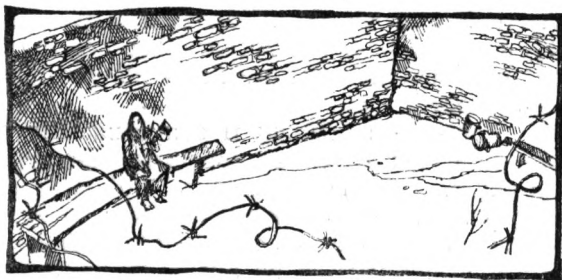
— Ще не час, хвойдо! Не час! — кричить вона. Потім додає, уже спокійніше: — Потерпи ще трохи, сестро. Бо ж я не дійшла до своєї півночі.

Після грози два дні вона тремтить від холоду й лихоманки в своєму притулку. Інша жінка, мабуть, не витримала б цього. А Ана Пауча витримує. Вона відважно стає на бій з лихоманкою. Розповідає тіням сумні історії, що їх її пам'ять забарвлює в чорне, підробляється під голос сліпого Трініада, щоб продати уявним покупцям породжений видивами образ свого кохання до Педро Паучі, розкриває останній закуток у власній свідомості, де вона поховала труп цього кохання ще того дня, коли її сини й чоловік пішли на війну й більше не повернулися додому.

— Я тоді знала, що їхня смерть близько. Я навіть приготувала собі

жалобне вбрання. Я не купалася, щоб надовше зберегти палкі поцілунки моїх синів. Свої коси коханої жінки я пов'язала хустиною. І кохання почало повільно вмирати, з кожною хвилиною глибше й глибше поринаючи в мертво тишу.

Ана Пауча ніколи не розповідала про те, як помирало її кохання. Вона не розповідатиме цього й тоді, коли опритомніє. Це історія назавжди залишиться в таємничій сутіні порожнього складу. Адже смерть кохання — це тільки акт подружньої слабості, у той час як смерть Ани-Ніщо, смерть, яка переслідує жінку протягом усієї її подорожі на північ, — акт сили. Акт добровільний. Відповідальний.

13

Порожньо в кишенях, порожньо в шлунку, пуста в душі. Ана-Ніщо вже й не знає, як би його хоч трохи зібратись на силі, щоб знову вирушити в дорогу. Вона знаходить воду і вмивається, сподіваючись, що це збадьорить її. Та вона ледве витримує. Крижана вода викликає страшний біль у білуватих тріщинах між пальцями ніг, здирає кірку на подряпинах рук. Ана Пауча рве свою останню спідницю й перев'язує собі рани. Зостається тільки в тонюсінькій чорній сукні. Коли виходить зі складу, їй здається, що вона гола, як сказала б вона, «непристоїно гола». Через свої давні забобони вона відчуває себе незручно. Хоча навіряд чи хтось тепер подивиться на неї так, як дивились у ті часи, коли вона була «Анітою — радістю повернення». Ана це знає. Тож чого вона вперто бачить себе такою, якою була давно-давно? Адже нема нічогоісінько спільного між Аною Паучею й Аною-Ніщо. Між ними пролягла бездонна прірва. І чому вона й далі вперто має себе за людину? Вона ж тепер покидьок, не більше.

І ось її таку, жалюгідну до невпізнання, зустрічає сонце, що знову засяяло в небі. Гордовите сонце, яке більше не обпалює землю, як обпалювало до грози. Тепер трава вкривається росою, а в затінках і вдень, і вночі зберігається волога. Ані Паучі впадає в око, що люди на полях більше не носять солом'яних брилів, які вони носили ще минулого тижня; вони дивляться на обрій, не мружачи очей, не прикладаючи дашком рук до чола. Очевидно, літо покинуло ці місця. Тополі тремтять, мов мерзлякуваті цуценята. На дротах електричних мереж уже не видно ластівок. Настала осінь, не попередивши про себе Ану Паучу, як колись попереджала, морськими прикметами. Море перестало бути частиною її світу. Їй слід би навіть відмовитися від свого прізвища «Пауча», яке одвіку належало мореплавцям, воно втрачає свій сенс на цій кам'янистій землі. Мабуть, їй слід би також взагалі забути про море. Так би мовити, замкнутися в собі. Але ж не може забути вона про свого сина,

«малюка» Хесуса Паучу, який чекає на неї у в'язниці на півночі, і про цей обважнілий від вогкості вузлик із приправленою ганусом, щедро посолодженою й спеченою на олії хлібиною з мигдаликami. Ана більше не наважується назвати це пирогом.

Ана Пауча, найкраща у світі людина (у щойно створеному світі або приреченому до загибелі — не має значення), харчується травою, корінцями й цибулинням. І так само як усім злидарям, що сунуть дорогами цього краю, їй щастить іноді натрапити на кукурудзяний качан, батат або буряк, що випали з товарного поїзда, і вона, наче пацюк, гризе їх цілими годинами. Від цього в неї болять ясна й зуби, вона випльовує шкуринки з кров'ю. Ана Пауча схожа на пташку в клітці з набитим лушпайками дзьобом. Холодний вересневий вітер тісно притискає чорну сукню до її кощавої постаті. Від неї залишаться самі кістки, коли вона дістанеться до своєї міфічної півночі. Смерть ризикує зламати об них свою косу.

Голод — постійний її супутник. Він бурчить у її животі, наливає свинцем ноги. Висипає прищами, зводить тіло судомою. Коли Ана Пауча скидає свій шолом воячки, щоб заплести коси, в її руках лишаються жмутки волосся, схожого на біле клоччя. Навіть воші покинули цю безплідну голову. На обличчі в неї проступає кілька фіолетових жил, через що вона скидається на анатомічний малюнок. Кожен, хто побачить цю голову, переймається бажанням молитися. Але не перед богом, бо ця голова — не вітвар, де має право оселитися бог, а перед землею, перед тією землею, що приймає в себе людські тіла, перед кладовищем на місці побоїща.

Знову Ана Пауча змушена відійти від залізниці, де вона більше не спроможна битися за покидьки з собаками, пацюками, баранами, хижими птахами та іншими старцями й різношерстими волоцюгами, сильнішими й спритнішими від неї в боротьбі за життя. Після них їй уже не вдається знайти нічого істотного. Жодної кісточки, щоб посмокати, жодної росинки, щоб злизати. Повітря пахне гарячим залізом рейок і зів'ялим листям. А гірське повітря ще більше збуджує апетит.

Знову Ана Пауча завертає до міста.

Міста завжди огортає серпанок запахів їжі, змішаних з бензиновим перегаром. У кожному з них є вокзал, є велика площа, на якій, мов вартові, стоять старі платани. І кав'ярні. Величезні, як, скажімо, «Насьйональ». Коли в ньому відчиняються двері, пахощі страв вихлюпують на вулицю, наче хвиля під час морського припливу. В Ани Паучі різко стискається шлунок, аж до хребта прилипає. Вона ковтає слину й знову простягає руку до людей. Може, знайдеться хоч одна милосердна душа, яка подасть їй милостиню. Але в неї нема більше сили вимовити ритуальні слова: «В ім'я господа бога подайте милостиню». Та й не хоче-ться їй згадувати бога. Вона не любить говорити про чужинців.

Як і в усіх інших містах, є в цьому місті свої жандарми. А це ж вони ніколи не минають людини з простягнутою рукою. До Ани Паучі підходить жандарм у голубому мундирі. Не цивільний гвардієць і не

«грістаповець». Судячи з усього, він чоловік непоганий. Жандарм веде Ану на склад мерії і замість прочитати їй нотацію за те, що вона бродяжить чи старцює, дає мисочку супу. «В кожного є своя мати. Кожен зберігає в серці образ літньої жінки, яка була або є його матір'ю», — думає Ана-Ніщо.

Жандарм ставить їй запитання.

Що примусило її піти в жебраки?

А вона не пішла в жебраки. Вона подорожує, і це злидні штовхнули її на такий ганебний вчинок.

— А хіба можна вирушати в подорож самій, а надто у вашому віці? — питає чоловік у голубому мундирі.

— У мене нема нікого.

— Куди ви йдете?

— На північ.

— До кого?

— До свого сина.

— Він там живе?

Мовчанка.

— Де живе ваш син? У якому місті?

— Він у в'язниці.

Мати, чий син перебуває у в'язниці, не має нічого спільного з образом тієї матері, що його носить у своєму серці кожна людина (навіть жандарм). Мати, чий син у в'язниці, враз цілком змінилася: стала матір'ю злочинця. «Отож вона й сама злочинниця», — думає Ана-Ніщо.

— Отже, ви не дуже поспішаєте. Можете на якийсь день затриматись у дорозі. Ваш син нікуди не вибуде, не попередивши вас.

— Затриматися на день?

— Ми готуємо одне свято, люба сеньйоро. Щось на зразок національного торжества, масового залучення людей до інтересів батьківщини, що є й нашими інтересами. Дорога та їжа оплачуються. Ще й видається невеличка грошова допомога в сумі двісті песет на кишенькові витрати, щоб не кривдити трудящих. Бо батьківщина й трудящі — для нас одне й те саме!

Хоч промова жандарма сповнена належного ентузіазму, проте не зовсім зрозуміла. Вона не проливає світла на деякі речі. Або, можливо, аж забагато проливає, засліплюючи Ану Паучу. Вона ніяк не збагне, хто ці «ми», чиї заслуги й щедрість так вихваляє жандарм. Втративши синів і чоловіка, вона також не знає, кого вважають тепер трудящими. Що ж до батьківщини... Ана остерігається її, батьківщина для неї — це тільки образ краху, смертоносне слово. Чим іншим могла стати для Ани батьківщина, яка забрала в неї чоловіка й синів? Батьківщина й війна — дві сторони однієї монети. Але двісті песет — це гроші. Ана Пауча зможе купити собі на них полотняні черевики на мотузяній підшві і дати якийсь спочинок своїм збитим до крові ногам.

Ана Пауча каже:

— Гаразд, сеньйоре, за гроші я згодна... Але я не вмію співати...

Дарма. Вона вдаватиме, ніби співає. На повні груди. Розтулятиме рота. Ось так. Жандарм у голубому мундирі задоволений. Він дає Ані ще одну мисочку супу й скибку сиру. Посміхаючись, називає її бабусею.

Ана Пауча думає, що й серед жандармів трапляються люди. Вона всміхається. Сідає на лавку й їсть. Потім намагається бодай трохи при-

чепурити свою голову воячки й опорядити своє блаженське вбрання. Мабуть, у неї не зовсім пристойний вигляд. Ана теж не позбавлена людської гідності.

Крізь ґрати складу, де Ану Паучу попросили почекати, вона бачить, як на просторому подвір'ї жандарми в голубих мундирах ставлять на козли величезного стола, ніби готуючи розкішний бенкет для сили-силенної гостей. Нескінченна валка ваговозів скидає тут велетенські кошики з паперовими пакетами, химерно пофарбованими в кольори національного прапора: червоно-жовто-червоні. В пакетах — сніданок, що має підтримати вокальні сили цілого тлуму несамовитих демонстрантів. Тут усе робиться як слід — і на широку ногу. Організатори знають, що порожній шлунок не дуже заохоче людей до радісних вигуків захвату. Якщо того вимагають обставини, треба нагодувати людей досхочу. Цирк також має свої закони.

Коли нарешті сходить сонце, на подвір'ї не лишається жодного ваговоза. Западає глибока тиша. Величезний буфет уже приготовлений. Ніби вночі тут сталося чудо.

Ана Пауча не спускає очей з подвір'я. З кийками в руках, заспані жандарми тісною шерогою оточують стіл, а інші стають на чати біля вхідних дверей мерії.

З'являється команда жінок у сірих чоловічих костюмах, голубих сорочках і при краватках, з вишитими на грудях, на самісінькому серці, стрілами та ярмом — символом фаланги, у вохристих товстих панчохах, чорних черевиких на низьких підборах, баскських беретах, з-під яких вибивається по-хлопчачому підстрижене волосся. Вони зиркають навколо пильним, наче в хижих птахів, поглядом і, здається, пишаються, що сьогодні вони не просто історична ремінісценція, а й стають у пригоді для організації демонстрації.

Приходять сюди вичепурені священники з повними по вінця кропильницями й натоптаними облаткою шлунками, маніжаються після заутрені, наче повії на свято. Вони пускаються в чорний танок, освячуючи людей, що керуватимуть церемонією, та їжу, яку їстимуть її учасники. Покидаючи подвір'я, священники лишають тут якусь містичну задуху, що долинає й до Ани Паучі і викликає в неї нудоту. Ана не знала, що бог був спільником батьківщини.

Потім приходять черниці в такому строгому вбранні, що скидаються на священників у сутанах, а їхні голови схожі на метеликів з накрохмаленими крильцями. Вони спокійно оточують довжелезний стіл на козлах, завалений пакетами зі сніданками. Високі інстанції, серед них і його високопреосвященство єпископ, доручили цим Христовим сестрам роздавати пакети, одержуючи за це ритуальний поцілунок у чотки. Щоправда, цей поцілунок не обов'язковий. Що ж до сніданків, то кожен учасник демонстрації одержить по пакету. Ні більше ні менше. Добродійністю не слід надто розкидатися, так само як і всім іншим на цьому грішному світі. Так учив святий Фома Аквінський. Його високопреосвященство єпископ — прихильник Арістотеля. Милосердні черниці також.

Сидячи на кам'яній лавці, Ана Пауча бачить з-за ґрат новий для неї світ, але бачить його з-за лаштунків. Звісно, враження її туманні, бо

вона не знає, що потрапила на ретельну підготовку до події, яку національне радіо, телебачення і преса назвуть завтра «стихійною масовою демонстрацією народу».

Вранішня сутінь, яка мовби тільки й чекала, коли нарешті скінчиться це приготування, враз розсіюється. З настанням дня з'являється низенький опецькуватий сеньйор з темною бокатою шкіряною валізкою в руці. Тільки він один здогадався взяти з собою речі. Практична людина. Хіба ж угадаєш, що чекає на тебе в дорозі?

Опецькуватий чоловічок з бокатою валізкою мчить до будки вартового, враз розвіюючи сонливість, що там панувала.

Починають прибувати демонстранти. Довга вервечка людей, що тягнуться ген за межі двору. Ана Пауча не може охопити зором усе, що тут відбувається, але вона передусім вдивляється в обличчя людей. Їй здається, що вони не встигли вмитися (або вмилися поспіхом), бо не перестають кліпати очима під ранковим сонцем. Їхні чола досі морщатся від сновидінь, яких вони не можуть пригадати. А може, ті сновидіння були такі кошмарні, що пам'ять підсвідомо відмовляється їх згадувати.

Довга вервечка людей обходить стіл, посувається повз будку вартового й прямує до автобусів. Опецькуватий чоловічок з посмішкою на вустах урочисто відраховує в будці по двісті песет з пачок банкнот, якими набита його валіза, й простягає їх кожному учасникові демонстрації.

За аркадами, по той бік пофарбованої в чорний і золотий кольори штахетної огорожі, Ана Пауча бачить автобуси; їх оздоблені хромом боки виблискують під сонцем, що тільки-но піднялося над обрієм. До неї долинає гуркіт моторів, і вона бачить, як напхом напхані гомінкими людьми, що ніби їдуть на якесь гульбище, автобуси один за одним зникають. Прудкі, як ластівки, черниці й солдатики в сірому без угаву метушаться, бігають то з подвір'я на вулицю, то з вулиці на подвір'я, даючи поради й ляпаси, щедро розподіляючи медалі й прапорці. До демонстрантів приєднуються кілька повій — щоб чоловіки не почували себе самотніми в дорозі. Або в Мадриді. Але грошей їм не видають, хоча ці хвойди також є дочками батьківщини. Вони вирушають у подорож на свій страх і ризик. Товсті буржуйки, порадившись між собою, згоджуються видати повіям сніданки — адже милосердя не знає меж. Бог цьому свідок! Повіям також дозволяють, хоч і не зовсім охоче, підфарбуватися, ніби вони мають зніматись у фільмі жахів у ролях прислужниць Дракули¹, прислужниць, які мчатимуть в автобусі по курних кастільських дорогах, осяяні яскравим вересневим сонцем. Щоправда, сеньйора дружина військового губернатора розпорядилася стежити, щоб вони не проникали у ваговози з семінаристами та солдатами.

— Слід берегти здоров'я батьківщини, — сказала благочестива сеньйора.

Час квапить. Сонце наближається до зеніту. Велика демонстрація має початися в Мадриді о другій пополудні, а їхати туди щонайменше чотири години. Вже не кажучи про те, що в дорозі може зіпсуватися

¹ Дракула — фантастичний кровожерний герой однойменного роману англійського письменника Брема Стокера (1847—1912).

мотор, комусь забাগнеться піти до вітру й, звісно, неминучі автомобільні затори... Ідьмо, ідьмо якомога швидше! Якщо когось на задньому сидінні занудить, то хай він висуне голову у вікно!

Ану Паучу, «цю гарненьку бабуню, що провела ніч на складі», як висловився жандарм у голубому мундирі, викликали останньою. Найтовстіша з буржуйок, наймужеподібніша із солдаток, найсвятобливіша черниця й голубий жандарм (найголубіший серед усіх жандармів) готують їй сніданок (подвійний), ведуть її через подвір'я, майже несуть, щоб вона не збила ніг об вікові плити, дають їй поради, вручають чотки, медалі та прапорці, відрекомендовують опецькуватору чоловічкові з касою і кокетують перед ним, прохаючи, щоб він винагородив її чотирмастами, а не двомастами песет.

— Бачите, сеньйоре скарбник, який це господній дар! Вісімдесятирічна бабця! Саме провидіння нам її послало! Ровесниця нашого славного каудильйо. Так, ніби вони знайомі з дитинства, ніби разом ходили до школи або гралися в молоду й молодого на площі під платанами. Просто чудо!

Побачивши це чудо, всі, в тім числі шофер і медсестра, переймаються радістю. Вони звільняють місце в автобусі в найпершому ряді, змітають із сидіння зі штучної шкіри порох, садовлять туди Ану Паучу й майже повністю зачиняють шибку, щоб вітер не заपोшив її крихтих очей. Вони садовлять її на почесне місце.

Вона, малесенька Ана-Ніщо, скоряється їм, притискаючи до грудей свого нерозлучного вузлика-ілюзію.

Автобус рушає з місця. Ана Пауча, яка не знає географії своєї країни, зовсім не здогадується, що вона їде назад, на південь. Її везуть до Мадріда, де батьківщина виявлятиме свою підтримку вбивці її синів і чоловіка. Північ віддаляється від неї.

14

Тепер колеса автобуса, а не ноги Ани Паучі, долають дорогу. Чудово так подорожувати! Не треба втуплювати очі в землю, щоб не наштовхнутись на якусь перешкоду. Тепер її ноги відпочивають, її литки не зводять судома, її стегна зручно вмостилися на м'якому сидінні. Ана не боїться, що її вкусить гадюка або що вона ненароком наступить на повільного й лінивого, мов сп'янілого від нічної роси, слимака.

Нарешті вона може милуватися краєвидом, не нишпорити очима по купах нечистот на пустирищах, по зарослих колючим чагарником

схилах, по старій соломі в покинутих складах, яка втратила запах пшениці чи вівса й пахне жebraками та злиднями.

Дерева обіч цієї дороги побілені вапном, наче соромляться стояти голі. На деяких навіть є номери, ніби для того, щоб вони могли відрізнитися від інших дерев. Ось на одному з них номер 515. А онде, трохи далі, на старому кипарисі чітко видніє цифра 520. На бетонних парапетах мостів, перекинутих через яри, стрибають сороки й скрекочують до подорожніх, але ті їх не помічають.

— За дві години ми прибудемо до Мадріда, — каже шофер.

Бідолашна Ана-Ніщо зачарована. Вона не раз чула, що північ десь поблизу Мадріда. «Яке щастя ця демонстрація», — думає Ана, не знаючи, що вона давно проминула Мадрид, ще зі своїм приятелем Трінідадом.

Ополудні гасне сонце. Небо з усіх боків затягують величезні хмари, і враз пускається дощ, забарабанивши по шибках автобуса. Ана Пауча відчуває, як її огортає хвиля тепла, підкочується до грудей, розм'якшує руки й ноги. Як приємно перебувати посеред води й не відчувати холоду, сховавшись у цій металевій мушлі! За непроглядною зливою не видно анічогісінько. Зникли довколишні краєвиди. Автобус тепер скидається на корабель, що розтинає височенні хвилі. Гілки, що шмагають автобус, нагадують засліплених риб, які втратили орієнтири в цьому перекинутому догори дном океані.

Літня жінка дрімає, не перестаючи їсти, наче козеня, яке ссе дійку, заплющивши очі. Позад неї демонстранти гомонять про літню грозу, про маленьких жабок, що, мабуть, з'являться після дощу, як було торік і позаторік, про слимаків у гострому соусі, що їх неодмінно їстимуть сьогодні ввечері селяни, про пізню спаржу, що за ніч виросте не менш ніж на палець. А один чоловіча запевняє, що вересневий дощ згубний для виноградника. Його обзивають п'яницею, і лунає веселий сміх.

Ана Пауча їсть свій сніданок, не вступаючи в розмову. Вона знає: все земне для неї чуже. Ана — жителька морського узбережжя. Вона навіть у напівсні могла б визначити найсприятливішу пору для ловлі раків, збирання поживних водоростей, якими годують свиней, та морських молюсків, що їх смажать, покропивши білим вином, або уламків відполірованих хвилями коралів. Вона знає всі морські таємниці, але не знає жодної з таємниць суходолу. Лише зачувши істеричний сміх чайок, Ана вже здогадується, що наближається буря, але їй нічого не говорить глузливий свист жовтодзьобого дрозда. Попоївши, Ана Пауча засинає.

Прокидається вона раптово. Дощу вже немає. Хмари нестримно тікають, не лишаючи за собою жодних слідів. Знову спалахує сонце, заливаючи долину промінням. Краєвид убрався в нові яскраві барви: перед очима Ани Паучі постають яскраво-червоні поля, жовтогарячі чагарники, фіолетова глина на схилах, що не вбирає в себе води, глина, на якій добре почувають себе тільки пишні арабські олеандри; подекуди видніють темно-зелені ялини й зелено-голубі дуби... А онде на безплідній ріллі зграйка куріпок розпустила чорне й золоте пір'я, наче піратський прапор. Повітря мерехтить: то виблискують у ньому краплини дощу, пронизані сонячним світлом і підхоплені вихорцями прим-

хливого вітру. Над обрієм виникає веселка, схожа на величезний знак запитання. Ана Пауча всміхається.

Змахнувши головою, вона розганяє свої сновидіння, щоб якнайповніше відчувати дійсність цієї подорожі. Чи такі подорожі часто влаштовуються? А втім, їх не називають подорожами. Люди, що сидять в автобусі, вживають інші слова: похід підтримки, вияв масового схвалення, вдячності, пошани... Та в їхніх словах і реготі Ана вловлює якісь недововки, щось вимушене. Наче ці люди намагаються приховати за штучною радістю свій сором. Що ж до Ани Паучі, то вона справді відчуває велику радість і їй байдуже, що в її душі вже зароджується почуття сумніву. Вона вдячна цим гумовим колесам, що несуть її, немов на крилах, над безплідною землею кастильського плоскогір'я; до того ж у неї в кишені чотири сотні песет. Отож вона зможе, коли дістанеться нарешті до тієї півночі, спекти вранці хлібину з мигдаликами (мабуть, їй пощастить знайти якусь піч), піти пополудні до в'язниці, домогтися дозволу на п'яти-шестигодинне побачення, а потім померти. Уві сні. Атож, їй хочеться померти уві сні. Ніч, безперечно, найзручніший час для того, щоб покинути цей світ. Так померли її батьки. Нікого не турбуючи. Тому й вона хоче померти, коли її здолає перший нічний сон, лагідний і легесенький, наче політ птаха, що витає в повітрі. Такий сон, коли сновидіння з'являються самі собою, так, як ростуть самосійні квіти. Померти посеред якогось сновидіння. Але якого саме? Чи не того, коли їй снитиметься тисячу разів відкладена подорож до норвезьких фіордів, яку вони, Педро Пауча й Ана, хотіли здійснити в розквіті свого кохання і, мабуть, таки здійснили б, коли б не завадила їм війна?

Ана знов уявляє себе молодою, в її уяві зринають образи-спогади, що їх вона сама вигадала. Надягає коралове намисто, чіпляє дерев'яні сережки, просуває в обручку пахучу стеблинку жасмину, приколює на груди гілочку квітучої помаранчі. Розплітає довгі чорні коси, висуває вночі голову у вікно, що виходить у ялиновий гай, щоб її волосся подихало солоним бризом, який скидається на глибоке зітхання скель. Мне й прасує пропахлу лавандою атласну білизну, мов юна наречена, розглядає руками швейцарське мереживо, що прикриватиме її груди, які виплекали трьох синів, мацає свої тверді стегна, на яких збереглася сіль морських поцілунків. Вона терпеливо чекає того чудового літа, коли білий корабель повезе її до норвезьких фіордів. Ана-Ніщо.

Та ось напис на одному з придорожніх щитів повідомляє, що Мадрид зовсім недалеко. Вже видніють вілли у фешенебельному північному передмісті столиці, оточені високими мурами кипарисів — непроникинами, важкими й невсипущими, наче тісна шереха олов'яних солдатів. Здалеку здається, що доріжки кольору паленої цегли на іподромі перетинаються між собою, мов олімпійські кільця. Тенісні корти, ресторани на зашкленних терасах, алеї між рядами акацій. Щедре пополудневе сонце виграє промінням на яскравій, наче й не осінній зелені. Не вмовкають дрозди, голуби й сороки, мовби намагаючись оживити своїм скрекотанням і щебетом цю строгу, добре впорядковану й заgrimовану під райський сад природу. Всі вікна, дзвіниці й вежі прикрашені червоно-жовто-червоними прапорами, що радісно тріпотять на гірському вітрі. В міру того як до столиці прибувають набиті демонстрантами автобуси, поїзди й автомашини, все більше й більше лунає автомобіль-

них гудків — настирливих і різких, що заглушують усі інші звуки. Здається, все місто, вся країна вийшла на вулиці над якими гримлять клаксони, виконуючи національний гімн.

Однаке є вікна, що відразу ж зачиняються, коли на вулиці з'являється колона демонстрантів, є вуха, що навмисне прикидаються глухими й ховаються в своїх домах, — здається, мовби щось невидиме зумисне повертається до сьогоднішнього торжества спиною. Але Ана Пауча нічого цього не помічає. Вона вважає, що всі сьогодні вийшли на вулиці, що всі «за».

На площі Монклоа — священному історичному місці, де проходили подячні молебні, політичні мітинги, масові страти та інші офіційні церемонії, — організатори дня підтримки каудильйо Іспанії зустрічають демонстрантів, що прибувають з півночі країни. Величезну площу заповнюють люди з прапорцями й транспарантами в руках. Молодики з «геррільерос де Крус-Рей» (фашистські активісти з пістолетами під піджаками) шикують довжелезну колону демонстрантів, що невдовзі рушить у напрямку Східної площі. Ані Паучі вручають новенький прапорець і ставлять її на чолі походу.

Людська колона скидається на змію в червоно-жовто-червоній лусці, перевтомлену від крику, перевгодовану гаслами. Вона суне під плаusername з червоним, як вогонь, листям по вулиці Принцеси. Червоно-жовто-червоний колір мовби забарвив вікна житлових будинків і готелів, крамниць і офіційних установ, ліхтарі та лапки голубів. Це несподіване цвітіння, цю невчасну весну наперебій вітають церковні дзвони. Організована група (ще одна!) черниць із чотками в руках та молитвами на вустах веде ватагу дітей, вбраних як до першого причастя: хлопчики — в офіцерських морських мундирах, дівчатка — в старовинному вінчальному вбранні. Здається, цих мініатюрних чоловічків і жіночок привели сюди тільки для того, щоб задовольнити цікавість роззяв.

— Як це зворушливо, коли діти кричать «Viva Franco!»¹, — кажуть вони.

Великі буржуа, ті, що розбагатіли за часів Франко, нахиляються над цим видовищем з широкими, як їхні навстіж розчинені балкони, посмішками й аплодують. Мабуть, занадто бурхливо. Вони не встигли навчитися добрих манер. «Тридцяти років влади замало для того, щоб змінити генетичні закони», — думають аристократи, справжні, які сховалися в сутіні своїх палаців і нудяться під співчутливими поглядами предків, що дивляться на них з портретів. Більшість із них аж ніяк не схвалюють цього ярмаркового свята, що лицемірно прагне продовжити агонію старезного диктатора й затримати появу жаданого короля. Цього диктатора вони вважають мертвим ще відтоді, коли він прийшов до влади.

— Авжеж, люба графине, нам дуже потрібна ця смерть. Хай живе король!

Ана Пауча не чує тих нишком виголошених слів, вона перейнялася гарячковим захватом купленої юрби, що рухається вперед у шаленому ритмі святкового міста.

Батальйони жандармів і поліцаїв — і в цивільному, ті, що викрикують гасла, й у мундирах, ті, що наглядають за порядком, — безперестану метушаться, організовуючи стихійні крики загальної підтримки

¹ Хай живе Франко! (Ісп.)

Завтра естафету переберуть від них газети й інші засоби інформації. Залунають гучні голоси, які славимуть батьківщину. Але чи бодай словом прохопляться вони про її батьківщину, батьківщину Ани-Ніщо, батьківщину переможених? Чи вони хоч знають, що то таке — батьківщина переможених?

В Ани Паучі складається прикре враження, ніби її оточують не люди, а напівприховані пістолети, нервові автомати, мовби вони не виспалися як слід минулої ночі. А може, вони ніколи й не сплять. Автомати, що їхні стволи ціляться не в тіла, а в душі людей.

Багатобарвний і багатоликий людський приплив, вируючи й зчиняючи такий галас, ніби настав кінець світу, вливається на площу Іспанії, де, закам'янівши на п'єдесталі, на нього дивляться Дон-Кіхот і Санчо Панса. Але вони не бачать своїх нащадків, бо їхні очі заляпані посідом міських голубів, які тут ніколи не переводяться.

Людське море здимається, напливає з усіх боків, махає прапорцями й крикливими транспарантами. Ана Пауча відчуває, що опинилася у страхотливій водоверті поту й крику. На неї вихором налітає безліч різних запахів. Вона дивиться на все широко розплющеними очима, намагаючись зрозуміти, що вона тут робить. Вона більше не має права ховатися за своєю неосвіченістю. Вже ті часи минули, коли вона була тільки неписьменною літньою жінкою, чие життя мало одне виправдання: смерть. Для неї скінчився затишок темноти.

Йй стає все ясно, навіть приголомшливо ясно. Вона, Ана Пауча, прозвана Аною Червоною, бере участь у демонстрації підтримки каудильйо Іспанії, демонстрації, спрямованій проти думки зарубіжної громадськості, недоброзичливої щодо Франко, проти підпільної діяльності внутрішнього ворога. Ана починає відчувати, що цим внутрішнім ворогом є вона сама. Вона особисто.

Кінна штурмова гвардія (ще один різновид поліції) вишикувалася вздовж гарних садів Сабатіні, де колись прогулювалися криноліни й мереживні хусточки з королівського двору. Тепер тут весело дзюрчать фонтани, а щебету птахів не чути, бо, налякані криками демонстрантів, вони повтікали у парк Мавра, що за палацом, сховавшись там у густому листі. Військовий оркестр виконує на мідних трубах та барабанах гімн фаланги, який являє собою не що інше, як нашвидкуруч перелицьований нацистський гімн. Послужливо світить сонце. І бамкають дзвони. Тисячі дзвонів. Ніби Мадрид — одна ошаліла церква.

Однак юрма благоговійно мовчить. Мовби наближається хвилина причастя. Похмура й спітніла, вона затоплює Східну площу, яка розгортається у всій своїй незворушній красі: старовинні будівлі, фонтани, статуї, зелені моріжки й дерева.

Юрма дістає категоричний наказ: пильно дивитися на королівський балкон Східного палацу й чекати подальших вказівок. Ціла армія поліцейських охороняє всі двері й широку еспланаду, що межує з садами Сабатіні, на якій тепер не видно жодного туриста. Під неокласичними аркадами, мовби підвішеними з якоїсь скелі над безоднею, видно кастільський краєвид — суворий і випалений, зовсім не такий, як ті краєвиди, на тлі яких басують могутні коні Веласкеса, стоять його гранди з поставою святих, — кричуща брехня мистецтва й історії.

Лівую рукою (тією, що відповідає на поклик серця) Ана Пауча пригортає до себе вузлик з приправленою ганусом, щедро посолодже-

ною й спеченою на олії хлібиною з мигдаликами, ще одна властивість якої, властивість пирога, вивірюється крізь пори, які вже давно засохли. Її друга рука, права (та, що відповідає на поклик нищих потреб життя), підіймає вгору червоно-жовто-червоний прапорець. Ана Червона бере участь у франкістській демонстрації.

Він з'являється в ореолі своєї слави, що тримається на багнетях і річках крові. Він мав би бути велетом, височенним, як гора, осяйним, як сонце, привабливим, як сам бог. Але ні. Він низенький. На вигляд потворний. Жалюгідний і старий. Обличчя зоране безліччю зморщок. Рухи якісь розладнані. Нічого спільного між цим чоловічком і його славою. Наче поламаний механізм, що працює з переборами. Тінь від колись живої людини. Над ним витає інша, реальніша за нього самого тінь — тінь його недуги. Незважаючи на мундир головнокомандуючого, незважаючи на пишні відзнаки на дитячих грудях, на орденські стрічки й тасьму, що прикрашають його, наче розкішний подарунок, його смертельна хвороба така очевидна, ніби вона сама з'явилася оце перед натовпом.

Крики захвату, що зустрічають його, дуже швидко переходять у тужливе голосіння по небіжчиків. Його слава меншає, стає скороминуючою, сміховинною. Димова завіса. Цей труп ще посміхається, але вже наче з того світу, наче віддаючи шану часові, який виявив йому честь на мить зупинитися перед ним. Час смерті.

Ніхто нічим не може тут зарадити. Ні його дружина, обвішана перлами, ні його генеральний штаб — люди з профілями хижих птахів. Всі вони підтримують цього дряхлого чоловічка, цю живу смерть у карликовому тілі. Та все марно. Пообіднє осіннє сонце безжально викриває напівзгнилу тканину під висхлою напівпрозорою шкірою. Вже вилуплюються хробаки, що мають його зжерти. Той сподіваний день уже не за горами. *Ite, missa est*¹.

Враз Ана Пауча чує його ім'я. Підкуплені пельки, відплачуючи за винагороду, випльовують тужливе «*Viva Francol*», і це скидається на останній крик конаючого світу. Точніше, їхнього світу.

Отже, сьогодні її нагодували за те, що вона славить цього мерзотника. І заплатили їй.

Ані хлюпнула в обличчя вся кров, яка ще не зовсім застигла в її жилах. Від пекучого сорому їй перехоплює дихання, очі застилаються туманом, голова стає важкою, ноги підкошуються. Тіло її покидають сили, але свідомість не затьмарюється. Ана Пауча збагнула, хто вона така. Вона вже не старенька мати, яка йде встанне обняти свого сина, «малюка» Хесуса Паучу. Вона негідниця.

Ана Пауча задкує, відступає в юрбу. Потім, прокладаючи собі дорогу ліктями, кидає демонстрацію, лишаючи позаду себе торжество народу, засилля гімнів, тотальне сп'яніння. Все оплачено готівкою.

¹ Отже, відправа вже йде (лат.).

Попереду в неї — прикра непевність подорожі, якій не видно кінця.

Вперше за свою довгу подорож Ана не притискає до грудей свого вузлика з приправленою ганусом, щедро посолодженою й спеченою на олії хлібиною, яку вона вже не зважується назвати пирогом. Вона волочить його за собою. Сухий тягар. Геть засушений мертвий тягар. Важений, наче каменюка, яка більше не ляже ні в стіну будинку, ні в мур огорожі навколо пасовиська. Важкий, як самотність.

Ана Пауча обминає сади Сабатіні (барвисте мереживо, що огортає старі примари величі Іспанії) і спускається кам'яними східцями в напрямку Північного вокзалу. Наче кульгавий тарган, приліпає вона до густої штахетної огорожі парку Мавра, до тих чорних списів з позолоченими вістрями. Трохи нижче вона натрапляє на ворота, відчинені для тих, хто полюбає тут прогулюватися о цій пообідній порі.

Ана Пауча заходить до парку.

Густі крони розлогих дерев не пропускають сюди хрипких однонаїтних криків демонстрантів. Тут панує безтурботна тиша, яку підкреслює переривчастий свист сонливих дроздів. Ліниво кружляють підхоплені вихором жовті листочки, мовби жалкуючи, що їм доводиться з повітряного царства переходити в земне. Сірий кіт одним стрибком зникає за лаврами.

Ступаючи примхливо покрученими алеями, літня жінка йде, сама не знаючи, куди простує і якого спокою шукає.

Вона зупиняється під старим деревом, зовсім не схожим на старий берест, громом розчахнутий, напівтрухлявий, про який співав їй Трініад. Це дерево високе, могутнє й горде. Ана Пауча присідає навпочіпки в затінку під ним, наче дівчинка, яка заблукала в лісі і тепер хоче стати малесенькою-малесенькою або зовсім зникнути. «Щоб не наполохати гномів», — шепоче Ана, всміхаючись і прикидаючись відважною. Але це від страху вона стала такою крихітною. Вона це знає.

Ана Пауча намагається збагнути, як вона стала зрадницею. І жа, яку вона з'їла і яка дісталася їй ціною зради, повертається в її шлунку. Ана відчуває, як загниває, розкладається в ній колишня її особистість — особистість мужньої жінки. Адже співжиття цих двох особистостей неможливе.

Почуваючи себе дедалі гірше, вона гарячково нишпорить у своєму лахмітті, розшукуючи чотириста песет, що дісталися їй ціною ганьби. Бездумно дивиться на чотири банкноти. Вони ясно-коричневі. Наче лайно. Охоплена раптовим гнівом, Ана Пауча шматує їх на клаптики, усе крихітніші й крихітніші, мовби хоче перетерти цей ганебний заробіток на порошок. Кидає їх на вітер, що розвіє це жакхливе конфетті між віковими деревами парку Мавра, в затінку якого колись прогулювалися вичепурені іспанські королі й принци.

Потім вона блює. Щоб звільнитися від своєї ганьби.

Усе довкола завмирає. І далекі крики демонстрантів, і сонливий посвист дрозда, і муркотіння невидимого кота в лавровому гайку. Все замовкає. Лише чути, як тяжко стогне Ана, звільняючись від свого безчестя.

Зупиняється плин часу, кожна хвилина, здається, триває цілу вічність.

Ані знову розвидняється в очах, вона знову починає бачити. Особливо виразно бачить дерево в себе над головою. Високе й благородне. Спокійне. Безтурботне. Воно немовби охороняє її. Розбуджує в її па-

м'яті образ Педро Паучі, образ людей, про яких розповідав Педро Пауча.

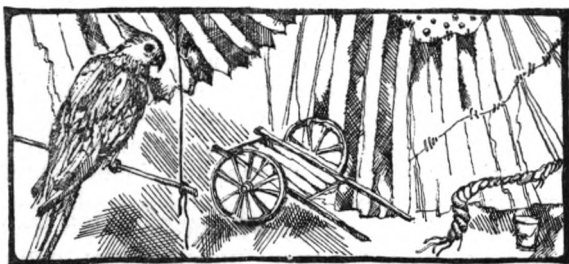
— Я знаю тих людей, Аніто, що їх зневажають і переслідують, наче шкідливих звірів. То дуже чесні люди, і не слід турбуватися, якщо «малюк» захоче приєднатися до них. Дехто городить про них усякі нісенітниці. Але не треба слухати цього. Бажаючи образити тих людей, їх називають червоними. Мільйони їх заплатили своїм життям, відстоюючи гідність людини. І вони далі йтимуть на смерть, якщо буде в цьому потреба.

Чому саме тепер це спадає на думку Ані Паучі? Чи не тому, що сьогодні вона почуває себе такою самою немічною, як того дня, коли її чоловіка обізвали комуністом? Чи не тому, що Ану охопив такий самий страх, як того дня, коли «малюк» Хесус Пауча сказав їй, що вступає до комуністичної партії? Чому з усіх слів, які їй довелося чути впродовж своїх сімдесятьох п'ятьох років, їй оце згадалося лише слово «комуніст»?

Ана Пауча підводиться, поправляє на собі одержу. Глибоко вдихає повітря, аж голова йде обертом. Спирається на дерево, притуляється до могутнього стовбура. Її охоплює туга за рідним краєм. І Ані спадає на думку, що й вона хотіла б стати *комуністкою*.

Тепер Ана Пауча знає, що коли когось кохаєш, то його кров стає твоєю кров'ю, його дихання стає твоїм диханням, його віра стає твоєю вірою. Ана Пауча кохала свого чоловіка, який загинув за батьківщину, Педро Паучу, прозваного комуністом. Звісно, думаючи про батьківщину, Ана Пауча має на увазі республіку.

15

З порожніми кишнями, порожнім животом, порожнім серцем і з обважнілим вузликом Ана Пауча покидає центр міста й іде в робітниче передмістя, де люди не чекатимуть, поки вона простягне руку, щоб дати їй чогось попоїсти. Дивлячись, як вона несміливо ступає по-під будинками, намагаючись вгледіти своїми сумними очима ознаки злиднів, і вагається, не можучи зрозуміти, на якій з вуличок ці злидні найдужче впадають в око, щоб обрати саме цю вуличку, можна подумати, що вона збилася з дороги, яка веде її на північ. Але ні, то Ана просто тікає якомога далі від центру міста. Великі автомобілі, розкішні вітрини, безтурботні сеньйори, що попивають аперитиви,— усе те несумісне з її світом. До того ж тут ще й далі проходять останні групи демонстрантів з прапорами в руках. Вона не хоче їх бачити. Навіть здалеку.

Ана Пауча приходить у Карабанчелу — пролетарське передмістя, відоме своєю палкою прихильністю до кориди і в'язниці, переповне-

ною політв'язнями. Зо три десятки жінок збирають у перехожих підписи. Ана Пауча не знає, з якою метою вони це роблять, і не хоче знати. Вона йде геть. У неї з голови не виходить інша в'язниця. В кожного вона своя.

Ана Пауча вирішила знайти роботу, якщо тільки хтось захоче взяти її таку стару, призбирати трохи грошей і завершити свою подорож поїздом. Вона могла б прасувати білизну, оббивати стільці або підмітати двори. В разі потреби могла б трохи допомагати в домашньому господарстві, прибирати в м'ясних крамницях, коли вони зачинятимуться, або чистити рибу. Ана не зважається запропонувати свої послуги матерям, що працюють або ходять по крамницях, бо не певна, що зможе доглянути малу дитину. Єдине, чого певна Ана Пауча, — це те, що пішки вона ніколи не добереться до півночі, де у в'язниці знемагає її син, до півночі, де чекає на неї смерть.

Нарешті старі кості Ани Паучі прибиваються до одного цирку. Зовсім маленького. Нема в ньому ні велетенських слонів, ні верблюдів, ні удавів, ні тигрів, ні левів. Крихітне шапіто, все в латках, так що неможливо визначити його первісний колір. Справжнісінький мандрівний цирк. Є в ньому кілька собак, що знають арифметику, три мавптанцюристски, коза-альпіністка й папуга-павич. Ось такий його тваринний світ. Що ж до артистів-людей, то цирк складається з двох клоунів, Зуха і Простака, — які виконують також номери з небиткими тарілками та запаленими смолоскипами, — пакистанської карлиці й пожарача вогню, що пахне дешевим бензином і не терпить, коли в його присутності черкають сірником. Конферансьє цирку — дама, розфарбована, наче автомобіль хіппі, повногруда й опасиста, з товстими клубами й стегнами, жовтуватими шоками й роз'їденими нікотинном зубами, — скидається на головну особу в трупі. Її яскраво-червоні вуста шовечора оголошують найголовніший номер — виступ «чуда природи». На сплетеному з фуксії кузові напівполаманой критої хури виведено пурпуровими літерами: «Палац чуда природи — напівпрозора людини».

Всі вони, люди й тварини, розташувалися під вкритими іржавим листям платанами на чималому майданчику біля річки, де навалено стільки сміття, що почуваєш себе тут так, ніби стоїш на пустирищі. Здається, в цьому місці призначають побачення всі бездомні собаки й коти. Трохи далі, під прогонами старого Толедського мосту, розкинувся табір велелюдного племені циган, які вимінюють найрізноманітніший фаянсовий посуд на ганчір'я, поламаний інструмент, уламки заліза, свинець і мідь. Байдуже — крадені чи ні.

З мосту долинає оглушливий гуркіт тролейбусів і ваговозів, пронизливе виття сирен нетерплячих автомобілів, що везуть за місто багатих людей, які шукають затишного куточка десь на берегах Тахо, з боку Аранхуеса — містечка з буйними садами, де о пів на третю подають на обід довгезелзні пагінці спаржі в майонезі. Місцева страва — справжній делікатес, коли вірити хронікерові монархістської газети, яка не шкодує похвал на адресу звироднілої аристократії.

Звісно, Ана Пауча не знає про цей місцевий звичай. Ніколи не куштувала вона цієї молочного кольору м'якої спаржі, що тане в роті, немов шербет (*dixit*¹ хронікер). Ніколи її погляду не заколисувати-

¹ Сказав, твердив (лат.).

муть тихі води Тахо, ліричного погляду андалуски, не раз оспіваного поетами. Ніколи не читатиме вона жодного з тих поетів. Ніколи. Ніколи. Ана Пауча починає розуміти, що все її життя складається з нескінченної низки отаких «ніколи».

Сеньйор у строкатому вельветовому жилеті, чоботях з товстої вивернутої шкіри, із масивним золотим перснем з печаткою на пальці та довгою сигарою в зубах — це директор. Йому бракує тільки батога й коня, щоб він став схожий, як дві краплі води, на ідеального директора «найбільшого в світі шапіто». Та насправді він очолює зовсім малесенький цирк, що випадково зупинився в сірій мадрідській пилюці. Як правило, він обирає для себе третьорядні дороги, найглухіші закутні, містечка й села, що пригніздилися серед гір. Однак іноді йому доводиться зупинятися й у містах, де грошей, отриманих від галасливої й скандальної публіки, не вистачає навіть на те, щоб пристойно нагодувати кількох голодних тварин.

На запитання сеньйора директора, чого їй тут треба, Ана Пауча відповіла, що шукає роботи.

— Щоб хоч трохи заробити грошей,— додає літня жінка сумним голосом, кидаючи зневірений погляд на жалюгідний шапіто.— Зовсім трохи,— каже вона.

— Чого ж усе-таки ви хочете: трохи грошей чи трохи роботи? — питає чоловік із сигарою в зубах, недовіриливо окинувши її поглядом від ніг до голови.

— І грошей, і роботи,— жваво відповідає Ана, якій не сподобалося, що її вивчають, наче стару вісличку.

Чоловік голосно сміється.

— Принаймні за словом до кишені ви не поліжете! Може, ви ще дівчина й збираєте гроші собі на посаг?

— Я вдова.

— І мабуть, повдовіли ви не вчора, еге ж?

Обличчя старенької жінки моря знов прибирає звичного покірливого виразу.

— Мені треба купити квиток на поїзд, сеньйоре.

— Куди?

— На північ.

— Вам пощастило. Ми їдемо туди на гастролі, на храмові свята й збирання винограду. Якщо ви не поспішаєте, то можете поїхати з нами. І дистанетесь куди вам треба.

Ана Пауча киває головою на знак згоди.

— Що ж до грошей... Вони мов падають з неба. Не дуже багато, не тіште себе ілюзіями. Але, зрештою, їх вистачає, щоб звести кінці з кінцями.

Він дивиться на неї сповненими сумніву очима, мовби міркуючи, яку ж роботу можна запропонувати для цієї малесенької обшарпаної бабусі. І раптом каже:

— Ви годуватимете тварин! Звичайно ж, ви будете терплячіша за тих нероб, що їх я тягаю за собою.

Ана Пауча не заводила мови ні про платню, ні про години роботи, бо то було б нетактовно з її боку. Вона подякувала, сердечно подякувала, бо й справді була вдячна сеньйору директорові за те, що він не

став розпитувати її, чому вона йде на північ. Нешасна Ана-Нішо стає дедалі більш потайною, дедалі менш балакучою.

Одного холодного ранку на початку жовтня причеплена до синього джипа обплетена фуксією хура з яскравими пурпуровими літерами покидає Мадрид. Її супроводжує чималий накритий брезентом вагозов із написом «Великий універсальний цирк». Мов той маг, що зазнав невдачі із своїм найкращим фокусом з голубами, столиця загортається в сірий плащ заводських димів, крізь який силкується пробитись червоне вранішнє сонце. Перші пожовклі осінні листочки розпачливо чіпляються за темно-зелені придорожні куші.

Хура поділена на три однакові відсіки. Один із них, на превеликий подив Ани Паучі, весь час закриває груба, невизначеного кольору ширма. Це — оселя «чуда природи», яке під час подорожі поринає в «космічні роздуми», — так таємниче пояснив Ані Паучі сеньйор директор, постійно окутаний ореолом диму від своєї сигари.

Відсік, що посередині, скидається на своєрідний зоопарк, де тварини — вчені, танцюристи на канаті та альпіністи (серед них і папуга) — без угаву заїдаються одне з одним. Отож Ану Паучу й призначили наглядати за ними. Вся напружившись, вона сидить у завеликому для неї кріслі-гойдалці, яке при першій-ліпшій нагсді гойдає одна невірнорізнена мавпа. Ану Паучу не дуже ваблять ці «добрі» циркові тварини з майже людськими вадами.

В третьому, й останньому, відсіку, що зветься кабіною, опасиста розфарбована лісова німфа галасливо розповідає масні анекдоти сеньйору директорові, який їсть спагетті й п'є червоне вино, наче справжній-сінський італієць. Лісова німфа також п'є. Але ганусівку. Вона щосили стискає в своїй руці мандрівної «зірки» уже напівпорожню, але сповнену пахошів пляшку спиртного. Найкращий напій для подорожнього.

Клоун Зух, що на арені вправляється в красномовстві, тепер веде старенького джипа, який тягне хуру. І, хоч він без червоного гумового носа, в скромній шубі на ватині, що захищає його від пронизливого гірського вітру, Ана Пауча зразу ж упізнала його, коли Зух заходився запускати астматичний мотор: у нього завжди сумний погляд, який анитрохи не пасує до його кумедних витівок.

Решта труп, серед них і юна танцівниця на канаті, їде разом із багажем цирку у великому вагозові.

Охоплений магічним ореолом куряви, світ Ани Паучі, в який вона потрапила цілком випадково, суне на північ. Вона чуває себе щасливою. Північ їй на роду написана. Ана їде назустріч своїй долі.

Догляд за цирковими тваринами, безперечно, дуже обдарованими, ставить перед старенькою жінкою чимало проблем. Вона намагається відродити в собі давно забуте почуття ласки, на яку тварини, здається, давно стали нездатні, особливо у взаєминах із людьми. Коли Ана Пауча простягає руку, щоб погладити котрусь із них, стара мавпа б'є лапою, пудель кусається, папуга дзьобає. Тільки коза серед цих цивілізованих звірів ще зберігає в собі щось від тварини. Зрештою, їй не довелось багато вчитися, щоб стати акробатом. Вона зміла лазити по кручах ще до цирку й тепер користується цим своїм природним даром. Зате цирк навчив її їсти геть усе — від сіна до сардинок в олії. Уночі коза ремигає, забруднюючи повітря рибним духом. Тільки вона псує атмосферу в хурі. Проте коза люб'язна. Біла й чиста, як кролик ілюзі-

оніста. Тільки-но караван робить коротку зупинку, як Ана Пауча виводить козу з хури, щоб вона вхопила жмутик свіжої трави. А інші звірі — справжні хижаки. Сумирні й покірливі з сеньйором директором, який розмовляє з ними тільки мовою батого, вони геть непривітні з рештою труп.

Ана Пауча цілими годинами пере й прасує одержу тварин. Від фар-туха домувальниці до сукні нареченої — ніщо не минає її рук. Паки-станська карлиця, яка не розлучається з голкою, вважає за справу че-сті одягати тварин за останньою модою. Вона щомісяця купує фран-цузькі ілюстровані журнали «Жур де Франс» та «Марі-Клер» і з них черпає свої ідеї. Карлиця закохана в королів та ганчір'я. І, звісно, в учених собак, фотографії яких друкуються в цих журналах. Лісова нім-фа з криваво-червоними губами називає це *l'esprit maison*¹. Вона лю-бить іноді висловитись по-французькому. Перш ніж домогтися успіху в ролі конференсьє, вона тривалий час перебувала в будинку розпусти в Танжері. Саме там і стала поліглоткою. Її дорожній солон'яний мат-рац — справжнє свиняче лігво, але, здається, це подобається сеньйору директорові.

Вечорами, коли тварин уже одягнено, розчесано й наряджено від мордочок до пазурів (смаглявій карлиці вдалося так заплести хвіст па-пуги, що він став схожий на доп'ятого павича, котрий якимось чудом один-єдиний дожив до нашого часу. «Повірте мені, сеньйорити і сень-йори, він належить до породи, що зникла сто десять століть тому. Вона була колись окрасою королівських палаців Атлантиди») і коли всі артисти збираються під полатаним шатром, Ана Пауча ховається під сідцями й з дитячою цікавістю дивиться виставу.

Лісова німфа з ротом-раною, з пишними, усипаними блискітками округлостями, з випнутими, наче у вампіра зубами, на високих підбо-рах, через які скидається на потворного павука, хрипким і таємничим голосом перераховує чудеса, які зараз побачить шановна публіка: не відоме досі подвійне життя природи, глибокі таємниці всесвіту, що їх відкрив глядачам споглядання тіла-екрана «чуда природи». Вона довго й старанно розводиться про кожне окреме чудо, перевалюючись з ноги на ногу в хтивому ритмі румби, схожа на перерядженого Люцифера, який зрікся своєї влади, але не втратив своєї страшної могутності. Під шатром задушливо смердить людським потом і порохом. Діти нишком плекають сороміцькі мрії, які звичайно турбують тільки дорослих, тому шоки в них винувато шаріють, губи пересихають. Та ось на арену ви-ходять клоуни, вони кумедно кривляються і показують усякі свої шту-карства. Але марно вони стараються, їм не вдається відвернути увагу глядачів од персів «викупленої у сарацинів кралі», як висловився з ви-разом інтелектуала сеньйор директор.

В Ани Паучі також пашіють шоки, і вона сміється до сліз, перей-маючись запізнілою дитячою веселістю.

А може, то «малюк» Хесус Пауча, що мав найбагатшу уяву серед її синів, дивиться тепер виставу зволоженими очима своєї старої ма-тері?

¹ Домашній дух (франц.).

Важко сказати.

Тихими вечорами, коли Паучі не йшли в море, Хесус читав уголом «Вуличних горобців», наділяючи кожного персонажа таким живим характером, немовби й сам «малюк» уже випив не один ківш лиха. Насправді ж він ще ходив до школи.

— Природжений артист,— казав Педро Пауча, всміхаючись.— Дурисвіт. Цілком годиться в урядовці.

Ана Пауча, зачарована, хитала головою, невтомно штопаючи шкарпетки синів і чоловіка. Це було задовго до того, як руки Ани, ставши бездіяльними, опинилися наодинці з її жалобним вбранням.

Час від часу лісова німфа-матрац і сеньйор директор заходять до того відсіку хури, де розмістилася Ана Пауча з цирковими тваринами. Сеньйор директор урочисто запалює сигару, подає Ані Паучі барвисту арабську ковдру (безперечно, прихоплену з танжерського будинку розпусти) й дуже чемно просить її перебратися — на годину, не більше — у джип до клоуна Зуха. Лісова німфа дає Ані свою пляшку ганусівки.

— Ніч холодна,— каже вона, вже скидаючи бюстгальтер.— Ми швиденько впораємося, не сердься, ціпонько.

Проте це завжди забирає в них не менше, ніж три години, бо щоразу в самому розпалі любовців їх змагає сон.

Протягом усього цього часу клоун Зух, такий красномовний на арені, не прохоплюється й словом. Заглибившись у свої думки, він сидить, мовби прикипівши до керма джипа. Екзотична карлиця, вводячи Ану Паучу в курс усіх пліток трупи, сказала їй, що клоунові не дають спокою його спогади. Здається, якась жінка вбилася йому втямки. А щоб ніколи не забути тієї жінки, він заприсягся не говорити про неї. Ні про неї, ні про ту рану, якої вона йому завдала. В кожного своє горе. Аж дивно, що пакистанська карлиця так добре говорить по-іспанському. Слухаючи її, можна подумати, ніби вона родом з Валенсії. Але ж від Пакистану до Валенсії відстань чимала. Загадковості цирку.

Ана Пауча ковтає ганусівки й собі поринає в роздуми. Їй не пощастило побувати на норвезьких фіордах. І ніколи вже вона там не побуває. Цю свою мрію Ана тягає за собою у вузлику разом з приправленою ганусом, щедро посолодженою й спеченою на олії хлібиною з мигдаликами. «Далеко не справжній пиріг»,— шепоче вона собі. А мрія — зовсім безглузда.

Минають дні, Ана Пауча не дуже зморюється в праці, але й заробітку особливого не має. Щоправда, вона не голодна, вночі дрімає, заколисана погойдуванням хури, а вранці допомагає трупі влаштовуватися на пустирищі на околиці якогось села. На цих священних майданчиках завжди відбуваються футбольні матчі, кориди та вистави мандрівних цирків. Тобто всі найважливіші й найурочистіші події. Ана Пауча зникає до мандрівного життя, а тим часом осінь поволі збігає, земля вбирається у вохристі барви.

З цієї засушливої місцевості майже вся молодь емігрувала до тих європейських країн, де ще можна знайти якусь роботу, отож у цих селах верхньої Кастилії з їх напівзруйнованими будинками лишилося ду-

же мало людей, а ті поодинокі родини, що тут zostалися, переживують вечорами принесені сюди в листах оповіді про життя в робітничих передмістях та бідонвілях, якими, наче злякисними пухлинами, вкрилася велична Європа.

Тому тут досить однієї вистави. Пополудні відбувається «великий музичний парад» — оркестр, що складається з тромбона, барабана й труби, іде скликати глядачів до трьох, а іноді й чотирьох глухих сіл. Тромбон звучить найгучніше. У «параді» бере участь вся трупа. Ана Пауча навчилася грати на тамбурині, б'ючи себе ним по ліктях і стегнах.

— Справжня циркова дурка, — каже сеньйор директор.

А на вечір вони вже всі потомлені, і тому не дивно, що найкращій у світі виставі бракує веселості. Застиглі усмішки, штукарство та магія на арені неспроможні зачарувати публіку, не здатні заговорити тією таємничою, але всім зрозумілою мовою, що властива кожному цирку на світі.

Щоразу з самого ранку за приготуваннями трупи захоплено спостерігають кілька худощавих хлоп'ят. Усі вони такі схожі між собою, завжди в однакових полотняних штанцях, з однаковими шмаркатими носами, що здається, ніби то розважається якийсь бешкетний чарівник, навмисне взявши їх від села до села.

За квитки до цирку люди платять грішми й натурою, але дуже часто йдуть з вистави розчаровані. Вони освистують артистів і вимагають повернути їм плату назад. Цього домагаються навіть ті, хто проник до цирку крізь діри в шатрі. Тому щоразу на виставу запрошують двох жандармів, аби вони охороняли трупу. Жандарми привітні з артистами. Їм надають право дивитися виставу безкоштовно і, якщо вони цього забажають, на любові з повногрудю лісовою німфою. Також задарма. Саме завдяки їй трупа може спокійно скласти свої манатки й посеред ночі рушити далі.

В Ані Паучі виробляються дуже погані звички. Не розлучаючись із своїм міфічним вузликом, вона дедалі частіше приймає запрошення сеньйора директора та сеньйори конферансьє й приходить до їхньої кабінки трохи погомоніти. Але сама ніколи не озивається. Лише слухає. Віднедавна африканська лісова німфа стала часто бувати в дуже поганому настрої. Вона щоразу відсилає сеньйора директора прогулятися, а сама по-чоловічому простягає Ані Паучі свою пляшку з пахучою ганусівкою.

— На, випий трошки. Ти ще й досі жива, моя ціпонько!

Стара морська вовчиця відпиває ковток, облизує губи й поринає в свої мрії про норвезькі фіорди. У тумані з випарів спиртного вони ввижаються їй синіми-синіми, а над ними кружляють чайки, обсіпані срібним інеем, і Ана часто питає себе, чи то фіорди вгризаються в море, а чи то море, наче якась сонна звірюка, гризе їх. Потім Ані згадується, яким неймовірно дужим був Педро Пауча. А коли вона повертається до свого лігва, папуга-павич зустрічає її криком: «Хвойда! Ти стаєш хвойдою!» В Ані Паучі немає сил заперечити йому. Вона вмиє засинає біля смердючої кози, яку, наче на сміх, звати Чистухою і чие стегно править Ані Паучі за подушку.

У шапіто гасне світло, розмірено гуркоче барабан, наче сповіщаючи про чиєсь воскресіння, і на арену виносять світло-голубу скляну клітку з людським мутантом, про якого ніхто не може сказати, чи це різновид давно вимерлої породи, чи дивовижний провісник людини майбутнього. Німфа-конференсьє ховає свої повні груди під чорними блискітками, пом'якшує яскраво-червону барву своїх губ і раптом видає метафізичний крик, оголошуючи довгоочікувану появу єдиного в усьому світі «чуда природи», що «його Великий універсальний цирк має честь сьогодні показати вам, сеньйорити й сеньйори: напівпрозора людина!»

Під шатром западає трепетна тиша, пронизана таємничою музикою затаєних подихів. Зненацька пучок рожевих променів освітлює світло-голубу клітку, і перед глядачами постає небачене диво. Волосся в нього прозоре, очі білі, тіло молочного кольору, довгі й тонкі ноги та руки здаються перламутровими. Щось подібне до знекровленої порцеляни. Справжнє чудо — самі хрящі, — яке розвинулося в «невеличкому спиртному морі, де воно харчувалося ефіром — єдиною їжею, що годиться для цього космічного альбіноса». Своїми порожніми очима химерне створіння дивиться на глядачів, на їхні розширені зіниці, роззявлені роти, руки, притиснуті до сердець, які завмерли в їхніх грудях. Дивиться на них з прозорою посмішкою на вустах, мовби вирушає в міжзор'яну подорож і тільки чекає, щоб йому помахали хустинками.

Потім пучок світла починає кружляти, він кружляє невпинно, мов підхоплений вихором. І напівпрозора людина витягується в спіраль, геть утрачає всякі обриси людського тіла. Вона стає кришталевою, здійсмає довкола себе цілу бурю концентричних флюїдів і розкривається, наче вінчик, охоплений напівпрозорим сяйвом, щось подібне до німф, які танцюють довкола полум'я. І тут починається справжнє диво. Тіло кольору Молочного Шляху перетворюється на планетарій, де сама істота править за сонце, потім це уже галактика, а створіння — комета, що стрімко розширюється, зникає у космосі й там вибухає. Грандіозний фейерверк. після якого білий всесвіт молочних туманностей знову згортається у виразну форму людського тіла.

Таке враження, ніби ви чуєте голоси якихось ~~зовсім~~ інших людей, поринаєте в незвичайні пахощі, бачите перед собою незвичайних тварин. Почуваєте себе малесеньким, меншим за порошинку, і переймаєтеся непогамовним бажанням вирушити в далеку подорож, про яку ви ніколи досі й не думали, помандрувати ще далі за норвезькі фіорди. Дивовижне тіло-ракета «напівпрозорої людини» зачаровує геть усіх!

Потім настає темрява. І здається, ніби вам чогось бракує. Ви й самі не знаєте, чого саме. Наче ви потрапили в порожнечу. В якусь пустку.

Що далі вони заглиблюються на північ, то відчутнішим стає холод. Він проникає, наче крижаний ніж, у діри й шпарини хури, що їх Ані Паучі ніяк не вдається заткнути просоченими милом ганчірками. Загорнувшись у арабську ковдру, з якою вона ніколи не розлучається, Ана скидається на кочівницю. А що живе вона разом з цирковими тваринами, то вся пропахла запахом звірів. Коли підходить до артистів трупи, то бачить, як вони морщать носи. Та що вона може вдіяти?

Туманними ранками, коли трупа напинає шатро й готується до

«великого музичного параду», Ана Пауча розводить багаття. Ковтнувши ганусівки, вона потім коротає біля цих багать довгі вечори, розмірковуючи про космічну подорож «чуда природи». Якось вона спитала пакистанську карлицю, звідки взявся цей напівпрозорий чоловічок. Та цього разу карлиця не була говіркою. Вона уникла розмови про «чудо», сказавши тільки, що його знайшли одного ранку в пору зимового сонцестояння на африканському березі. Великий універсальний цирк саме здійснював тоді «кругосвітню подорож» (цебто гастролював у деяких містах Іспанського Марокко). Невідомо навіть, якою мовою чоловічок розмовляє, якщо він взагалі розмовляє, бо відтоді, як його підібрали, ніхто не почув від нього жодного слова. Спершу він не творив ніяких чудес, і його рекомендували публіці як людину-рибу, «зовсім безбарвну», бо ж денне світло не проникає в морські глибини. (У цьому Ана Пауча раптом згадує, як її Педро привіз із моря оту чудо-рибу.)

— То було трохи сумне видовище,— каже карлиця.— Та справи пішли значно краще, коли цей чоловічок зрозумів, що він перебуває в цирку, й почав виконувати свій номер. Відтоді білявий лісовий німфі відпала потреба видавати себе за найогряднішу жінку в світі. Бо все одно вона марно старалася. Адже завжди серед глядачів знаходилася ще огрядніша за неї жінка. Іноді язиката, іноді — ні, але значно огрядніша, вона мов навмисне приходила на виставу, щоб викрити брехню німфи. Згодом та пройшла додаткову підготовку з ліжку хазяїна і після цього стала конферансьє,— закінчила карлиця-літописець.

Ана Пауча відчула, що вона ніколи не розгадає таємницю «чуда природи». Ще одне «ніколи» в її житті.

Перші два тижні листопада дуже сумні — безперестану ллють осінні дощі. Усе стає сірим — каміння й дуби, села й рілля, гірські кряжі й річки. Здається, що сонце геть зледачіло й лягає дуже рано, а встає пізно, до того ж ніяк не може як слід розплющити очі. Іноді складається враження, ніби його силоміць стягли з ліжка, і воно мститься за це, незадоволено кривиться і лише зрідка поглядає на рівнини й доли. Потім, вичерпавши всі свої сили, воно знов лягає, вкриваючись із головою. Тіні зникають, і дерева перестають бути подвійними, одне з яких стоїть, а друге лежить. Налітає вітер, голосячи в сутінках і сумно сповіщаючи, що сонце занедужало. Природа також ставить свою циркову виставу. На землю насувається чорна пільма.

Тепер трупі не вдається доводити до кінця свої «музичні паради». Раптові зливи намочують костюми, руйнують грим, перетворюють учених тварин на дворяжок. Повернення до табору нагадує скоріш стрімкий відступ, ніж творчу перемогу. Ана Пауча й богохульна карлиця (в богохульстві вона може перевершити будь-якого безбожника) не встигають усе випрати, висушити, випрасувати й накрохмалити. Під час вистави в невблаганному світлі прожекторів глядачі бачать на арені потьмянілі блискітки, блазенькі оборки, вицвілі кольори, розкуйовджені перуки. Рання зима — смертельний ворог цирку.

А ще й дзвони. Тисячі дзвонів по всій країні, бамкання яких відлунює в сірому повітрі листопада, коли вся земля ніби стає кладовищем. «Точніше, братською могилою»,— думає Ана Пауча.

У мандрах завжди трапляються несподіванки, тому не дивно, що якось увечері під час вистави здійснилася нарешті мрія білявої лісової німфи з червоними губами, мрія, що її вона плекала ще в будинку розпусти. Вона зустріла чоловіка, який розводив биків для кориди й тепер їздив по півночі країни, залагоджуючи свої ділові справи на наступне літо. Це був справжній рицар. Обізнаний із давніми звичаями. В зелено-червоному вельветовому жилеті з великим золотим ланцюжком, у чорному фетровому сомбреро з атласною стрічкою, в ефектних чоботях. Рідкісний екземпляр. Груди лісової німфи раптом прокинулись і затремтіли, наче дві миски кисляку,— небачений досі подвиг, що одразу приніс їй великий успіх. Чоловік, що розводив биків і добре розумівся на гарних тваринах, кинув їй до ніг букет сумних хризантем (був саме їх сезон) з грубою пачкою банкнот. Люди, вражені таким несподіваним ярмарковим романом, заплескали в долоні. А жінки повели мову про те, що це, мовляв,— єдиний спосіб пристойно зав'язати знайомство на очах у публіки. Хіба ж не видно, що цей чоловік має порядні наміри, а не просто прагне розважитись?

Лісова німфа, яка, за словами карлиці, «силкується стрибнути вище від власної голови», вже уявляє себе господинею будинку із трьома залами, одна з яких обвішана голубими французькими килимами, друга оббита англійською шкірою, а третя (передпокій до її спальні) нагадує своєрідну східну шкатулку — стиль, у який вона пристрасно закохана: шовкові килими, оббиті хутром пуфи, бісерні штори й романтичний фонтанчик. Сентиментальна лісова німфа сміливо змішує різні стилі: естампи, що висіли в танжерському будинку розпусти, з інтер'єрами, фотографії яких вона бачила в ілюстрованих журналах, що їх збирає карлиця.

Після вистави лісова німфа не повернулася до сеньйора директора. Вона переспала у міському готелі з чоловіком, який розводив биків, й назавжди зникла з циркового світу, залишивши по собі свої блискітки, пляшку пахучої ганусівки й хромовану колицу, що правила їй за комод. Ця незвичайна спадщина дісталась Ані-Ніщо.

Наступного вечора сеньйор директор, наївшись спагетті в томаті й напившись червоного вина, сам виходить на арену оголошувати глядачам номери свого цирку. В цих краях, де розводять багато худоби, кажуть, що під хазяйським оком кобила одразу стає справнішою. Але щодо цирку, то ця приказка аж ніяк не справджується. Наклеєні вії, обтягнені сітчастими панчохами стегна й малинові губи зрадливої лісової німфи мали куди більший успіх. Кремезному, сп'янілому сеньйору директоріві не вдається примусити глядачів, хоч яка багата їхня уява, подумки перенестися в місця, оповиті серпанком еротики. Слава огрядної білявої лісової німфи, линучи від села до села, від передмістя до передмістя, завжди випереджала її саму. Тепер глядачі вже не мають змоги побачити на арені найогряднішу в світі жінку. В сеньйора директора нема чого протиставити легендарній зовнішності своєї колишньої коханки. Він сам дійшов цього висновку, цмулячи червоне вино, яке замінило йому омріяну жінку. І тоді він викликав до себе Ану Паучу, що, стиснувши кулаки, спала стомлена в теплі смердючого повітря, яке видихає лагідна Чистуха.

Чоловік, що прийняв Ану в своїй кабіні із скляними, наче в крихітному салоні, стінами, вже не той гордий директор цирку, який розмовляв з нею два місяці тому в Мадриді; тепер це бідолаха із заплаканим і облитим вином обличчям, з одвислим черевом. Він тут не сам. З-поміж страусового пір'я, поцяткованих блискітками стрічок, велетенських бюстгальтерів, нейлонових оборок і сітчастих панчіх (хімерний вміст хромованої колиски) виринає жаб'яча морда пакистанської карлиці. Вона широко роззявляє рота серед витканих екзотичних квітів, наче справжня жаба серед якогось рідкісного латаття. Карлиця кидає оцінливий погляд на Ану Паучу й каже, мов сама до себе:

— Я так і думала, вона не вища як метр сорок п'ять.—На якусь мить у її голосі пробиваються нотки зневаги до людей із середньою вагою й середніх на зріст, таких, як Ана Пауча.—Аби тільки вона не скрутила собі в'язів. Ці селючки!.. Треба також підмостити їй груди... На щастя, в мене є нейлонова вата. Не журися, серденько, якось викрутимось!

Ана Пауча ніяк не збагне, до кого звертається карлиця. Вона чекає, коли озветься сеньйор директор.

Нарешті, видихнувши винний перегар, той зважується заговорити, але якимось млявим голосом. Він пояснює Ані Паучі, що оголошувати номери вистави перед сільською публікою — справа вельми складна, до того ж зовсім не чоловіча. А надто у глухих селах, де тепер змушений виступати Великий універсальний цирк.

— Мій цирк має свій тон, свій гумор, свій розмах, що більш пасує для великих столиць — Парижа, Лондона, Москви...—Широким і сповненим розпачу жестом він мовби намагається обійняти світ, що відійшов у минуле.—Сучасна публіка хоче бачити на арені жінку — екзотичну жінку, яка об'їхала всю планету, побувала в усіх кліматичних зонах і несе із собою світанки інших небес, пахоші незнайомих квітів і послання від зірок. Нешасні люди не мають змоги мріяти про щось інше. А ми живемо тільки завдяки їхнім мріям. Якби вони не мали цих мрій, жодна наша вистава не увінчалася б успіхом, моя люба. Нам не лишилося б нічого, як згорнути руки.

Ана Пауча мовчить. Вона дивиться на незвичайну хромовану колиску, з якою ніколи не розлучалася білява лісова німфа, будши певна, що в цю колиску вона покладе немовля, яке колись народить з божої волі... «Ось іще одна, про кого добрий бог забув»,—думає Ана-Ніщо. Кругленьке немовля, яке розкошувало б на пишних грудях своєї матері, що віднини приречені правити тільки за матрац для чоловіків. А ця порожня колиска марно осіла в цирку. Лісова німфа з ротом-раною ніколи не носитиме жалоби по своїй дитині. Навіть це могло б стати для неї радістю.

За кілька хвилин старенька Ана Пауча одержує приголомшливу роль: конферансьє цирку. Вона не встигає ні згодитися, ні заперечити, їй не лишають часу на роздуми. Її знов підхоплює зустрічний вітер. Вона сідає на подушку й дозволяє карлиці-кравчині зміряти окружність своєї талії, грудей і стегон. Уперше в житті їй лоскотуть шкіру пера та шовк. І обпалюють її давні мрії молодості. Вона тільки питає себе, що хотів сказати Педро Пауча, коли розповідав про норвезькі фіорди. Чому Смерть дозволяє, щоб Ана осквернила священні спогади свого життя?

Ана-Ніщо виходить на арену. Під яскраве світло прожекторів. Малесенька зірка, яку негоди вкрили зморшками, а час підточив її сили, висмоктає усе її сяйво. Тьмяна зірка, що вже згасає і випромінює рештки свого світла, як випускають перед смертю останній подих, як кидають у море пляшку надії.

Розкішне циркове вбрання ледь прикриває її висохлу наготу, виснажену життям і віком плоть, рахітичні й хворі на артрит кістки. Кулі з нейлонової вати замінюють їй відсутні тепер у неї груди, що колись були такі кругленькі й тугі. Вона виставляє перед похитливою публікою таємничі форми свого жіночого тіла, добре усвідомлюючи, що воно втратило всяку привабливість.

— Сеньйорити і сеньйори, я запрошую вас подивитися виставу, яка зображує смерть моїх трьох синів, що стала життям, яке просвічує крізь прозору плоть цього тіла, а тоді перетворюється на всесвіт, на космічну нескінченність. Я ставлю перед вами це дзеркало, цю наповнену порожнечу, де кожен може побачити казкового птаха, що найбільш йому до душі, миттєвий спогад про світ, з якого всі ми вишли і в який усі повернемося. Нутрощі цього порожнього тіла віддзеркалюють наше прагнення до потойбіччя, до космічної досконалості. Погляньте на нього. В його душі немає бога. Сідайте на цей корабель без моря й рушайте в світ інших вимірів, з іншими законами, де ви звільнитеся від законів плоті. Не лякайтеся. Навіть у цій порожнечі живих галактик, серед цих живих туманностей, утікайте із своїх в'язниць крізь двері цієї неосяжності.

Глядачі, що слухають Ану Паучу, поступово поринають у цю таємничість, плинуть до інших берегів, втрачають відчуття реальності й покірно ступають дорогами, які торує її голос. Голос, що зривається з яскраво-червоних уст старенької лісової німфи, літньої розпусної пошлячки, голос, що, наче безтілесний палець, показує на таємний вихід, який неможливо побачити неозброєним оком. Їх єднає між собою спільне дихання, яке зносить важкі тілесні оболонки й вони раптово розпускаються, мов квіти на якійсь іншій планеті, яка є близнючкою тієї планети, де лишилися їхні засліплені тіла, де все навпаки, де пільма є світлом, а ненависть — любов'ю.

Сеньйор директор Великого універсального цирку дякує Ані Паучі, дякує широко.

— Просіть у мене все, що хочете. Я вдячний вам. Ви врятували цирк.

У нього здивований, майже приголомшений вигляд, наче він також побував у полоні мрій. Ана Пауча скидає свої пера, блискітки, мереживні панчохи, підкладені груди, атлас, взуття-ходулі, здирає наклеєні нігті й вії, весь грим. Чоловік у строкатому вельветовому жилеті не спускає з неї очей, відкривши в її крихітній кошавій наготі якусь небачену красу. Він нічого не розуміє. Та це не його вина. Він не знає, що стара морська вовчиця нещодавно навчилася читати й писати.

Ана Пауча всміхається. Вона думає про Трінідада, сліпого пророка.

16

Незважаючи на свій несподіваний успіх у ролі лісової німфи з білим волоссям, яке пакистанська карлиця старанно зачісувала в такий спосіб, щоб глядачі не могли помітити, яке воно рідке, незважаючи на те, що однієї місячної ночі Ана Пауча засвоїла навіть кілька па румби, не багато грошей поклала вона собі до кишені. Покинула цирк з кількома убогими монетами. Сеньйор директор переконав її, що ненаситні вчені тварини пожерли всі гроші, зароблені на цих гастролях.

— Так воно нам завжди ведеться,— додав він сумно, вивернувши перед сімдесятип'ятирічною кралею свої полатані й порожні кишені.

— Не страшно,— зітхнула Ана-Ніщо.

Для неї найголовніше те, що нарешті вона дісталась до півночі.

Цирк зупинився в передмісті з городами й садами, пустирищами й заводами, які свідчили, що неподалік розкинулося багатолюдне місто. Сипле рясний сніг. У свіжому ранковому повітрі, мов метелики, кружляють і кружляють легкі лапаті сніжинки. За цією мерехтливою завісою вагозов, джип і хура помалу втрачають свої обриси. Всни розпливаються, віддаляються і, нарешті, зовсім зникають.

Того холодного ранку, коли Ана Пауча бере свого вузлика й покидає хуру, північ убирається в суворий металевий колір грудня. Старенька жінка не забуває погладити цупку борідку сердешної кози-альпіністки. Папуга-павич каже їй «до побачення» і не лається, як звичайно. Це він уперше такий ввічливий. Ана Пауча махає на прощання рукою й виходить. Надворі стрибають ворони, шукаючи якоїсь поживи. Здається, сніг покрив їх білими горошинками. Ана-Ніщо дивиться на своє диво — сніг. На свої норвезькі фіорди. На свій похмурий день.

Вона намагається розшукати дорогу, яка веде до міста. Ана скидається на чорну пляму посеред цього дивовижного вальсу лапятих сніжинок, які роблять її ще меншою, майже схожою на ворону. Її ноги в полотняних черевиках на мотузяній підошві підгинаються, ковзають, вони уже не впевнені самі в собі. То ступають уперед, то повертають назад, то звертають — ліворуч або праворуч, роблять чималий гак, обходячи численні заводи, розташовані в передмісті, вибираються з глухих кутів, що закінчуються муром або неприступною ґратчастою огорожею — можливо, якраз за нею в'язниця її сина, «малюка» Хесуса Паучі. Уперше в житті її ноги залишають за собою сліди. Сліди, по яких ніхто не йде. Літня жінка, яка заблудилася на далекій півночі й до якої ніде нікому немає діла.

Через пустирище, яке сніг перетворив на справжню пустку, біжить якийсь собака, що, певно, також заблудився. Він підігнув хвоста під самий живіт, опустил вуха, ніби відчув якусь небезпеку, що причаїлася

за лапатими сніжинками, які кружляють у повітрі. Він заклопотано роззирається навкруги. Учора цей білий майданчик був йому такий знайомий, на ньому було стільки орієнтирів. Сьогодні ж сніг стер усі ці орієнтири, розвіяв тисячі запахів, які приносять таку втіху чутливим собачим ніздрям. Його лапи також лишають за собою сліди.

Побачивши, що в Ани Паучі немає ні спідниці, яку можна б піддягти під її тонюсіньку жалобну сукню, ні хустки, щоб зав'язати нею голову, пакистанська карлиця подарувала їй плетений тюрбан і чорну шаль. Але вони надто блаженські. Циркова бутафорія. Вона не вбереже Ану від холоду. Тим більше від снігу.

«Та все ж таки це краще, ніж нічого», — подумала Ана, туго сповивши подарованими речами своє миршаве тіло. Принаймні вона тепер може вберегти свою приправлену ганусом, щедро посолоджену й спечену на олії хлібину з мигдаликами.

— Пиріг... Норвезькі фіорди... — шепоче вона з гіркотою, заблуdivшись у цій сніговій віхолі й почувавши себе зацькованою.

Розмірковуючи про все це, Ана Пауча знову натрапляє на залізничну колію. Їй щастить. Тут вона відчуває себе, наче в рідному краї, це ж бо звичне для неї місце. Чи майже звичне. Отже, місто десь неподалік. Вона зітхає з полегкістю.

Свої останні кілометри залізниці Ана Пауча долає дуже повільно. Інстинкт підказує їй, що це справді її останні кілометри. І хоч Ані сліпить очі снігова завірюха, а лютий мороз забиває їй дух, однак їй весело. Якесь непогамовна радість струмує в її жилах, наче якась нова, невідома кров. Та Ана чомусь певна, що це кров смерті. Нетерпляча кров. Вона, мов та спрагла худобина, нюхом відчуває, як уся ця кров захищає її від морозу, повертає вузликові його первісну вагу, а хлібині — смак приправленої ганусом, щедро посолодженої і спеченої на олії хлібини з мигдаликами.

— Еге ж, смак справжнього пирога! — волає вона до вітру.

Повз неї із запаморочливою швидкістю мчать поїзди, здіймаючи бурі посеред сніжної бурі. Ана кричить ще гучніше:

— Летіть, пролітайте, як ті чорти! Сміється той, хто сміється останній!

Вперше за її довгу подорож гордовиті бетонні опори, що несуть на собі електромережу високої напруги, з якої зима змела ластівок, чують її сміх, сміх юної Ани; дзвінкий і веселий, він довго не затихає, ніби їй справді їй повернули молодість, її колишнє ім'я. Нарешті вона стала Аною-Людиною і сміється без чудових казок Трініада, без кумедних дотепів клоуна Зуа. Вона сміється сама до себе, відстоюючи й утверджуючи себе, протиставляючи свою волю крихтнього титана цьому лютому, несамовитому морозові. Скаженому північному морозові.

Залізниця приводить Ану під склепіння схожого на собор вокзалу кінця минулого століття. Ана Пауча не наважується туди зайти. Вона обминає вокзал. Їй не хочеться завчасу потрапити до темниці, навіть якщо над нею здіймаються привабливі білі хмарки диму й пари. Щоправда, звідти пашиє теплом, та Ані зараз не час думати про особи-

стий комфорт. Її ноги йдуть своєю дорогою, ведуть Ану туди, де має урватися її існування, до тієї межі, за якою кінчається безплідний краєвид знеособленості й починається обітована земля самоствердження. Там вона стане вже іншою Аною.

Обвішана поліетиленовими торбинками, картонними коробками, із своїм священним вузликом у руках — земним майном, звільнитися від якого вона не зважається, — Ана Пауча повзе, наче жук, угору засніженим схилом, на якому вистромляються з-під білого покривала колючки чагарників, гостре каміння, черепки й усяке іржаве залізячка. Вона ковзається й котиться аж на залізничну колію, розсипавши свої пожитки. Підводиться, обтрушує лахміття від снігу, підбирає свою ношу й знову дереться на схил. Уперта Ана.

Захакавшись, вона підіймається на верхівку засніженого горба. Лапаті сніжинки й далі утворюють перед нею непроглядну завісу. Своім поглядом старої морської вовчиці вона дивиться на обрій, шукаючи бодай якоїсь ознаки — щита з написом або стрілки, або руки, або випростаного пальця, який показував би дорогу до центру міста. Мов капітан корабля, що шукає очима вогник маяка. Але Ана не бачить нічого. Анічогісінько, крім молочної завіси, за якою тягнеться неосяжний перламутровий простір, схожий на збитий ячний білок.

Раптом у неї виникає враження, ніби вона бачить удалині високий димар, що куриться, та потім його обриси розпливаються, наче він пірнає на морське дно. Очевидно, то якийсь завод. Ана рушає туди. Іде, мов тварина, яка не звикла ходити по глибокому снігу. Вона не крокує, а стрибає. Ана Пауча ніколи раніше не ходила по такій сипучій поверхні, де ноги вгрізають аж до колін, тому вона просто-таки вибивається із сил. Проте не зупиняється. До жаданої півночі рукою подати, Ана вже бачить її просто перед собою.

Нарешті вона вибирається на дорогу, якою котять автомобілі, розбризкуючи багнюку й забруднюючи обабіч чистий сніг. «Мабуть, ця дорога веде до міста», — думає Ана Пауча, бо для неї бруд і місто невіддільні одне від одного. В численних калюжах лежать клапті застільцьованого паперу, уламки дерева, цегла, що їх не встиг покрити густий сніг. А десь удалині озиваються дзвони. Еге ж, це місто.

Але ніде ні душі.

Щоправда, Ана Пауча ще не дійшла до центру міста. Тільки де-не-де обабіч вулиці виглядають з-поза білої завіси окремі будинки, мовби кидаючи останній погляд на довколишній світ, перш ніж опинитися похованими під снігом. Та все ж таки, все ж таки... Якщо вона, Ана Пауча, старенький кістяк із теплих країв, іще здатна зухвало копошитися в снігу сьогоднішнього холодного ранку, то куди поділися інші люди, місцеві жителі, які зросли в тутешньому кліматі?..

— Ох, ці люди, ох, ці мені люди! — невдоволено бурчить Ана Пауча.

Опинившись на самоті, вона розмовляє вголос. Мороз наганяє на неї жах. Ана багато думала про північ. Але ніколи не уявляла її такою, якою вона постала перед нею цього холодного дня.

Ана Пауча помічає, що її ноша, в тім числі й поліетиленові торбинки, дедалі важчає. Ані слід би щось викинути. Адже то зовсім нерозумно тягти за собою стільки непотребу. Невже вона збирається при нагоді відкрити в цьому місті крамничку?

Ана Пауча хрипко сміється, ніби сама собі видалася дивачкою. Дивлячись, як вона бреде, спотикаючись, по цьому м'якому білому

килиму, можна подумати, що то йде якась говірка істота невизначеної породи, яка ставить запитання й сама відповідає на них. Та хіба ко-мусь відомо, з якої страшної самотності зродилося це базікання? Ні-кому не відомо, навіть самій Ані Паучі. Їй відомо тільки те, що вона наближається до своєї мети. Старенька жінка розмовляє сама із со-бою, й окремі фрази, окремі слова цих внутрішніх монологів проби-ваються назовні; це її монологи-айсберги, як сказав би Трінідад. Ані Паучі спадає на думку, що зараз їй було б нелегко вести по цьому снігу Трінідада, потім вона згадує свого ув'язненого сина. І враз перестає сміятися, перестає белькотіти, як божевільна, й шепоче собі, що їй конче треба дістатись до центру міста. Не гаючись. Нетерпляча смерть уже дає про себе знати, помалу заволодівляє пальцями її рук і ніг. Якби тільки Ана могла розпалити багаття! Але де? І як? І з чого?

Цього чистого й холодного ранку, що його приготувала для Ани Паучі північ-смерть, центральна міська площа здається старенькій жінці шлюбним ліжком, що чекає, коли повинчаються мороз зі смертю. Сніг немовби живе, і Ана Пауча відчуває, як він увесь тремтить, а зіткані з лапятих сніжинок мережива, здається, повисають у повітрі й не падають на землю. Ана бачить, як сніг раптово зісковзує з бал-конів і дахів будинків, що стоять довкола площі, зривається з безлистих, загорнутих у біле дерев. Вона бачить, як шар снігу на землі усе товщає, підіймається вгору, наче море під час припливу, як білі хвиль-ки одна за одною терпеливо наминають берег-облатку, як ростуть ледь помітні дюни, утворені кругляками бруківки. Тільки дуже рука вітру здатна розкрити земну таємницю цього казкового шлюбу. Посеред цього шлюбного ліжка лежить замерзлий голуб, і, дивлячись на нього, жінка з теплих країв думає, що нікому не уникнути своєї долі.

За високими аркадами забарикадувалася велика кав'ярня, яка, відчинившись о десятій годині, знову забарикадовується за шибками із старовинними візерунками, на які паморозь наклала ще й свої візерун-ки, поєднавши між собою весняних німф і цілком природно вписавши їх у сюжети, задумані снігом.

Під аркадами раз у раз виринають квапливі перехожі. Повтягав-ши голови в коміри й пускаючи з рота пару, вони штовхають двері кав'ярні й зникають за ними. Ані Паучі також дуже хочеться випити чашку кави, її шлунок ще не готовий змиритися з долею, до якої так уперто добивається старенька жінка із серцем воїна. Вона стромляє руку в потайну кишеню в себе на животі й намагає там кілька сенти-мо, що їх приберегла на випадок якоїсь крайньої потреби. Але ж яка крайня потреба може виникнути в Ани Паучі, на котру вже чатує смерть? А таки може... Так, так, може! І Ана раптом згадує, що мала намір купити скибку пирога з айвою, щоб додати його до своєї при-правленої ганусом, щедро посолодженої і спеченої на олії хлібини з мигдаликами... Два справжніх пироги для її сина, «малюка» Хесуса Паучі. Вона похитується. Рука її нарешті затримується в кишені, мов прилипнувши до того живота, що його один тільки Педро Пауча роз-дивлявся на світлі в їхньому подружньому ліжку. Її Педро не належав до тих чоловіків, які люблять темряву. Він щоразу засвічував аж дві

лампи й ставив їх в узголів'ї. Ана Пауча згадує, як заливала її хвиля тепла, коли вона кохалася із своїм чоловіком. Те незабутнє тепло Ана Пауча називала ім'ям свого чоловіка. Але від цього спогаду їй робиться ще холодніше.

Вона виймає з кишені руку. Дивиться на свої сентимо, зважує їх на руці й рахує. Якщо поділити ці сентимо на дві рівні частки, то, можливо, їх вистачить, щоб купити скибку пирога з айвою для сина й самій випити чашку кави? День на неї чекає довгий. Треба ще розшукати міську в'язницю, розпитати в тюремного начальства, як дістатися до камери її сина. Скільки годин відділяють Ану Паучу від тієї миті, коли вона постукає в двері своєї довічної оселі?

Вона намагається якось виправдати цю витрату, що здається їй безумним марнотратством. Шлунок квапить Ану. Мороз посилюється й під аркадами. Нарешті Ана зважується. Бере тільки половину своїх убогих заощаджень, штовхає двері кав'ярні й заходить. Старенькій аж дух перехоплює — таке ніжне тепло накочується на неї з цієї зали в стилі 1900 року. В гранованих дзеркалах відбиваються, помножуючись до нескінченності, навшочені панелі, мідні керамічні горщики, в яких ростуть тропічні карликові пальми, латунні люстри, куртки та білосніжні серветки офіціантів, різнобарвні пляшки, що, наче самоцвіти, прикрашають полицки за стойкою, вкритий сліпучим хромом кавник. На протывагу білій ковдрі, що лишилася за дверима, ця гра барв і теплого світла викликає в Ани Паучі враження, що вона потрапила в таємничий світ, який ніколи не знає холоду, такого, як ото на площі. Зовсім-зовсім інший світ.

Ана Пауча не наважується підійти до стойки, де з'юрмилися огрядні, добре вдягнені й цілком пристойні на вигляд чоловіки, які, попиваючи, розмовляють і курять. Вона чекає, поки до неї підійде офіціант, щоб показати йому монети, попросити чашку кави. Але тут до неї кидається метрдотель, мов чорно-біла стріла з прилизаним наконечником-головою.

— Геть звідси! Геть! У цьому закладі заборонено жебратити.

Ана Пауча показує йому гроші й шанобливо питає його, чи їх вистачить на чашку кави. Без молока, самої тільки чорної кави.

— О, яке зухвальство! — вигукує метрдотель. — Ідіть! Ідіть звідси!

А щоб не торкатися цієї купи лахміття, він штовхає одного з офіціантів, який у свою чергу виштовхує за двері Ану Паучу. Барвисте й тепле марево зникає в неї за спиною.

Знов опинившись під аркадами, де ні на мить не вщухає пронизливий вітер, що враз розвіює теплі пахощі страв, які на хвилину огорнули Ану Паучу, старенька жінка почуває себе дуже нещасливою, справжнім задубілим від холоду вуличним горобцем. Вона втрачає рівновагу, ковзається і падає. Насилу підводиться. Ні, не плач, Ано! Не плач! Що сказали б твої полеглі сини й чоловік, якби почули твоє ридання?.. Коли нарешті вона закінчує збирати свою ношу, із службових дверей виходить той офіціант, що виштовхав її надвір, і простягає Ані чашку гарячої кави. Ана хоче заплатити йому, але він каже:

— Ні, не треба. Пийте, пийте!

Вона так хвилюється, що забуває подякувати офіціантові. За цю свою забудькуватість Ана Пауча докорятиме собі цілий день, аж до тієї хвилини, коли відійде у вічність.

Ана-Ніщо йде слідом за віхолою і заглиблюється в матово-білий лабіринт міста, на яке безперестану падає лапатий сніг. Цей ватяний світ такий живий, такий гарний, і хоч би Ана пройшла його вздовж і впоперек, вона все одно не знайшла б у ньому ні кінця, ні краю. Він анітрохи не схожий на ті застигли снігові краєвиди, які Ана Пауча бачила в шкільних підручниках «малюка» і які назавжди запали їй у пам'ять: на їхньому тлі норвезькі фіорди здавалися пальцями блідих утоплеників, що гладять і гладять блакитне море. Коли дивишся, як падає сніг, складається враження, що всі ангели скинули з себе пух, ставши жертвою якоїсь небесної пошесті. Сніг ворухиться, тремтить, утікає й наближається, вдає, ніби повисає в повітрі, метляється, як крило. Ніби хоче переконати вас, що він легенький, як крейдяний порошок, як пух або ефірна пара. Він як живий, але не тільки в ньому бачить ознаки життя пригнічена скорботою літня жінка, що народилася під похмурими прикметами смерті. Та гаряча кава, що збадьорила її ноги, її м'язи і пустила в рух її заіржавілі суглоби,— це життя. Ті гроші, які вона не потратила і на які зможе купити добру скибку пирога з айвою для свого сина, «малюка» Хесуса Паучі,— це життя. Той офіціант з кав'ярні, що подав їй чашку кави,— це справжній ангел життя, коли порівняти його з лихим метрдотелем, ангелом смерті, який виштовхав її на мороз. А це її прагнення поговорити з людьми, попросити їх, щоб їй старанно пояснили план міста, розпитати, з якого боку та північ, щоб якнайшвидше дістатися до в'язниці сина? «Усе це ознаки життя»,— думає Ана-Ніщо. То невже її доля круто зміниться?

Нав'ючена, наче віслючка, змокла, зовсім уже не знаючи, в який бік іти, Ана Пауча піднімається на паперть якоїсь церкви. Тут вона знайде на якийсь час притулок і розпитає в людей, як пройти до міської в'язниці. Отож іде вона сюди не з наміром жебрачити. Милостиню просять для того, щоб жити, а не для того, щоб помирати.

Бажаючи гідно прожити останні години свого життя, вона знову стає колишньою Аною Паучею, вбирається у зотлілі шати дружини, матері й удови, випростується, надає твердості своєму голосу й суворості поглядом. Пригортаючи до грудей вузлика, Ана дбайливо, наче справжній багаж, складає на каміння паперті свої інші речі. Струшує з одягу сніг, викручує змокле шмаття, ховає під тюрбан непокірні білі пасма, які надавали її голові воячки такого вигляду, ніби вона зазнала нищівної поразки. Ана вирівнює своє дихання старої морської вовчиці й готується вступити в останній бій. Більш немає Ани-Ніщо. Ця ганебна, безіменна істота назавжди залилася на залізниці, присипана снігом, немов купа дрантя. Хай живе Ана-Людина!

— Сеньйоро, будьте ласкаві, розкажіть мені, як пройти до міської в'язниці?

Сеньйора в шубі з лисячого хутра, в мереживній мантилі розгублено дивиться на Ану. Вона щойно вийшла з автомобіля й піднялася східцями до церкви, настроївшись простягти монету на традиційне прохання милостині. Ні, сеньйора не знає, де шукати міську в'язницю. Безперечно, десь тут є та в'язниця, але... Сеньйора прикро вражена. Вона гірко кривиться, ніби Ана осквернила її духовну чистоту, хреститься й зникає в церкві з монетою, що обпікає їй руку. Ані Паучі спадає на думку, що вона, мабуть, схожа на збунтованого чорта.

Невдовзі з'являється священник з ображеним виглядом. Він начепив на себе всіх своїх регалій, мовби його терміново покликали з ризниці, не давши йому змоги до кінця нарядитися. Справжній при-

клад демонічної одержимості чи якогось іншого душевного розладу. Він вийшов у білому стихарі, але без епітрахилі, не встигши витатувати стигмати на долонях. Але в руках тримає молитовника. Хіба вгадаєш наперед, яка молитва йому знадобиться, а напам'ять він знає їх лише кілька.

— Дочко моя, це ви питали, як пройти до в'язниці?

— Еге ж.

— Вас мають у ній ув'язнити?

Оце запитання! Ана Пауча дивиться на священника, не знаючи, що йому відповісти.

— Якщо це так,— веде далі священник,— то я вважаю, що вам слід негайно висповідатися. В'язниця — наче пекло, входячи туди, ніколи не маєш певності, що вийдеш звідти. Висповідайтесь і причастіться. Це справа кількох хвилин. Запам'ятайте, дочко моя, що коли в людському тілі оселяється бог, то легше зносити і в'язниці цього грішного світу. Ходімо зі мною.

— Я не хочу сповідатися,— рішуче відповідає Ана Пауча.— Мені треба дізнатися, де міська в'язниця, щоб навідати там свого сина, «малюка» Хесуса Паучу. Хочу побачитися з ним перед смертю.

— Він хворий?

— Я кажу про свою смерть.

— О, Ісусе! Думати про смерть і відмовлятися від сповіді й причастя! Це справжній душевний розлад! Я не докоряю вам, дочко моя, ви марите. Ходімо зі мною, ходімо.

Він намагається взяти Ану за руку, однак, торкнувшись її лахміття, з досадою відсмикує назад свої мокрі пальці й витирає їх об суктану.

— Кажу ж вам, мені ніколи. Я поспішаю і дуже змерзла. Мабуть, розпитаю в якогось жандарма. Жандарми неодмінно мають знати, як пройти до в'язниці. До побачення.

— Хвилинку! Нині більш не обов'язково поклонягися... богам. У мене щось є для вас.

Він іде до церкви, з якої б'є струмінь крижаного повітря. Ана Пауча більш не може стримувати тремтіння. Рештки снігу, що лишилися на її одежі, розтали. Вона промочила до рубця, їй би висушитися біля багаття. Або на сонечку в своєму краї.

Ана Пауча переймається бажанням піти звідси. Літній жінці не до вподоби, що їй нав'язують господа бога всупереч її волі. Вона добре почуває себе й без нього. Їй не потрібне його товариство. І до того ж кажуть, ніби бог дуже великий, а вона така крихітна, тож як можливо вселити його в її тіло?

Проте Ана Пауча вичікує. Можливо, священник дасть їй адресу в'язниці. І на цьому спасибі!

Священник повертається з пальтом у шотландську клітинку на руці.

— Це для вас. Одна милосердна сеньйора віддала його минулого тижня в дар для бідних. Надягніть його. Ви геть мокрі, а в'язниця досить далеко, за чотири кілометри на північ від міста. Вам доведеться пройти ще чималий шмат дороги.

Ана Пауча накидає на себе пальто, що завелике на неї. Тепле пальто, розраховане на північні морози. Вона підбирає свою ношу й рушає далі. Знов не подякувавши.

Де ж, урешті-решт, шукати ту північ? Щоразу їй кажуть, що вона десь-інде, а в цій білій непрозорій тиші геть неможливо визначити сторони світу.

Анна Пауча йде навмання безлюдними вулицями, мов огорнутими білою ватою. Ніде жодної живої душі. Просторе й тепле шотландське пальто прикрило більшу частину її лахміття, що тепер прилипло до тіла. В неї досить-таки химерний вигляд у цьому розкішному вбранні, з чудернацькою ношею жебрачки. Ана-дивозижа.

Раптом сніг перестав падати.

Лапаті сніжинки сповільнюють свій рух, ліниво зависають у повітрі. Стихають вихори, білий простір набуває певних меж, певного рельєфу. Чітко проступають обриси вбраних у біле дерев та автомобілів. Тепер уже неважко відрізнити будинок від церкви, фасад від глухого мур. Неважко впізнати й окремі звуки: дзюрчання води з крана у критому ринку, гупання снігу, що падає з дахів чи дерев. З якогось вікна, прочиненого невидимими руками, долинає голос диктора радіо. Оголосивши, що сьогодні неділя, сімнадцяте грудня, він повідомляє, що зараз почнуть передавати месу. Ана Пауча повертається до дійсності. Неділя. Ось та причина, з якої місто сьогодні безлюдне, віддане на поталу снігові. Їй нелегко буде розшукати присипану снігом дорогу на північ.

Скверик. Маленький. Дерев і лави в ньому огорнуті товстим сніговим килимом. Посередині стоїть статуя якогось знатного сеньйора.

Ана Пауча збилася з дороги. Лець переводячи дух, вона зупиняється. Поліетиленові торбинки й картонні коробки висять на ній, як люті охоронці її вбогості. По них безпомилково можна визначити її страхливу бідність.

До скверика входять діти із своїми нянями й тітками, всі вони у вовняному вбранні, в теплих шапочках. Підстрибуючи, немов цуценята, вони весело верещать і жбурляються сніжками, з їхніх уст б'є пара, наче дим з малесеньких коминців. Тітки й няні, готуючись до святвечора, що скоро настане, умовляють дітей заколядувати. Та дарма. Свіжий сніг вабить малят куди більше, ніж застарілі колядки.

Ана Пауча замріяно дивиться на дітей. Вона забуває про свою втому й уявляє, що кожне з них має прізвище Пауча. Оте найменшеньке, біляве, Ана воліла б назвати Педро. «Педріно!» — кричала б вона щовечора своїм колишнім голосом морської вовчиці. А інших... Знайшла б вона імена для всіх. У неї стільки тих імен, що їх нікому не судилося носити! Отого спокійного хлопчика, який грається з таким неуважним виглядом, наче думає про щось інше, Ана назвала б Тріно — ім'ям, що в одній місцевості, де вона ніколи не була, означає «пташиний спів».

Діти помічають її. Ана Пауча чує пронизливий голосок:

— Жебрачка! Жебрачка!

Це слово хором підхоплюють усі діти.

— Замовкніть! Краще пошукайте в кишенях, чи нема у вас там монетки, щоб дати бідолошній старенькій жінці. Наближається різдво, будьте ж милосердні!

За мить діти вишиковуються в рядочок, виявляючи свою щедрість. Змагаються між собою у великодушності, хто більше дасть. Руки Ани Паучі наповнюються монетами, що їх батьки дали своїм дітям на купівлю цукерок, шоколаду, жувальної гумки.

Північ збагатила Ану-Ніщо. Вона зігріла їй шлунок чашкою кави, одягла її в розкішне пальто в шотландську клітинку, наповнила їй кишені сентимо, що їх надарували щедрі діти. Північ поводить її з нею так, ніби вона давно чекала на Ану Паучу й старанно, до дрібниць, приготувалася до цієї зустрічі. Якщо решта країни довела Ану Паучу до лахміття й злиднів, то північ несподівано обдарувала її білим снігом і достатком. Її норвезькими фіордами.

А смерті, якої Ана Пауча так прагнула й так довго шукала, нема жодного сліду. Кудись вона поділася. Зникла. Всі її симптоми мов розтанули в молочній п'яній цієї вбраної в горностаєве хутро півночі. Невже Анина смерть забула про їхнє побачення?

Ця думка, що ненароком промайнула в голові Ани, наганяє на неї страх. Вона втрачає самовладання, біжить по вулицях, знов і знов блудить у білому лабіринті, раз у раз потрапляючи в безвихідь, гарячково розшукує північну околицю міста, всіма фібрами своєї душі кличе смерть, називаючи її ласкавими й гнівними іменами:

— Сеньйоро, зраднице, сестричко, шльондро, крихітко, любя моя, чому ти мене покинула?

Перебуваючи на грані розпачу й ледь не плачучи, Ана Пауча наштовхується на придорожний щит, що вже звільнився від снігу й повідомляє чорними літерами, виведеними на його білому тлі: «Дорога на північ».

Ана Пауча приходить до тьми й простує туди, куди показує стрілка.

На засніженому квадраті, який здається величезним, бо немає на ньому ні дерев, ні будинків, ні нерівностей поверхні, вирізняється будівля провінційної в'язниці — фабрика довічного ув'язнення, над якою височіють вишки вартових та громовідводи, що надають їй вигляду неприступної фортеці. Розташована посеред білої скатертини, вона скидається на бридку настільну доріжку, вишиту найогиднішими нитками. До неї веде єдина, пряма, як струна, дорога. Жодна пташка не пролітає над цією пустою, жодна пісня не звеселяє білого простору, де стоїть в'язниця. Зішулившись, уся насторожившись, старенька жінка боїться, що цей краєвид-небуття проковтне її, перш ніж вона дістанеться до тюремної брами. Вона знов чуває себе дуже крихітною, Аною-Ніщо, перед цим страховиськом, виплеканим молодістю й життям її сина, «малюка» Хесуса Паучі. Тіпаючись від страху, вона щомога стискає свого міфічного вузлика, який, мов пуповина, пов'язує Ану Паучу з її материнською наполегливістю.

Ана вперто посувається вперед малесенькими кроками. Нарешті вона наближається до вічної потвори, до брами, схожої на віко домовини. Жоден вартовий не кричить: «Стій, хто йде?», жодне страховисько не перепиняє їй дороги до її кінцевої долі. Стара морська вовчиця глибоко вдихає повітря й натискає кнопку електричного дзвінка дверцят, прорізаних у брамі в'язниці.

В оббитому шкірою кабінеті Ану приймає досить ввічливий сивовусий офіцер з урочистим обличчям. Щирої привітності цьому теплому кабінетові надає букет гарних троянд, які, проте, зовсім не пахнуть. Троянд, що їх уряд розіслав до всіх в'язниць з гідною похвали метою їх гуманізації. Вони розквітають у чистій атмосфері офіцерських кабінетів, куди не проникає задушливе повітря з камер, де сидять в'язні.

Офіцер запрошує Ану Паучу сісти, кивнувши на занадто просторе для її малесенького тільця крісло. Вона дякує, але не сідає. Ана ще мо-

же стояти. Їй не хочеться, аби про неї сказали, що наприкінці своєї подорожі вона звалилася з ніг. А прийшла Ана сюди, бо хоче побачитися зі своїм сином, «малюком» Хесусом Паучею. Побачитися востаннє. Вона просить пробачення, що потурбувала сеньйора офіцера в неділю.

Він знімає телефонну трубку, каже в неї кілька слів і кладе її. Вони не дивляться одне на одне, не вимовляють жодного слова, навіть не кажуть: «Яка погана погода! Шкода. А ще минулого тижня було так гарно!» До кабінету входить інший офіцер з текою в руці. Він кладе її на стіл перед сеньйором з урочистим обличчям, поряд з різдвяними трояндами. І виходить, навіть не помітивши старенької жінки в строка-тому лахмітті.

Сеньйор офіцер поважно розгортає теку, пробігає очима аркуш за аркушем, повільно, надзвичайно повільно. Ані Паучі підкочується клубок до горла.

— Хесус Пауча Гонсалес, активний член Комуністичної партії Іспанії (нелегальної), засуджений на довічне ув'язнення, помер у в'язниці внаслідок пошесті дизентерії у віці п'ятдесяти трьох років. Не залишив ніяких особистих речей.

Клубок, що підкотився під горло Ані Паучі, росте, збільшується, їй перехоплює дух, розпирає груди. Вона падає у велике крісло. Голос офіцера додає:

— Четвертого червня цього року канцелярія в'язниці надіслала вам офіційного листа, повідомивши вас про цю сумну подію. Через місяць лист повернувся з позначкою: «Вибула, не залишивши адреси». Сеньйоре, мені дуже прикро. Я висловлюю вам своє шире співчуття.

Ана Пауча підводиться.

— Де його могила?

— Немає могили.

Офіцер нишком кидає погляд у вікно. Ана Пауча й собі дивиться туди. Далеко за в'язницею вимальовується якась засніжена загорода, обнесена колючим дротом.

— Ваш син не один став жертвою пошесті. Померли й інші. Їх поховали всіх разом у братській могилі. — Офіцер робить невиразний рух рукою, і Ана Пауча ніяк не збагне, чи свідчить цей рух про його безсилля, чи про байдужість. — Нам доводилося остерігатись зараження. Ви ж знаєте, що дизентерія дуже небезпечна.

Рух його руки стає конкретнішим, вона тягнеться до букетика троянд, мовби струшуючи невидимі порошинки з оксамитових пелюсток.

Ана Пауча все зрозуміла.

— Так, сеньйоре. — Цього разу вона не забуває додати: — Дякую вам, сеньйоре.

Ані Паучі не хочеться, щоб пам'ять про її нового покійника була опоганена в очах цього поважного сеньйора, закоханого в троянди, тим, що вона була з ним недосить ввічлива. Вона бере свої речі й виходить. Тільки два слова звучать у її голові: «помер» і «Гонсалес». «Слово «помер» означає, що його вже немає на світі, — думає Ана, йдучи до дверей. — Гонсалес — це моє дівоче прізвище. Воно померло водночас зі справжнім прізвищем Пауча, мого сина, «малюка» Хесуса Паучі».

— Мій останній син, «малюк» Хесус Пауча Гонсалес, — повторює вона вголос, щоб надати цьому своєму крахові чітко визначеного характеру. Повному крахові. Остаточному.

Ана Пауча не вертається до міста. Вона обходить в'язницю й іде ще далі на північ, туди, де видніє обнесена колючим дротом засніжена загорода. Нарешті Ана знає, де має відбутися її побачення із життям, призначене ще в день її народження, побачення, яке постійно відкладалося протягом сімдесяти п'яти років. Вона називає це «побаченням із життям», бо певна, що смерть — це її життя. Смерть, яка виступає під личиною дощу, війни, самотності, злиднів, втоми, снігу чи й під своєю власною — личиною смерті. Ана Пауча сподівається, що вона, її смерть, уже там — озброєна своєю косою, у своєму вічно чорному вбранні, пунктуальна, вірна, готова до зведення останніх поррахунків. Так, тепер ідеться саме про це. Вони мають сказати одна одній правду у вічі. Раз і назавжди.

День потроху згасає. Коли Ана Пауча підходить до загороди, її зустрічає фантазмагоричне сяйво, що наче відбивається від дзеркала вод. Угорі ширяють стерв'ятники, повисши між білотою неба й землі. Люто каркають. Вони знають, що ця земля, раптово закута в крижаний панцир, ховає в собі добірну їжу. Ана Пауча теж це знає. Вона каркає і собі. На цьому кладовищі без хрестів і надгробків, без квітів, дат і прізвищ висихають, перетворюються на порошок останні краплі її кривці, тут урвався останній подих роду Паучів.

Ана шукає входу до загороди в потрібній огорожі з колючого дроту. Але входу ніде немає. Невже вони кидали мерців через огорожу? І її сина також? Якби Ана крила, то вона перелетіла б через цей колючий дріт. А ноги її неспроможні перестрибнути цю високу дротяну стіну. Ана Пауча падає навколішки, принижена своїм безсиллям, проклинаючи долю, яка примушує її стати в жалюгідну позу молільниці. Виймає руки з жебрацьких лахів, прокопує пальцями сніг під огорожею з колючого дроту й повзе під нею, роздираючи об гострі колючки розкішне пальто, злиденне лахміття і свою ніжну шкіру жінки, яка вік звікувала на морі. Коли Ана пролазить у загороду, то помічає, що на ній усе пошматоване — і одяг, і шкіра, і волосся.

Ана Пауча озирається довкола, шукаючи серед білої тиші бодай якоїсь ознаки смерті — ледь помітної западини, що вказувала б на місце забутої могили. Нічогісінько. Лише гладенька, мов перламутрова, поверхня, незаймана, як плоть підлітка.

Вона шепоче ім'я свого сина, «малюка» Хесуса Паучі Гонсалеса. Тихесенько називає безліч усяких речей, що могли б розбудити його слух: ялиновий гай, гору-пагорб, пиріг з айвою, вуличних горобців, комуністичну партію, прізвище Пауча... Ніякого відгуку. Ана знову заводить:

— Я принесла тобі прощальне вітання од «Аніти — радості повернення», яка також померла. Ти ж знаєш, ми обидві чекали на тебе. День у день. Хоч поволі старіли, але лишалися тобі вірні. А що ти забарився, мій малесенький, то я спекла тобі твою улюблену хлібину. На олії, приправлену ганусом, щедро-щедро посолоджену, як ти любив, і з мигдаликами. Поглянь. — Ана розв'язує свого вузлика, показує хлібину, відламує шматочок, підносить собі до рота. — Він смачний, мій малесенький, я не забула рецепту, ти ж його знаєш: двісті грамів мигдаликів, три крапельки олії...

Ана Пауча відчуває в роті вогкий і пліснявий хліб. Це вперше вона відчуває смак справжньої смерті. Але не випльовує. Ковтає. Ана знає, що відтепер вона харчуватиметься тільки цією пліснявою. Вічно.

Вона повзе, лишаючи за собою сліди крові, клапті лахміття та хлібні крихти, що забруднюють чистий сніг. Ось вона вже посередині загоро-ди, там, де має битися серце смерті, якщо тільки воно в неї є. Ана стри-мує подих і слухає. Тиша. Глибока, чиста, непорушна тиша.

— Смерте! — шепоче вона.

Тиша.

— Я тут!

Тиша.

— Смерте, озовись! Я прийшла! Нам з тобою треба звести свої по-рахунки!

Тиша.

— Клятуща шльондро!

Смерть відповідає їй спазматичною луною.

Підбадьорена цим криком, що повертається до неї відлунням, Ана Пауча випускає свої пазурі левиці, вишкірює апокаліпсичні зуби, перей-мається своїм колишнім запалом воячки і копає яму в снігу; невтомно, без перепочинку. Все її єство сповнюється протестом. Земля! Ось земля перед її засліпленими білим снігом очима. Земля братської могили, зем-ля, яка зветься батьківщиною і яка проковтнула трьох її синів і чоло-віка, чотирьох невідомих солдатів Паучів. Ана страждає, думаючи про це. Вона лиже, гладить, дряпає, гризе цю землю. Притуляє до неї об-личчя, дихає з уст в уста. Це любов. Це причастя. Як перша подружня ніч. Колишні спалахи пристрасті. Вона нюхає цю землю, що розляглася, наче льоха, на коханих, дорогих, любих тілах трьох її синів і чоловіка.

— Дай мені відповідь! Шльондро! Розпуснице! Чим завинила перед тобою моя плоть? Чим завинив перед тобою мій рід? Чим завинила пе-ред тобою я, найзнедоленіша в світі людина, що ти пограбувала мене, забрала в мене моїх синів і чоловіка, мої чотири деревця на ймення Па-уча, мої ранкові «добридень» і мої нічні мрії, моє жіноче багатство? Чи ти даси мені відповідь, шльондро? Ти гадала, що я помру мовчки, покір-но, назавжди залишуся Аною-Ніщо з твоєї примхи. О повіє, о земле батьківщини, батьківщини-шлюхи! Нарешті ти переді мною. Нам треба звести наші порахунки! Що ти зробила з моїми синами та чоловіком? Згноїла! Перетворила їх на хробаче гніздо. На мою нескінченну самот-ність. Кров'ю і плоттю їхньою ти удобрила себе, щоб зростити хліба, де-рева, плоди, квіти, що стали поживою та вінцем для переможців. Роз-криваючись, наче повія, щоб прийняти в себе моїх полеглих синів і чо-ловіка, ти стала звідницею й спільницею переможців, ти позбавила ме-не надій, позбавила життя, викинула з пам'яті моїх нащадків, позбавила права звікувати вік у колі чоловіків. Ти довела мене до убогства. Ти мене заперечила. Стерла зі своєї поверхні. Земле батьківщини, я звину-вачую тебе в убивстві. Я проклинаю тебе.

Смерть уже прийшла, Ана Пауча це знає. Вона відчуває, як та по-вільною ходою пробирається вздовж її ніг, розповзається по її тілу сон-ливими мурашками, обмацує серце крижаними пальцями, забарвлює її в ліловий колір, перетворює на мармур. Ана більше не може вимовити жодного звуку. Уже не може бурчати. Не може клясти. Збирається з останніми силами, щоб виплюнути свою зневагу, але смерть стискає їй горло, душить її і несе до свого царства, далеко, дуже далеко від її рід-ного сонячного краю.

Знову падає сніг, безтурботний і невблаганний, загортаючи в білий саван тіло жінки на ймення Ана Пауча, сімдесяти п'яти років, що була дружиною, матір'ю й удовою, що мала трьох синів і чоловіка, які звалися Паучами і яким укоротила віку іспанська громадянська війна та не-нависні в'язниці. Жоден надгробок не увічніює цих п'яťох імен:

Ана Пауча
Педро Пауча
Хосе Пауча
Хуан Пауча
Хесус Пауча, прозваний «малюком».

Жодні очі не оплакують їх.
Жодна пам'ять не збереже й сліду від них.
Це тільки імена не визнаних церквою п'яťох святих. Антиімена.
Ніщо.

*Париж — Сан-Франциско,
січень—серпень 1976.*

*з французької переклав
Григорій ФІЛІПЧУК*

Ілюстрації Тамари ЄЛИСТРАТЕНКО

крик істоти пальці якої
затисло дверима...

пісня
фраза
і знову
фраза
без кінця
без упину
без відповіді
чоловік не знає де очі подіти
він махає руками
як потопаючий
і знову та ж фраза
вулиця Сени і перехрестя
і знову та жінка
невтомно
невгамовно запитує
не забинтуєш ці рани
рани немов ножі
П'єре правду мені скажи
П'єре правду мені скажи
я хочу знати всю правду
правду мені скажи
капелюшок жінки падає
П'єре я хочу знати всю правду
правду мені скажи
питання безглузде й величне
П'єр не знає що відповісти
він у нестямі
той кого звати П'єр
сміх його ось-ось
в безодню зірветься
він бурмоче
вгамуйся ти з глузду з'їхала
і не сподівається що розумне скаже
не бачить
і не може бачити як
його рот скривився від сміху
він задихається
неначе світ увесь звалився на нього
і тисне
він в полоні
в полоні обіцянок...
марних і давніх...
віч-на-віч...
машина яка може рахувати
машина яка може писати любовні
листи
машина яка може страждати
хапає за поли...
за руки слабкі...
П'єре правду мені скажи.

ВІЙНА

Ліс вбиває
негідники
ліс вбиває
Молоді дерева старими сокирами
рубає
Ліс вбиває
негідники
А старі дерева дупляві
з гнилим корінням
оберігає
та ще й таблички чіпляє
Древо добра і зла
Древо Перемоги
Древо Свободи
І спустошений ліс тхне
гнилими деревами
звідти птахи втікають
А ви залишаєтесь
негідники
там залишаєтесь
Маршируєте та ще й співаєте
пісень.

АДМІРАЛ

Адмірал Ларіма
Ларіма ну то й що
рими ж нема
адмірал Ларіма
адмірал ніщо.

ВЕЛИКА ЛЮДИНА

У закрійника каменю
стрів я генія тінь
він мірку знімав
для майбутніх поколінь.

РОЗБИТЕ ДЗЕРКАЛО

Чоловічок який без кінця співав
у мойй голові вигарцьовував
чоловічок далекої юності
на черевуку шнурок обірвав
і вмить іграшкові хатинки
розлетілись як птахи налякані
і в мовчанні цього свята
і в пустелі цього свята
я почув твій щасливий голос
знесилений ніжний голос
відчайдушний голос дитячий
що здалеку звав мене звав
і я з горя руку до серця притис
де повстали із полум'я крові
сім дзеркальних осколків
— твій зникаючий зоряний сміх.

ЯК НАМАЛЮВАТИ ПТАШКУ

Спочатку малюйте клітку
З дверцятами навстіж до сонця
А потім малюйте
Таке щоб співало
Цвіло
Веснувало
І стало в пригоді
Для пташки
Потім це полотно залиште під
деревом

В саду
В гаю
Або ж у лісі
А самі замаскуйтеся добре
Без зайвого шуму
Без шурхоту.
Буває швидко пташка приліта
А бува що й роки пролетять
в чеканні

Поки побачиш її на світанні.
В розчаруванні не втрачайте надій
Чекайте
Чекайте якщо це потрібно довгі
роки

І щоб швидше почути її пісні
Не звертайте уваги
На успіх картини.
Якщо прилетіла пташка
Якщо ж прилетіла
Вмить затамуйте подих
Чекайте коли в клітку вона увійде
І коли увійде
Легеньким мазком причиніть
дверцята
Потім зітріть непотрібне вже
дротяне пруття
Не торкаючись птаха веселкового
пір'я.
Стрімке дерево потім там
намалюйте
Подаруйте гілля найпишніше
Для пташки
Намалюйте також диво зелене
І розсипані промені сонця
І вітру цнотливий подих
Намалюйте голоси звірів
у ранковому лісі
Тихий шелест трави
У чудовому літеплі
І чекайте чекайте пташиної пісні
Якщо пісня не може злетіти як
птаха

Це погана прикмета
Картина невдала
Якщо пісня злітає тріпочучи
крильми

Це щаслива прикмета
Ви навчились творити
Тоді ніжно ніжно
Вискубніть у пташки пір'їну
Ї напишіть своє ім'я
в куточку картини.

СТОРІНКА ПОЕЗІЇ

Два і два чотири
чотири і чотири вісім
вісім і вісім шістнадцять
Повторіть! каже вчитель
Два і два чотири
чотири і чотири вісім
вісім і вісім шістнадцять

Та ось птаха-ліра
 з'явилася в небі
 дитина її роздивляється
 дитина її гукає
 Врятуй мене
 пограйся зі мною
 птахо!
 І птаха сідає біля дитини
 і гра почалася
 Два і два чотири...
 Повторіть! каже вчитель
 але дитина зайнята грою
 птаха грається з нею...
 Чотири і чотири вісім
 вісім і вісім шістнадцять
 шістнадцять і шістнадцять скільки?
 Шістнадцять і шістнадцять
 нічого не буде
 і ні в якому разі не тридцять два
 вони швидко зникають
 І дитина ховає птаху
 під парту
 і діти
 чують пісеньку птахів
 всі діти
 чують музику
 вісім і вісім зникають
 чотири і два
 так само щезають
 один і один не буде ніколи
 ні два ні один
 вони також один за одним втікають
 А птаха-ліра співає
 дитина також співає
 а вчитель кричить:
 Кінчайте корчити дурня
 Та діти
 слухають музику
 і стіни класу
 кудись пропадають
 І скло стає знову піском
 чорнило дзвінком джерелом
 із парт виростають стрункі дерева
 із білої крейди гори до неба
 а з учнівської ручки —
 пір'я загадкової птахи.

ПРОГУЛЯНКА ПІКАССО

На тарелі з реального фарфору
 позує яблуко
 А навпроти нього
 художник реальності
 намагається марно змалювати
 яблуко таке
 яким насправді є
 але
 не дається так просто яблуко
 у нього своя філософія
 крутиться-вертиться
 яблуко
 на тарелі з реального фарфору
 тишком-нишком
 без єдиного поруху
 ніжно
 як той герцог Гіз що вбирається
 в ризу
 і враз перевтілюється зверху
 донизу
 бо не хоче щоб малювали
 з нього портрет
 і це тоді
 як художник реальності
 уже реально бачить перед собою
 багатолікість яблука
 і
 як нещасливий
 як бідний невдаха
 зачувши слово спасибі вмить
 асоціює хтосьна з якою
 добродійністю і милосердям
 добродійного жорстокосердя
 і нещасливий художник реальності
 вмить стає сумною жертвою
 безконечного натовпу асоціацій
 та ідей
 А яблуко крутиться-вертиться
 і спливає у пам'яті яблуня
 земний рай
 Єва потім Адам
 поливальниця агроном Пармантьє
 Канада Нормандія сад Гесперид
 й першопричина людського гріха
 і джерела мистецтва
 Вільгельм Тель
 і навіть Ісаак Ньютон

преміюваний багато разів
 на Виставці всесвітнього Тяжіння
 і художник уже в забутті
 вже й не бачить своєї моделі
 і повіки склепляє у сні
 А в цей час як завжди
 тут гуляв Пікассо
 бачить
 яблуко на тарелі
 і художник дрімає
 Що за ідея дурна малювати яблуко

каже Пікассо
 і з'їдає яблуко
 і вдячне за це йому яблуко
 а потім розбиває таріль
 і йде собі геть посміхаючись
 а художник як вирваний зуб
 із своїх сновидінь
 бачить біле мов сніг полотно
 і на нім серед битого посуду
 жахливі зерна реальності.

ЗАТЕМНЕННЯ

Луї XIV якого звали також Король-Сонце
 полюбляв у кріслі з діркою сидіти
 й одного разу в дуже темну ніч
 десь під кінець свого щасливого правління
 піднявся з ліжка Король-Сонце
 пішов на крісло
 сів
 і зник.

КРОВ І ПІР'Я

Жайворонку пам'яті
 Це тече твоя кров
 Не моя ж бо ніяк
 Жайворонку пам'яті
 Я стискаю кулак
 Жайворонку пам'яті
 О мертва пташино
 Ти не повинна прилетіти
 До моїх долонь
 Щоб зерна забуття склювати.

БУКЕТ

На кого чекаєш дівча
 З росянисто-розпуклими квітами
 На кого чекаєш дівчино
 З квітами зів'ялими квітами
 На кого чекаєш жінко
 З квітами всохлими квітами
 На кого чекаєш старенька
 З квітами мертвими квітами.
 Я чекаю свого переможця.

ПОБАЧИТЕ ТЕ, ЩО ПОБАЧИТЕ

Нага дівчина плаває в морі
 Чоловік бородатий іде по воді
 А де ж тут чудо величне?
 Де тут диво скажіть мені?

ДЛЯ ТЕБЕ КОХАНА

Я пішов на пташиний ринок
 І птахів купив
 для тебе
 кохана
 Я пішов на квітковий базар
 І квіти купив
 для тебе
 кохана
 Я пішов на базар залізних виробів
 Ланцюги купив
 Важкі ланцюги
 для тебе
 кохана
 А потім пішов на невідьницький ринок
 І тебе шукав
 Та не знайшов між рабинь
 моя кохана.

ТРАВНЕВА
ПІСЕНЬКА

Осел король і я
Всі завтра помремо
Осел від голоду
Король з нудьги
Я від кохання

Крейдяний палець
Виводить наші імена
На дошці грифельній життя
А листя тополине
Шепоче імена
Осел Король Людина

Чорне ганчір'яне сонце!
Вже зітерті наші імена
Свіжі води зелених Луків
Пісок із Піскових Годинників
Троянда з Трояндових Кущів
Дорога Школярів

Осел король і я
Всі завтра помремо
Осел від голоду
Король з нудьги
Я від кохання
Травневого дня
Життя — це вишні плід
Смерть — кісточка
Кохання — вишні цвіт.

У КВІТНИКАРКИ

Чоловік прийшов до квітникарки
і вибирає квіти
квітникарка обгортає квіти
чоловік засовує руку в кишеню
і шукає гроші
гроші щоб заплатити за квіти
але в той же час
раптом
за серце хапається
й падає

В той же час коли він падає
гроші котяться по землі
квіти падають
в той час коли чоловік
в той час коли гроші
і квітникарка залишається там
з грішми що котяться
з квітами що топчуть
з чоловіком який помирає
певна річ все це дуже сумне
і щось треба робити
квітникарці
за що братись не знає
не знає
з якого почати кінця
Скільки звалилось лиха на голову
чоловік помирає
розтоптані квіти
і гроші
гроші що котяться
без упину
і без кінця.

НЕДІЛЯ

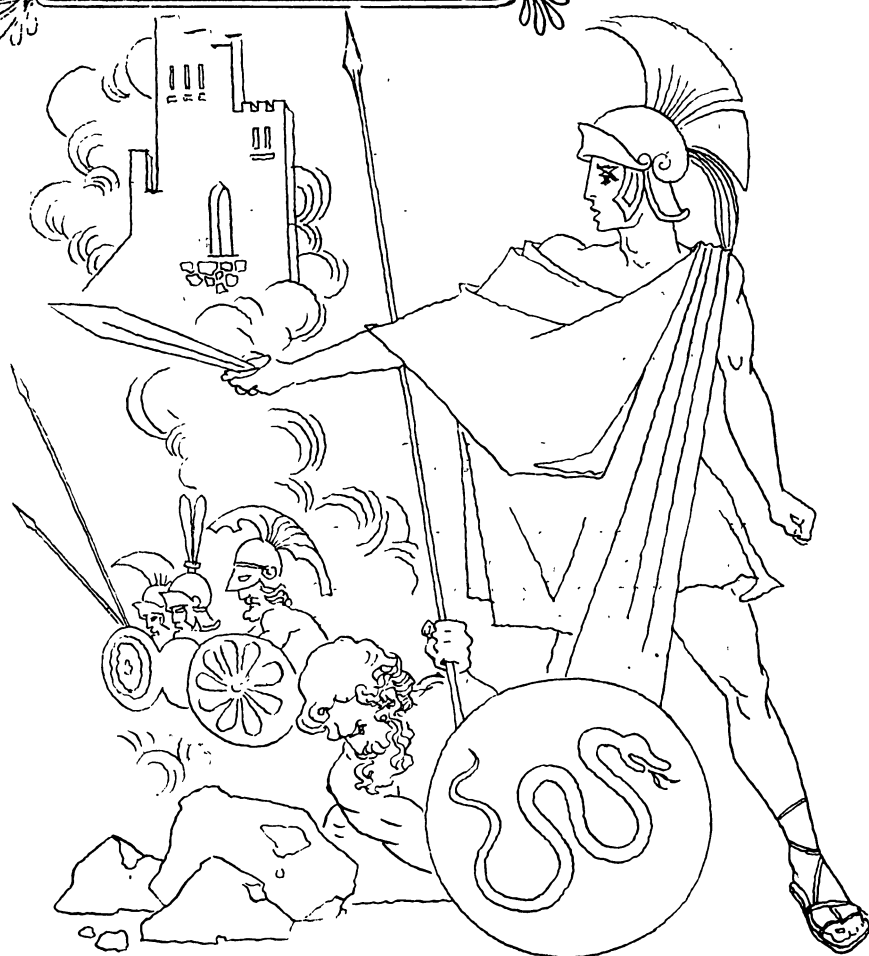
Між рядами дерев проспектом Гобелен
Мармурова статуя мене попід руку веде
Всі спішать у кіно у цей сонячний день
На гілках сидять пташки розглядають людей
І статуя мене обняла й нас не бачить ніхто
Крім дитини сліпої що вказує пальцем.

З французької переклав
Олег ЖУПАНСЬКИЙ

ХАРИТОН

СКАРБНИЦЯ

**ПОВІСТЬ ПРО
ХЕРЕЯ
І КАЛЛІРОЮ**

КНИГА СЬОМА

Розділ 1

У той час, як усі вирушили з царем на війну проти єгиптян, Херей не дістав такого наказу, бо не був підданий царя і взагалі виявився на той час у Вавілоні чи не єдиною вільною людиною. Він не тямився з радощів, сподіваючись, що і Калліроя залишиться в місті. Наступного дня Херей підійшов до царського палацу, щоб зустрітися з дружиною. Побачивши, що палац зачинений і численні охоронці пильнують доступ до воріт, він почав нишпорити по всьому місту і безугавно, немов навіжений, питає свого друга Поліхарма:

— Де поділася Калліроя? Що сталося з нею? Не вирушила ж вона на війну!

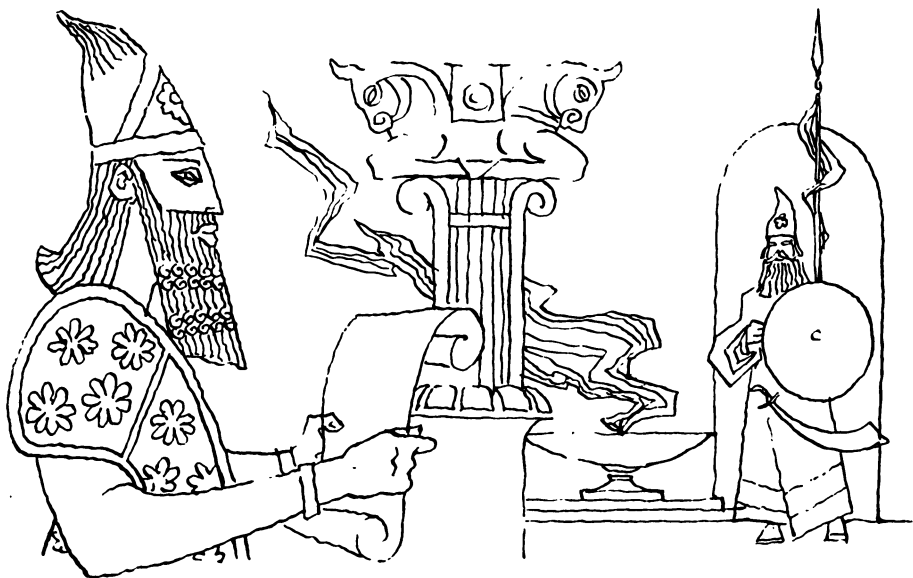
Не знайшовши ніде Каллірої, Херей вирішив розшукати свого суперника в коханні Діонісія. З цією метою він пішов до будинку, в якому той жив. Звідти ніби випадково вийшов якийсь чоловік і сказав Херею те, що йому доручили сказати. Справа в тому, що підступний Діонісій, бажаючи одібрати в Херея будь-яку надію на повернення Каллірої і відняти охоту чекати рішення суду, залишив у Вавілоні цього чоловіка, який мав набрехати Херею, начебто перський цар, потребує союзників, послав Діонісія збирати військо проти єгиптян, а щоб той чесно й запопадливо виконав доручення, — віддав йому Каллірою.

Херей відразу повірив словам цього чоловіка, бо людина в біді легко стає жертвою обману. Розірвавши на собі одяг і розкуйовдивши волосся, він бив себе в груди, вигукуючи раз по раз:

— Віроломний і ненависний, негостинний і облудний Вавілоне, схожий на свого «безстороннього» суддю. Я готувався до суду, певний, що моя промова переконає суддів, бо правда на моєму боці. Тим часом мене судили заочно, і Діонісій виграв справу, не випустивши пари з вуст. Проте перемога не принесе йому ніякої користі, бо Калліроя не зможе жити, розлучена з живим Хереєм. Один раз Діонісій уже обдурив її, збрехавши, буцімто я помер. Але чого я, власне, вагаюсь? Чому не заколю себе перед палацом і не оббризкаю своєю кров'ю двері судді? Хай перси дізнаються, як цар вершив тут свій суд!

Поліхарм, який бачив, що Хереїв розпач безмежний і його неможливо втішити, так озвався до нього:

— Друже! Колись я тебе вгамовував і не раз перешкоджав тобі вмерти, але тепер ти, на мою думку, ухвалив правильне рішення. Зараз я далекий від того, щоб спинити твою руку, мало того, я ладен умерти разом з тобою. Поміркуймо тільки над тим, як саме; зважмо, як буде найкраще. Той спосіб, який ти замишляєш, звичайно, дасться цареві взнаки і вкриє його соромом, але це буде невелика кара порівняно з тим, що ми від нього витерпіли. На мою думку, смерть, на яку ми зважилися, слід використати як помсту тиранові. Було б чудово, аби ми завдали йому відчутної шкоди і примусили покаятись за лиходійство. Ми залишили б майбутнім поколінням славу оповідь про те, як двоє

греків помстилися цареві за заподіяну кривду і вмерли, як личить мужам.

— Але ж яку шкоду,— дивувався Херей,— можемо ми, самотні й бідні чужоземці, завдати володарю стількох народів, в розпорядженні якого небачена сила? Його охороняє подвійна сторожа, і, коли ми навіть вб'ємо кого-небудь з його оточення або спалимо що-небудь, то все одно він не відчує втрати.

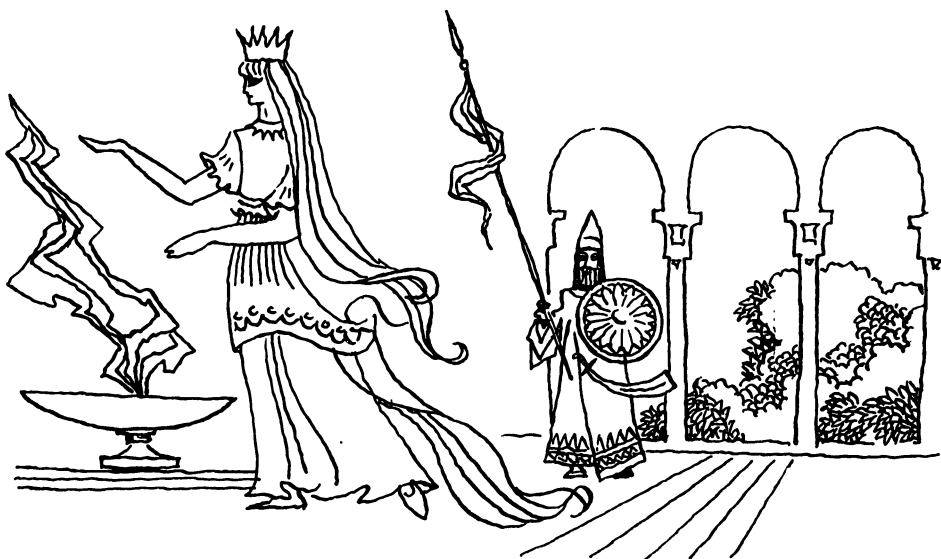
— Ти мав би рацію, — пояснив Поліхарм, — якби не було війни. Але ходять чутки: Єгипет збунтувався, Фінікія захоплена, Сирія зазнає наскоків. Війна зустріне царя ще до того, як він перейде Євфрат. Таким чином ми з тобою не самі: союзників у нас стільки, скільки їх мають єгиптяни, стільки ж маємо зброї, грошей, трієр.

Ще не скінчив він цих слів, як Херей скрикнув:

— Гайда! Мерщій їдьмо на війну! Я доможуся справедливої відплати судді.

Розділ 2

Херей і Поліхарм шосили намагалися наздогнати царя, удаючи, ніби збираються воювати на його боці. Вони сподівалися під цим приводом безперешкодно переправитись через Євфрат. Так воно зрештою і сталося. Діставшись на той берег річки, друзі негайно перебігли до єгиптян. Вартові спіймали їх і почали допитувати, хто вони такі, підозрюючи в них вивідачів. Вони опинилися б у серйозній небезпеці, якби випадково не знайшовся там один грек, що взявся виконувати роль перекладача. Друзі попросили завести їх до єгипетського царя, щоб пе-

реказати йому важливі відомості. Опинившись перед царем, Херей сказав:

— Ми греки із Сіракуз, евпатриди¹. Це мій друг, що заради мене прибув у Вавилон, а я потрапив туди в пошуках моєї дружини, Гермократової дочки. Хто такий Гермократ, переможець афінян у морській битві, тобі, певне, відомо.

Єгиптянин ствердно хитнув головою, бо не було народу, що не чув би про поразку афінян, якої вони зазнали під час Сіцилійського походу.

— Артаксеркс допустився щодо нас жорстокого свавілля, — провадив Херей. І далі розповів єгипетському царю свою історію.

— Віддаючи себе в твої руки, ми бажаємо бути тобі вірними друзями, яких надихають дві сили — прагнення смерті і жадова помсти. Мене давно вже не було б серед живих від безлічі нещасть, та я все витримав і живу лише для того, щоб відплатити ворогові:

*Але нехай уже не без борні, не без слави загину,
Діло зробивши велике, щоб знали про нього й потомки!*²

Зрадів єгиптянин, почувши таке, і, потиснувши руку Херею, сказав:

— У пору прийшов ти до мене, юначе, для свого і мого добра!

Він наказав негайно видати їм зброю і виділити намет. Невдовзі допустив Херея до свого столу, зробив дорадником, бо побачив його розважливість і відвагу, а також вірність, адже чесний з природи юнак був до того ж і добре вихований. Чеснолюбство і бажання довести, що він є людиною, гідною пошани, спонукали його відзначитися серед інших.

¹ Евпатриди — знатного роду.

² Цитата з «Іліади», кн. XXII, рядки 304—305.

Єгиптянину неймовірно щастило: блискавичним наскоком він заволодів Келесірією¹, за винятком Тіра², йому підкорилася й Фінікія. Тірійці з природи дуже войовничі і сповнені бажання зберегти здобуту хоробрістю славу. До того ж вони бояться вкрити ганьбою Геракла, їхнього найпершого бога, якому присвятили своє місто. Успішній обороні Тіра великою мірою сприяло його географічне положення: місто розташоване серед моря і тільки вузька коса з'єднує його з суходолом, не дозволяючи вважати островом. Тір схожий на корабель, що став на якір біля берега і викинув на землю трап. Тим-то тірійцям легко убезпечити себе від нападу. Досить їм зачинити браму — й, оточені морем, вони стають недосяжними для сухопутного війська. А з моря, від нападу кораблів, тірійці захищені міцними мурами, і як вхід у будинок замикають двері, так доступ у Тір замкнений гаванями.

Розділ 3

В той час, як усе навколо було захоплено єгиптянами, тірійці, нехтуючи небезпекою, зберігали вірність і відданість персам. Роздратований цим, єгипетський цар скликав нараду, вперше запросивши на неї й Херея, і мовив таке:

— Союзники! Так я звертаюся до вас, бо друзів не можу називати підлеглими. Ви бачите наше скрутне становище. Ми зупинилися, наче корабель, заскочений супротивним вітром у швидкій плаванні. Це нікчемний Тір зупинив нас і не дає просуватися далі. А тут, як на лихо, суне з військом перський цар. Отже, що нам робити? Ми не в змозі ні захопити Тір, ні обійти його. Як мур, стоїть він поперек дороги і відгороджує нас від усієї Азії. Гадаю, отже, треба нам відступити, не чекаючи, поки перське військо з'єднається з тірійцями. Над нами нависла небезпека потрапити в оточення на ворожій землі. Тож краще зайняти оборону в укріпленому Пелусію, де ми не боїтимось нападу ні тірійців, ні мідян³, ні будь-кого іншого. Там простяглися непрохідні піски, туди веде вузесенька дорога, там наше море і друг єгиптян — Ніл.

Відповіддю на ці слова було загальне насторожене мовчання. Всіх присутніх опанувала зневіра. Один тільки Херей відважився заперечити:

— Царю! Адже справжній наш цар — це ти, а не Артаксеркс, наймерзенніший негідник з усіх людей! Ти засмутив мене, замисливши втечу напередодні перемоги. Ми перемагаємо з волі богів і здобудемо не тільки Тір, а й Вавилон. На війні виникає чимало труднощів, перед якими не слід впадати у відчай, — завжди треба мати світлу надію. Мерзенних тірійців, які кепкують з нас, я голими прижену до тебе в кайдаках. Якщо не віриш, то відступай, але перед тим заколи мене в жертву. Поки я живий, участі у втечі не візьму. Якщо неодмінно хочеш відступити, то залиш разом зі мною жменьку воїнів, які ладні зостатися добровільно:

*Ми з Поліхармом удвох до останку тут битися будем,
Бо з богом прийшли ми!*⁴

¹ Келесірія — низинна частина Сирії.

² Тір — фінікійське місто, важливий торговий порт (нині в Лівані).

³ Мідяни — тобто перси.

⁴ Тут автор роману перефразував слова Діомеда, звернені до Агамемнона в «Іліаді», кн. IX, р. 48—49.

Усім соромно стало не підтримати Херея. А цар, до глибини душі вражений його відчайдушністю, погодився дати з війська стільки добірних воїнів, скільки знадобиться. Херей вибрав потрібних йому людей не відразу. Зайшовши з Поліхармом у військовий табір, він спочатку розпитав, чи немає часом серед воїнів греків. Їх знайшлося чимало. Херей відібрав з них лакедемонян, корінфян та інших пелопоннесців. Знайшов він і близько двадцяти сіцилійців. Утворивши загін з трьохсот чоловік, Херей виголосив до них таку промову:

— Греки! Оскільки цар дав мені змогу вибрати з війська найкращих воїнів, я вибрав вас. До речі, я сам — грек, сіракузець, родом дорієць¹. Ви повинні вирізнитися з-поміж усіх інших не тільки шляхетним походженням, а й мужністю. Тим-то нехай ніхто з вас не злякається подвигу, на який я вас кличу. Ви переконаєтесь, що він вам під силу, бо важкий радше на вигляд, аніж на ділі. Колись греки в битві при Фермопілах у такій самій кількості, як ми нині, чинили запеклий опір Ксерксу². Тірійців не п'ятсот міріад³, їх купка, до того ж вони зарозумілі хвальки, бо їхня гордість не поєднана з розсудливістю. Хай вони пізнають, чим греки відрізняються від фінікійців. Я не прагну самовільно захопити керівництво над вами, а ладен коритися будь-кому з вас, хто погодиться бути нашим ватажком, тому що дорожу не своєю особистою, а нашою спільною славою.

Усі як один заволали:

— Ти будь старшим над нами!

— Гаразд. Стаю ватажком, виконуючи вашу волю. Ви даєте мені владу, а я постараюсь діяти у всьому так, щоб ніколи вам не довелося шкочувати за тим, що виявили довір'я до мене. З ласки богів тепер ви вкрийтесь славою, здобудете загальне визнання і станете найбагатшими серед соратників. Мало того, ви назавжди увічніте свої імена. Подібно, як усі греки оспівують воїнів Мільтіада⁴ або загін Леоніда⁵ з трьохсот воїнів, так само будуть славити і загін Херея.

Його перебили вигуком: «Веди нас!», і всі кинулись до зброї.

Розділ 4

Якнайкраще спорядивши своїх воїнів, Херей повів їх до царського намету. Єгипетський цар здивувався великим дивом, не впізнавши своїх власних вояків. А впізнавши, пообіцяв їм коштовні нагороди.

— Ми віримо твоїм словам, — відказав Херей, — але ти тримай наготові решту війська і не підходь з ним до Тіра раніше, ніж ми його здобудемо і покличемо вас, піднявшись на мури.

— Хай буде на те воля божя! — погодився цар. Херей повів воїнів до Тіра щільними лавами, так що складалось враження, начебто їх набагато менше. Справді-бо:

¹ Дорійці — одне з грецьких племен.

² Ксеркс — перський цар (486—465 рр. до н. е.), вирушив з великою армією на Грецію, переміг при Фермопілах, але зрештою зазнав поразки.

³ П'ятсот міріад дорівнює п'яти мільйонам — гіперболізована чисельність армії Ксеркса.

⁴ Мільтіад — афінський стратег, переможець у битві при Маратоні (490 р. до н. е.).

⁵ Леонід — спартанський цар, героїчно загинув у битві при Фермопілах (480 р. до н. е.).

*Щит до щита, шолом до шолома й до воїна воїн
Тісно змикався*¹.

Ворог спочатку навіть не звертав на них уваги. Їх вважали за кого завгодно, тільки не за ворогів. Та й хто міг би припустити, що жменька воїнів зважиться штурмувати могутнє місто, до якого не насмілюсь підступити все єгипетське військо? Коли грецький загін підійшов до мурів упритул, тірійці почали розпитувати, хто вони такі і чого їм треба. На це Херей дав таку відповідь:

— Ми грецькі найманці, що не одержали від єгиптян належної платні. Нас оточили й хотіли повбивати, ми насилу вирвалися з пазурів смерті. Тепер приєднуємось до вас, сповнені бажання разом помститися спільному ворогові.

Один з вартових доповів про те городянам. Тоді з міста вийшов стратег у супроводі кількох озброєних людей. Херей зарубав першого, а потім кинувся на інших:

*Били круг себе нещадно і голови їм розбивали*².

Почалася нещадна січа, грецькі воїни скидалися на левів, що заскочили незахищене стадо. Зойк і плач лунали по всьому місту. Мало хто бачив, що діється, але всіх охопив жах. З воріт міста висипав безладний натовп городян, охочих побачити, що сталося. І саме це найбільше зашкодило тірійцям. Бо одні перли з міста, а ті, що були поза його мурами, дерлися назад у місто, рятуючись від граду списів і ударів мечів. У тисняві, нашттовхуючись один на одного, тірійці ставали легкою жертвою смертоносної зброї ворогів. Зачинити ворота було неможливо, бо гори трупів стали цьому на заваді.

Серед цього невимовного безладдя один лише Херей зберіг самовладання. Пробившись крізь юрбу і опинившись у місті, він притьмом вибіг на мур і почав давати згори знаки єгиптянам. Ті примчали швидше від звуку і взяли Тір.

У той час, як усі інші після захоплення Тіра святкували перемогу, Херей не тільки не приносив жертв богам, але й не надів навіть вінка. «Як мені радіти з перемоги, — казав він собі у думці, — якщо ти, Каллірое, не бачиш цих веселощів. Ніколи я не покладу вінка на голову після тої незабутньої шлюбної ночі! Бо коли ти не жива, то гріх мені пити-гуляти, коли ж ти жива, то як мені веселитись, бенкетуючи без тебе?»

Тим часом перський цар, переправившись через Єзфрат, квапився якнайшвидше вступити в бій з ворогом. Дізнавшись про падіння Тіра, він боявся втратити Сідон³ і всю Сірію. Тому визнав за доцільне просуватися далі, покинувши надмірний обоз, щоб ніщо не заважало швидкому походу. Захопив він з собою цвіт свого війська, а воїнів старшого віку, скарб, одяг і царські коштовності залишив разом з царицею. Оскільки навколишні землі опанували тривога й сум'яття, коли війна торкнулася їх, Артаксеркс знайшов за потрібне переправити всіх, хто лишився позаду, на острів Арад⁴.

¹ Цитата з «Іліади», кн. XIII, р. 131.

² Цитата з «Одіссеї», кн. XXII, р. 308.

³ Сідон — місто у Фінікії.

⁴ Арад — фінікійське місто на острові.

Розділ 5

Цей острів зі старовинним храмом богині Афродіти на ньому був віддалений від суходолу на тридцять стадій. Жінки там почувалися безпечно, наче у себе вдома. Каллірою, побачивши зображення Афродіти, підійшла до нього, зупинилась, помовчала, а тоді заплакала, докоряючи сльозами богині. Нарешті тихо промовила:

— Ось Арад, невеликий острівець, на якому я опинилась замість просторої Сіцилії. Немає на ньому нікого, хто був би мені дорогий. Годі мене переслідувати, богине! Чи довго ти ще будеш мене мучити? Якщо я тебе чимось образила, ти мені вже стократ помстилася; якщо ж то моя врода розлютила тебе, то вона, мабуть, стане й причиною моєї загибелі. Одного лише бракувало моїм поневірянням — триклятої війни, а тепер я зазнала і її гіркоти. Порівняно з цим місцем Вавілон здається мені привітним, бо там десь близько від мене був мій Херей. Тепер його, безперечно, немає серед живих. Мабуть, не міг він пережити мого поспішного від'їзду. На жаль, ніхто мені не скаже, що сталося з коханим. Навколо мене самі чужинці, заздрісники, ненависники. А тих, що мене кохають, я маю за гірших ворогів від тих, що ненавидять. Відкрий мені правду, володарко, скажи, живий мій Херей чи ні?

Каллірою вже збиралась відійти від статуї, коли до неї підійшла Родогіна, дочка Зопіра й жінка Мегабіза, яка і по батькові, і по чоловікові належала до найславніших родин Персії. Це була та сама Родогіна, яка перша з персіянок зустріла Каллірою, коли та в'їжджала у Вавілон.

А єгипетський цар, почувши, що перське військо вже близько і готове до бою на суші й на морі, запросив до себе Херея і мовив йому таке:

— Я не мав нагоди віддячити тобі за твій перший подвиг. Адже це ти захопив для мене Тір. Попереду — нові звияти. У нас є нагода їх здобути. Тож не змарнуймо цієї нагоди. Для цього потрібна і твоя участь. Домовмося так: моїм володінням буде Єгипет, а твоїм — Сирія. Тепер обміркуймо, як нам діяти далі. Воювати доведеться і на суші, й на морі. Вибирай сам, що ти волієш очолити: сухопутне військо чи флот. Гадаю, тобі більш до душі море. Адже ви, сіракузці, виграли морський бій у такого супротивника, як афіняни. Тепер ти зустрінешся з персами, яких теж колись перемогли афіняни. У твоєму розпорядженні єгипетські тріери, більші розміром від сіцилійських, та й числом їх більше. Хай тобі поведеться так само, як Гермократові, твоєму тестю!

На це Херей дав таку відповідь:

— Мені не страшна ніяка небезпека. Я воюю за твої інтереси, але водночас хочу помститися ненависному мені цареві. Дай мені разом з тріерами й оцих триста моїх воїнів:

— Візьми, — погодився єгиптянин, — та й ще інших, скільки захочеш.

І вони почали виконувати задумане, бо скрутне становище змушувало до негайних дій. Єгиптянин з сухопутним військом вирушив назустріч ворогам, а Херей був призначений навархом¹. Це призначення засмугило сухопутних воїнів, які хотіли б, щоб Херей був їхнім начальником. Адже вони встигли його полюбити і покладали великі надії на

¹ Наварх — флотоводець.

його хист полководця. А тепер вони почували себе сиротами. Зате моряки були окрилені надіями і пишалися з того, що на чолі їхньої флотилії стоїть здібний і відважний флотоводець. На них чекало нелегке завдання; тож і трієрархи¹, і стерничі, і матроси, і солдати — всі як один наввипередки прагнули перевершити один одного у наполегливості перед Хереєм.

Бій на суші й на морі стався в один і той же день. Довгий час піхота єгиптян чинила відчайдушний опір персам, але кінець кінцем відступила, зламана переважаючими силами. Перський цар на чолі кінноти почав переслідувати єгиптян, які поспіхом відступали до Пелусія. Можливо, єгипетський цар і врятувався б, якби Діонісій не здійснив подиву гідного подвигу. На полі бою він показував чудеса відваги, перебуваючи постійно поблизу Артаксеркса, щоб той був свідком його хоробрості. Він перший потіснив єгипетські лави. Перси переслідували їх кілька днів і ночей підряд, але не могли наздогнати, і Діонісій, бачачи незадоволення перського царя, сказав йому:

— Не гнівайся, володарю. Я наздожену єгиптян, якщо ти даси мені добірних кіннотників.

Цар погодився, і Діонісій, ставши на чолі п'ятитисячного загону, за один день зробив два переходи і заскочив єгиптян уночі — багатьох узяв у полон, а ще більше перебив. Єгипетський цар, щоб не потрапити у ворожі руки, заколов себе мечем, а його голову Діонісій приніс Артаксерксу. Побачивши її, перський цар проказав:

— Зараховую тебе в число людей, які мають особливі заслуги перед нашим тронем і роблю найприємніший подарунок, що його ти бажаш усім серцем, а саме — даю тобі за дружину Каллірою. Твій подвиг вирішив справу на твою користь. Ось тобі чудова нагорода за доблесть.

Діонісій вклонився низько і відчув себе рівним богам, переконаний, що тепер остаточно став чоловіком Каллірої.

Розділ 6

У той час, як на суші відбувалися ці події, на морі блискучу перемогу здобув Херей. Завдяки йому ворожий флот був розбитий ущент. Перські кораблі боягузливо ухилялися від бою з єгипетськими трієрами — одні з них зразу ж рушили навтьоки, інші викинулися на суходіл і разом з людьми потрапили в полон. Проте ні Артаксеркс не знав про поразку свого флоту, ні Херею не відомо було про розгром єгиптян на суші: кожен з них був переконаний, що перемогу здобуто тут і там. Того самого дня після головної морської битви Херей, захопивши острів Араїд, наказав своїм трієрам оточити його і пильнувати, щоб ніхто не втік, бо інакше доведеться відповідати перед самим царем.

Солдати зігнали на міський ринок (а він був вельми просторий) євнухів, служниць та інших бранців невисокого походження. Народу скупчилося стільки, що люди ночували не лише в галереях, а й просто неба. Вельможних осіб було замкнено в будинку місцевого намісника. Жінки сиділи долі, вони не розпалювали вогню і відмовлялись від їжі. Персіянки були впевнені, що цар попав у полон, надії персів зазнали краху, а єгиптяни всюди домоглись перемоги.

¹ Трієрарх — командир трієри, тобто капітан військового корабля.

Ніч, яка настала на Араді, була для одних радісною, для інших гнітючою. Єгиптяни не тямилась від радощів, певні, що війна скінчилася і вони здобули свободу, а полонені перси чекали, що їх закують у кайдани, катуватимуть, можливо, поріжуть або, в кращому разі, продадуть у рабство. Статіра плакала, поклавши голову на коліна Каллірої. Добре вихована грекиня, що сама зазнала чимало горя, втішала царицю краще за інших.

А далі сталося таке. Один єгипетський воїн, якому доручено було стерегти людей, зібраних у будинку, дізнавшись, що серед них є перська цариця, хоч і не зважився під впливом властивої варварам шанобливості до царського імені наблизитись до неї, та все ж озвався, стоячи при зачинених дверях:

— Заспокойся, царице! Наварх ще не знає, що разом з іншими полонянками ув'язнена і ти, а, дізнавшись про це, обійдеться з тобою як найлюдяніше. Бо він не тільки відважний, а й добросердий...

Потім, звертаючись до Каллірої, сказав таке:

— І ти, красуне, не журись. Твоя краса покорить наварха. Він зробить тебе своєю дружиною, бо він у нас влюбливий.

Калліроя на ці слова гірко заридала і почала рвати коси, вигукуючи:

— Тепер-то я справді бранка! Краще зарубай мене на місці, ніж я маю таке слухати! Ні з ким я не стану до шлюбу: умерти — ось моя мрія. Нехай мене ріжуть, нехай печуть розжареним залізом, я звідси не рушу. Це місце стане моєю могилою. Якщо ти кажеш, що твій наварх людяний, то нехай він зробить мені ласку й ось тут позбавить мене життя.

Воїн намагався заспокоїти Каллірою, але вона так і не піднялась, лежала на підлозі, вклавши голову хустиною. Збентежився єгиптянин, не знаючи, що далі робити. Він не насмілювався підвести її силою, а переконати був не в змозі. Тому з похнюпленою головою подався до Херея.

— Що там сталося? — запитав його той. — Може, комусь закортіло присвоїти спільну здобич? Це йому так не минеться!

— Ні, там усе гаразд, — відповів єгиптянин. — Тільки одна полонянка впала на підлогу і просить меча, щоб покінчити з життям.

Херей засміявся.

— Не будь недотепою! — вигукнув він. — Невже ти не знаєш, як поводитися з жінками. Їхню прихильність треба завойовувати солодкими словами, похвалами, обіцянками. А особливо податливими вони стають, коли їм здається, ніби в них закохались. А ти, признайся, хотів, мабуть, узяти її силою або грубіянив?

— Аж ніяк, пане, — відповів воїн. — Я все робив, як ти кажеш. Я навіть набрехав, що ти з нею одружишся, і саме це її зкрай обурило.

— Видно, я аж надто бридкий, якщо викликаю відразу у жінки ще до того, як вона мене побачить, — глузливо зауважив Херей. — Проте гордість цієї жінки, здається, свідчить про її шляхетну вдачу. Нехай ніхто її навіть пальцем не займе! Не примушуйте її ні до чого. Мені належить шанувати чеснотливність. Хто знає, може, й вона тужить за своїм чоловіком.

КНИГА ВОСЬМА

Розділ 1

У попередній книзі розповідалося про те, як Херей, переконаний, що перський цар віддав Каллірою Діонісієві, вирішив помститися цареві. Він приєднався до повсталих єгиптян і, призначений навархом, здобув велику перемогу в морській битві й захопив острів Арад, де цар сховав свою жінку з почтом, а також Каллірою.

Тим часом капосна Доля замислила не тільки дивовижну, але й жахливу штуку. А саме: щоб Херей не довідався про те, що знайшов Каллірою і, забравши чужих жінок на корабель, відплив, а власну дружину залишив на острові не як сплячу Аріадну і не як наречену бога Діонісія, а як здобич для своїх ворогів. Проте такий хід подій Афродіта визнала надто жорстоким. Річ у тому, що богиня прагнула вже помиритися з Хереєм, простивши йому невинуваті ревності, які колись обурили її до глибини душі. Хоч вона дала йому в особі Каллірої чудовий подарунок, рівного якому не одержав навіть сам Паріс, Херей за цю прихильність віддячив їй тяжкою образою. Однак тепер, коли Херей своїми незліченними муками і блуканнями по світах уповні спокутував свою провинку перед Еротом, Афродіта змилювалась над ним і забажала знову з'єднати закоханих, яких колись сама зв'язала шлюбними узами, а опісля піддала жахливим переслідуванням на землі і на морі. Гадаю, що закінчення повісті сподобається читачам, бо нарешті настає край похмурим подіям, описаним у попередніх книгах. Тепер буде вже йти мова не про грабунки, продаж у рабство, судові процеси, битви, самогубства, війну, полон, а про кохання і законні шлюби. Отже, поведу оповідь про те, як богиня відкрила правду і влаштувала зустріч тих, що довго були розлучені і нічого не знали одне про одного.

Сутеніло, а на острові лишалося ще чимало полонених. Стомлений Херей піднявся з ліжка, щоб дати наказ про відплиття кораблів. Коли він переходив площу, до нього підійшов єгипетський воїн і сказав:

— Ось тут та жінка, яка ніяк не хоче вийти й прагне накласти на себе руки. Можливо, ти намовиш її, щоб устала по добрій волі. Адже безглуздо втрачати найціннішу частку здобичі.

Поліхарм, який прагнув, щоб його друг закохався в яку-небудь жінку і тим самим потамував свою тугу за Каллірою, вирішив скористатися з цієї нагоди.

— Зайдімо, Херею, — сказав він, — дізнаємось, що з нею сталося.

Переступивши поріг, Херей побачив жінку, яка лежала на підлозі, закутана хусткою. Її віддих і вигляд збентежили його й насторожили. Він пізнав би її, звичайно, зразу, якби не вбив собі в голову, що Каллірою в руках Діонісія. Підійшовши тихенько до жінки, він лагідно озвався:

— Не побивайся, жінко! Хто б ти не була, ми не будемо тебе ні до чого силувати. За чоловіка візьмеш того, кого сама захочеш.

Не встиг Херей закінчити свою мову, як Каллірою, котра впізнала його голос, відкинула хустку, і обоє враз заволяли:

— Херей!

— Каллірою!

Обнявшись міцно, вони впали, зомлівши від несподіваної радості. Не міг промовити слова і Поліхарм, вражений такою зустріччю, і лиш за кілька хвилин спромігся сказати:

— Вставайте! Ви знову разом. Боги почули ваші молитви. Пам'ятайте, однак, що ви не на батьківщині, а у ворожій країні. Тепер треба все влаштувати так, щоб ніяка сила вас більше не роз'єднала.

Хоч як голосно говорив Поліхарм, вони, наче опущені в глибокий колодязь, ледь чули його голос, що долинав десь згори. Поволі вони опритомніли, але, глянувши одне на одного і поцілувавшись, знову зоміли. Це повторилося з ними і вдруге, і втретє, і кожного разу, приходячи до тями, вони повторювали одні й ті самі слова:

«Ти тепер моя навіки, якщо ти справді Калліроя! Ти тепер мій навіки, якщо ти дійсно мій Херей!»

Жоден воїн не залишився в наметі, не було матроса, що не зійшов би з корабля, не було господаря, який не покинув би свого будинку. Звідусіль збігалися люди й так між собою перешіптувалися:

— От щаслива жінка! Адже її чоловік такий красень!

Але коли показалася Калліроя, ніхто вже більше не розхвалював Херея, тепер люди не зводили очей з неї, немовби перед ними нікого не було. Гордою ходою йшла Калліроя у супроводі Херея з одного боку і Поліхарма з другого. Їх закидали квітами і вінками, а під ноги їм лили вино і пахучу рідину. Дві події, що під час війни і в мирний час дають людям найбільшу радість, тепер з'єдналися воедино: перемога і возз'єднання закоханих.

Заклопотаний і вдень і вночі військовими справами, Херей звик спати на трієрі. Тепер він доручив усі справи Поліхарму, а сам, не чекаючи ночі, ввійшов у царську спальню — за звичаєм, кожне місто у володіннях перського царя тримало на випадок приїзду володаря найкращий будинок. У спальні стояло позолочене ліжко з покривалом, пофарбованим тірійським шарлатом і оздоблене вавилонськими візерунками. Кому під силу було б змалювати цю незабутню ніч, в яку не було кінця-краю сповідям, сльозам і поцілункам? Перша почала свою сповідь Калліроя. Вона розповіла, як ожила в гробниці, як була викрадена, як Ферон повіз її за море і продав у рабство. Слухаючи про це, Херей не міг стримати сліз. Та коли Калліроя, дійшовши до того, як опинилась у Мілеті, знітилась і замовкла, Херея знов опанували ревності. Потім його заспокоїла розповідь про дитину. А втім, перш ніж вислухати всю історію до кінця, Херей запитав:

— Скажи мені, як ти потрапила на острів Арад? Де подівся Діонісій, що було між тобою і царем?

Калліроя як стій поклялась, що Діонісія після суду так і не бачила; щодо царя, то він, правда, в неї закохався, але не приневолював її, і діло не дійшло навіть до поцілунку.

— Який я несправедливий і який схильний до гніву! — каявся Херей. — Якої шкоди заподіяв я царю, хоч він нічого лихого тобі не зробив! Саме розлука з тобою змусила мене стати перекинчиком. Зрештою, я тебе не осоромив, бо і суша і море знають про мої перемоги.

Тут він докладно розповів їй усе, похваляючись своїми подвигами. Коли ж наситилися плачем і сповідями, обнявшись

В спальню вони увійшли, де їх давня стояла постеля¹.

¹ Цитата з «Одіссеї», кн. XXIII, р. 296.

Розділ 2

Серед ночі приплив на човні до Араду один знатний єгиптянин і, зійшовши на берег, почав розпитувати, де Херей, — мовляв, треба негайно його побачити. Коли його привели до Поліхарма, єгиптянин заявив, що привіз важливу новину, але розкаже її тільки одному Херею і що справа не терпить зволікання. Поліхарм довго не допускав настирливого єгиптянина до Херея, не бажаючи непокоїти друга в таку пізню пору. Але прибулий наполягав, Поліхарм прочинив двері спальні і доповів про невідкладну справу. Херей, як личить справжньому воєначальнику, звелів:

— Поклич його сюди!

Опинившись у спальні, єгиптянин доповів:

— Перси перемогли, і наш володар загинув. Перський цар послав частину свого війська в Єгипет з метою навести там лад, а решту веде сюди і, певно, вже десь недалеко. Дізнавшись про захоплення Араду, цар мало не впав у відчай. Його не стільки тривожить втрата залишеного тут багатства, як доля його дружини Статіри.

Почувши цю звістку, Херей схопився з ложа, та Каллірою затримала його і промовила:

— Куди квапишся? Раніше обміркуй становище! Адже, якщо ти повідомиш усім цю новину, то охоплені страхом люди перестануть тебе слухати. А коли ми попадемо в полон, нас чекає куди гірша доля, ніж досі.

Херей послухався поради Каллірої і вийшов зі спальні, придумавши хитрість. Він скликав своїх людей на збори і, тримаючи за руку прибулого єгиптянина, виступив з такою промовою:

— Товариство! Ми здобули перемогу і над сухопутним військом царя. Ось цей чоловік приніс нам радісну звістку і листа від нашого володаря. Нам треба, не гаючи часу, пливати, куди зазначено в листі. Лаштуйтеся чимскоріш і сідайте на кораблі.

Після цих слів сурмач дав сигнал посадки на трієри. Здобич і полонені були навантажені ще попереднього дня, і на острові не залишилось нічого, крім різного непотребу і громіздких речей. Матроси відв'язали канати від причалу, і кораблі знялися з якоря. Гавань наповнилась гамором. Кожний ревно робив своє діло. Херей обійшов трієри і дав трієрархам розпорядження тримати курс на Кіпр: мовляв, треба захопити цей острів, оскільки там немає перської залоги. Завдяки попутному вітрові кораблі вже на другий день підпливли до Пафа¹, який славився храмом Афродіти. Після того, як були спущені якорі, Херей, перш ніж дозволити будь-кому зійти на берег, послав у місто вісників запропонувати його мешканцям здатися без опору. Коли ті погодились, він висадив своє військо на острів і вшанував Афродіту дарунками. Далі розпорядився пригнати великий гурт жертвних тварин і влаштував для своїх воїнів пишну учту. Жерці (вони там заодно і ворожбити) повідомили Херея, що жертви віщують йому щасливу долю. Тоді він, сповнений відваги, скликав трієрархів, близько трьохсот греків і тих єгиптян, відданість яких не викликала сумніву, і заявив таке:

— Товариші по зброї і друзі, учасники великих подвигів, з вами мені мир прийнятний і війна не страшна! Ви на досвіді пізнали, що ми пере-

¹ Паф (Пафос) — місто на острові Кіпрі, відоме культом Афродіти.

могли ворога завдяки нашій єдності. Тепер настала для нас пора подумати про забезпечення нашого майбутнього. Скажу вам правду: єгипетський володар загинув на полі бою, перський цар повністю володіє суходолом, і звідусіль нас оточують вороги. Тож, як ви гадаєте,— може, нам піти до царя і віддатися йому в руки?

У відповідь всі присутні одностайно закричали: вони ладні робити все що завгодно, тільки не це.

— Куди ж нам, однак, податись? Навколо скрізь ворожі краї, і навіть морю годі довіряти, коли земля опанована ворогами. Відлетіти на крилах, як птахи, ми, звичайно, не можемо.

Після цих слів запанувало мовчання, аж один лакедемонянин, родич Брасіда¹, який змушений був покинути Спарту, мовив так:

— Навіщо нам сушити собі голову, куди тікати від царя? У нас є море, є трієри, і те й те допоможе нам досягти Сіцилії і Сіракуз, де нам не страшні перси, ані афіняни.

Усі схвалили його думку, гільки Херей удавав, ніби він не згоден, бо плити туди, мовляв, надто далеко. Насправді він хотів перевірити, чи тверді вони в своєму рішенні. Коли ж усі й далі вперто наполягали на своєму і ладні були відпливти хоч би негайно, Херей знову взяв слово:

— Друзі мої греки! Рішення ваше правильне. Я вдячний вам за прихильне ставлення до мене і за вашу вірність. Якщо боги посприяють, то я не дозволю, щоб ви шкодували про своє рішення. Щодо єгиптян (а їх чимало), то нам не слід забирати їх з собою силоміць. Адже у більшості з них є жінки і діти, розлучитися з якими їм не легко. Тим-то поквартесь зайти з ними в розмову і розпитайте кожного, чи згодні вони мандрувати з нами, щоб ми забрали з собою лише тих, хто погодиться добровільно.

Розділ 3

Усе було зроблено згідно з наказом Херея. Калліроя, схопивши чоловіка за руку, відвела його вбік і осудливо сказала:

— Що ти затіяв, Херею? Невже ти хочеш забрати Статіру, а разом з нею і красуню Родогіну в Сіракузи?

Херей зашарівся і відповів:

— Забираю їх не для себе, а тобі в служниці.

Калліроя вигукнула:

— Нехай боги не допустять мене до такого божевілья! Щоб я тримала в рабстві царицю Азії, з якою мене зв'язують узи гостинності?! Якщо хочеш зробити мені ласку, одішли Статіру царю. Адже саме вона оточила мене піклуванням і берегла мене для тебе, немов дружину рідного брата.

— Я виконаю будь-яке твоє бажання,— погодився Херей.— Віддаю тобі Статіру, всіх бранців і, передусім, мою душу.

Калліроя на радіощах поцілувала Херея і звеліла слугам повести її до Статіри. Цариця разом з найзнатнішими персіянками сиділа в трюмі корабля і нічого не знала про те, що сталося. Не знала також, що Калліроя віднайшла Херея. Статіру пильно охороняли, було заборонено підходити до неї, бачити її, повідомляти, що відбувається в світі. Ко-

¹ Брасід — видатний спартанський полководець часів Пелопоннеської війни, загинув у битві з афінянами 422 р. до н. е.

ли Калліроя зійшла на корабель у супроводі трієрарха, моряки були вражені її появою. Всі вибігли на палубу й пошепки переказували один одному: «Прийшла навархова дружина!»

А Статіра болісно застогнала і, заливаючись сльозами, промовила:

— О, лиховісна Доле! Ти берегла мене до нинішнього дня, щоб я, цариця, стала слугою. Це, очевидно, прийшла моя пані подивитись, яка їй дісталась рабinya.

Після цих слів Статіра жалібно заплакала: тепер вона, вільнонароджена, здається, відчула, що таке полон.

Але боги швидко змінили відчай цариці на радість. Вбігла Калліроя, обняла її і сказала:

— Здрастуй, царице! Адже ти цариця і царицею залишишся назавжди. Ти потрапила не до ворогів, а в руки відданої тобі людини, якій ти колись зробила добро. Наварх — це мій Херей. А зробився він єгипетським навархом, розгнівавшись на царя за те, що той надто повільно вирішував мою справу. Тепер Херей облишив гнів і вже не є вашим ворогом. Встань, найдорожча, і радій, бо ти вільна. Ти повернешся до чоловіка, бо цар живий, і до нього відсилає тебе Херей. Встань і ти, Родогіно, перша моя приятелько серед персіянок, і вертайся до свого чоловіка. Ідьте і ви, всі інші, скільки вас забажає цариця забрати з собою, і не забувайте Каллірої.

Почувши таку мову, Статіра заклала з подиву: вона не знала, вірити Каллірої чи не вірити. Але Калліроя славилась такою чесністю, що годі було приписати їй лицемірство і то в подібній драматичній ситуації.

Обставини змушували Херея діяти якнайшвидше. Він запросив до себе єгиптянина Деметрія. Це був філософ, особисто знайомий цареві, літній чоловік, який виділявся з-поміж інших єгиптян ученістю і доброчесністю. Херей сказав йому:

— Я хотів забрати тебе з собою, але тільки ти здатний виконати одне важливе доручення. Я посилаю з тобою великому царю його дружину. Це доручення піднесе тебе в очах царя і примирить його з іншими єгиптянами.

Так Херей призначив Деметрія стратегом тих трієр, які він повертав цареві.

Усі бажали супроводити Херея, заради нього дехто ладен був зректися батьків і дітей. Та Херей, враховуючи складність подорожі через Іонійське море, лишив собі тільки двадцять найкращих і найбільших трієр і посадив на них усіх греків, що були з ним, а з-поміж єгиптян і фінікіян лише тих, які виявилися особливо витривалими. Добровільно приєдналися також чимало кіпріотів. Усіх інших Херей відправив додому, виділивши кожному його частку здобичі, щоб той повернувся задоволений і щоб родичі поставилися до нього з належною повагою. До того ж Херей задовольнив усі прохання, з якими до нього зверталися люди.

Калліроя повернула Статірі всі царські шати, але цариця відмовилась їх прийняти:

— Носи сама, Калліроє,— сказала Статіра.— Вони пасують до такого тіла, як твоє. Хай вони будуть утіхою твоїй матері й подарунком для ваших богів. У Вавілоні я маю безліч таких самих. Хай боги дадуть тобі щасливе плавання і не розлучать ніколи з Хереєм! Ти виявила благородство, гідне твоєї краси. Чудову заставу дав мені цар у твоїй особі.

Розділ 4

Хто міг би описати словами той незабутній день, що ознаменувався такими важливими подіями? Схвильовані люди обмінювались побажаннями і обіцянками, раділи й сумували, давали одне одному доручення і писали листи. Херей також написав перському цареві листа такого змісту:

«Ти довго зволював із судом, гому я звернувся до найсправедливішого судді — до війни, бо вона найкраще вирішує, хто сильніший, а хто слабкіший. Війна не тільки повернула мені мою дружину, але й віддала в мої руки твою. Я не беру собі за зразок твоєї забарності і швидко, не чекаючи вимог, повертаю тобі Статіру, яка навіть у полоні зберегла чистоту і залишилась царицею. Зрештою, хай тобі буде відомо, що не я, а Калліроя посилає тобі цей подарунок. Замість подяки за нього просимо тебе помиритися з єгиптянами, бо цареві терпимість личить більше, ніж іншим людям. Зваж, що єгиптяни чудові і віддані воїни: я запропонував їм як друзям піти зі мною, але вони воліють лишитися при тобі».

Такого листа склав цареві Херей, а Калліроя також вважала своїм обов'язком на знак вдячності написати кілька слів Діонісію. Тільки зробила вона це потай від Херея, знаючи його ревниву вдачу. На навощених табличках вона написала таке:

«Калліроя шле привіт своєму благодійникові Діонісію. Це ти визволив мене від розбійників і рабства. Прошу, не гнівайся на мене. Адже душею я завжди з тобою завдяки нашому синові, вигодувати й виховати якого гідним нас я доручаю тобі. Не бери для нього мачухи. Вистачить з тебе двох дітей: маєш не тільки сина, а й дочку. Коли син змужніє, з'єднай їх шлюбними узами. Сина відправ у Сіракузи, щоб побачив він свого діда. Обіймаю тебе, Плангоно! Ці слова я написала тобі власноручно. Будь здоровий, дорогий Діонісію, і пам'ятай про свою Каллірою».

Запечатавши листа, Калліроя сховала його за пазуху і, коли надійшла пора сідати всім на кораблі, вона взяла Статіру за руку й провела її на судно. Деметрій наказав поставити на палубі царський намет, вкритий шарлатовою тканиною, гаптованою вавілонськими візерунками. Схиливши шанобливо голову перед Статірою, Калліроя сказала їй:

— Прощай, Статіро, не забувай мене і пиши мені в Сіракузи. Адже для царів не існує нічого неможливого. Довічну вдячність тобі я збережу в колі своїх батьків, присягаюся грецькими богами. Тобі доручаю мою дитину, яка тобі так сподобалася. Вважай, що я залишаю її тобі в заставу.

При цих словах сльози покотилися з її очей; за її прикладом розплакались усі жінки. Покидаючи корабель, Калліроя непомітно нахилилась до Статіри і, вкрившись рум'янцем, вручила їй листа.

— Передай цього листа безталанному Діонісію, якого я тобі і царю віддаю під опіку, — попросила вона. — Втіште його! Боюсь, щоб він, переживаючи розлуку зі мною, не наклав на себе руки.

Жінки ще говорили б і плакали і не перестали б цілуватись, якби стерничі не дали сигнал до відплиття.

Перед тим, як зійти на свій корабель, Калліроя віддала шану Афродіті.

— Щира дяка тобі, володарко, за нинішнє щастя, — сказала вона. — Ти вже помирилася зі мною. Дозволь мені побачити Сіракузи! Без-

межне море відділяє мене від цього міста, нам треба подолати жажливі глибини моря. Але воно не злякає мене, якщо ти будеш зі мною під час плавання.

Ніхто з єгиптян не сходив на кораблі Деметрія, не попросившись з Хереем і не поцілувавши його в голову і груди: так прихилив він їх до себе. Цьому флотові Херей звелів першому вийти у відкрите море, і ген на морській гладіні ще довго лунали прощальні вигуки впереміжку з добрими побажаннями.

Розділ 5

Тим часом великий цар, розгромивши ворогів і виславши в Єгипет свою людину з наказом навести там твердий порядок, поспішив на Арад до дружини. Коли, перебуваючи між Хіосом¹ і Тіром, він надумав принести жертву Гераклу, щоб віддячити за перемогу, надійшла звістка: «Арад пограбований і безлюдний, все, що було на ньому, вивезли єгипетські кораблі». Гострий біль вразив царя. Він вирішив, що цариця безповоротно пропала. Сумувало і наближене до царя панство, оплакуючи нібито мертву Статіру, а насправді власне горе. Хто оплакував дружину, хто сестру, хто дочку. На превелике лихо, невідомо було навіть, куди попливли вороги від Араду.

Та наступного дня на обрії з'явилися, пливучи до берега, єгипетські кораблі. Ніхто не міг збагнути, що це означає. А тут ще на щоглі чільного корабля замайорів царський прапор, який звичайно піднімають, коли на кораблі перебуває володар. Це спричинило нечувану тривогу, бо всі були переконані, що наближається ворожий флот. Негайно дали знати про це Артаксерксу: чи не новий, мовляв, єгипетський цар об'явився? Артаксеркс схопився з трону, помчав до моря і дав знак до бою. Не було в нього трієр, тільки все величезне сухопутне військо стояло вишикуване до битви. Вже дехто напинав лука, дехто прицілювався, щоб кинути списа, коли Деметрій, помітивши, що робиться на березі, доповів цариці. Статіра вийшла з намета й показалася народові. В одну мить воїни, опустивши зброю, віддали їй шану. Цар не витримав і, перш ніж корабель пришвартувався, вскочив на нього, схопив дружину в обійми, заплакав з радості і так промовив:

— Хто з богів повернув тебе мені, найдорожча моя? Не йму віри одному і другому: що я був утратив тебе і що ти повернулася. Як сталося, що я залишив тебе на суші, а назад одержую з моря?

Статіра відповіла:

— Це тобі подарунок від Каллірої.

Коли цар почув це ім'я, у нього неначе відкрилася стара рана. Поглянувши на євнуха Артаксату, він коротко кинув:

— Веди мене до Каллірої! Я хочу висловити їй подяку.

— Про все дізнаєшся від мене, — сказала Статіра.

Відтак цар і цариця з гавані подались у палац. Там Статіра наказала всім вийти і в присутності одного Артаксату розповіла чоловікові про події на Кіпрі і під кінець розмови передала йому листа від Херея. Коли цар читав листа, в серці його вирували тисячі почуттів, бо він і гнівався за полон найдорожчих йому осіб, і шкодував, що дав Херееві підставу перейти на бік повстанців, і сумував, що не доведеться йому більше побачити Каллірої. Але особливо гостро пекла його заздрість.

¹ Хіос. — острів у східній частині Егейського моря.

«Шасливчик цей Херей, він шасливіший за мене», — раз у раз казав Артаксеркс подумки.

Коли вони досхочу наговорилися, Статіра порадила:

— Утіш, царю, Діонісія. Про це тебе просить Калліроя.

Повернувшись до євнуха, Артаксеркс сказав:

— Хай увійде Діонісій.

Він з'явився сповнений надій. Річ у тім, що Діонісій нічого не знав про дальшу долю Херея, гадав, ніби разом з іншими жінками повернулася і Калліроя, і цар викликає його, щоб повернути йому дружину в нагороду за відвагу, виявлену в боях. Коли Діонісій увійшов, цар розповів йому про все, що сталося. Діонісій виявив стриманість і дивовижне самовладання. Бо яка людина не затремтіла б, якби грім вдарив до її ніг? А Діонісій, хоч і почув звістку жакливішу для нього від удару грому (бо дізнався, що Херей повіз Каллірою в Сіракузи), проте зберіг правдиву гідність. Він визнав за тактовніше не впадати в розпач, коли цар саме радіє з порятунку цариці.

— Якби я міг, — сказав Артаксеркс, — я віддав би тобі Каллірою, бо ти показав справжню відданість і вірність мені. Оскільки ж це неможливо, то призначаю тебе намісником усієї Іонії і вношу тебе в списки осіб, що мають виняткові заслуги перед перським тронем.

Діонісій вклонився і, висловивши подяку, вийшов, щоб наплакатися досхочу на самоті. Коли він виходив, Статіра непомітно віддала йому листа від Каллірої.

Повернувшись додому, Діонісій замкнувся і, впізнавши руку Каллірої, спершу поцілував листа, потім розпечатав його і притис до грудей, немовби то була сама Калліроя. Довго тримав його на грудях, бо рясні сльози не давали йому змоги взятися за читання. Виплакавшись, він насилу почав читати і насамперед поцілував ім'я Каллірої. Прочитавши слова «Діонісію, своєму благодійнику», з сумом зауважив: «Вона вже не називає мене більше чоловіком! А що такого особливого зробив я для неї?» Його порадувало те місце в листі, де, як йому здалося, вона натякала, ніби покинула його проти своєї волі.

До такої міри легковірним буває почуття любові і легко переконує закоханого, що його кохання взаємне.

Попестивши синочка і погойдавши його трохи, він подумав: «Від'їдеш колись і ти, синку, до матері. Так, зрештою, вона сама веліла. А я... я буду жити одинцем, як винуватець усього того, що зі мною сталося. До загибелі призвели мене безпідставні ревності, а також ти, Вавілоне!»

Після цих роздумів Діонісій почав сквапно збирагись у дорогу, щоб повернутися до Іонії. Він покладав великі надії на те, що довга подорож, управління Іонією і дух кімнат, в яких жила Калліроя в Мілеті, принесуть його серцю жадану втіху.

Розділ 6

Тим часом Херей шасливо допливав до берегів Сіцилії. Цілу дорогу він не сходив з корми, дбаючи довести флот цілим і неушкодженим, і тривожачись, щоб якесь злостиве божество не наробило йому лиха. Коли ж на обрії показалися Сіракузи, він дав трієрархам наказ прикрасити кораблі і пливти рівним ланцюжком. На морі стояла гарна погода. Як тільки городяни помітили кораблі, вони почали питати один

одного: «Звідкіля плывуть ці трієри? Невже афінські? Сповістімо про це Гермократа!» — І миттю повідомили: «Проводирю наш, скажи, що нам робити: закрити гавань чи вийти кораблям назустріч? Адже ми не знаємо, може, за ними суне більший флот, а те, що бачимо, — тільки передній загін».

Гермократ поспішив з головної площі до моря і вислав назустріч кораблям човен. Відправлений на ньому чоловік підплив до кораблів упритул і почав розпитувати, хто вони такі. Херей велів одному з єгиптян відповісти:

— Ми — купці, плывемо з Єгипту, веземо товар, який сподобається сіракузянам.

— Тільки не заходьте в гавань усі разом, — застеріг їх сіракузець, — поки ми переконаємося, що це правда. Щось-бо торгових кораблів не видно, тільки військові трієри. Отож нехай більшість кораблів залишиться на рейді, а в гавань хай увійде тільки одна трієра.

— Згода. Так і зробимо, — надійшла відповідь з кораблів.

Першою в гавань увійшла трієра Херея. На її палубі був намет з дорогих вавилонських тканин. Коли трієра кинула якір, порт заповнив цікавий натовп. Людям взагалі притаманна цікавість, тим більше за подібних обставин. Сіракузяни дивились на намет, переконані, що в ньому міститься коштовний товар. Люди припускали все що завгодно, тільки не те, що було насправді. Бо як вони, що не сумнівалися в смерті Херея, могли раптом повірити, ніби він повернувся живий і здоровий, а до того ж з великим багатством? Батьки Херея навіть не виходили з дому. Гермократ, щоправда, з'явився з обов'язку, але сум не покидав його. Він стояв на пристані ніким не помічений. В той час як натовп здивовано вдивлявся в намет, поли його розсунулись і всі побачили вбрану в шарлатові шати Каллірою, що лежала на золотому ложі, а поруч неї сидів Херей в одязі стратега. Грім не вражав так людського слуху, блискавка не вражала так очей, щасливець, знайшовши скарб, не скрикував гак гучно, як закричав натовп, уздрівши те, що годі змалювати людським словом. Гермократ метнувся до намету, обняв дочку і заволав:

— Ти жива, моя доню?! Чи, може, це мара?

— Я жива, тату, справді жива, тому що бачу тебе живим!

І всі заплакали від радості.

Тим часом підплив Поліхарм з рештою трієр. Гавань швидко вповнилася кораблями і виглядала так, наче після морської битви з афінянами. Знову впливали в гавань трієри, оздоблені вінками на честь перемоги, здобутої під проводом сіракузького стратега. В одне зливалися вітальні вигуки моряків і тих, що стояли на березі.

З'явився і батько Херея, який від несподіваної радості втратив тяму. Прийшли товариші Херея по гімнасію, а Каллірою обступили жінки. Вони казали, що врода Каллірої розквітла ще дужче, тепер вона здавалась Афродітою, яка щойно вродилася з морських хвиль. Херей підійшов до Гермократа і батька і сказав їм:

— Ось вам багатства великого царя.

І наказав вивантажити незліченну кількість срібла і золота, потім показав сіракузянам іншу здобич: вироби з слонової кістки, бурштину, коштовні шати, майстерно виконані дерев'яні вироби, ліжко і стіл великого царя. Тепер місто збагатилося не аттичною мізерією, як це було після сіцилійської війни, а перськими скарбами, і, що найдивніше, здобуло їх у мирний час.

Розділ 7

Юрма закричала: «Скликаймо народні збори!» Всі-бо прагнули побачити й почути подружжя, яке повернулося додому. Театр уміть заповнили чоловіки й жінки. Коли ж увійшов один лише Херей, усі загукали:

— Запроси Каллірою!

Гермократ задовольнив вимогу народу і привів свою дочку. Сіракузяни підвели очі до неба і прославили богів, дякуючи їм за повернення Херея і Каллірої більше, ніж за колишню перемогу. Спочатку присутні розділились у похвалах, бо чоловіки вихваляли Херея, а жінки — Каллірою, та потім усе перемішалось, і ця спільна похвала була молодим далеко приємнішою. Каллірою, стомлену від морської подорожі і хвилювань, скоро відпустили з театру, а Херея народ затримав, бажаючи почути з його уст розповідь про всі пригоди в чужих краях. І Херей почав з останніх подій, тому що не хотів засмучувати зібрання описом колишніх невдач.

Однак народ наполягав на своєму:

— Починай з самого початку!

— Про все нам розповідай!

— Нічого не пропускай!

Херей вагався, ніяково було йому розповідати про те, що сталося всупереч здоровому глуздові, але Гермократ його підбадьорив:

— Не соромся, сину мій, можливо, в твоїй розповіді трапиться щось прикре і сумне для нас, але ж світлий кінець опромінює все, що було до того, недоговорене ж породжує підозру, ніби ти замовчуєш щось значно гірше. Ти звітуєш батьківщині і батькам, які відчують однакову любов до вас обох. Початок твоєї розповіді уже відомий народу, адже він зв'язав вас шлюбними узами. Всі ми прекрасно знаємо і про змову женихів, яка викликала в тебе безпідставні ревності, і те, як ти в нестямі ударив дружину. Притягнений до відповідальності за вбивство, ти сам себе засудив на смерть, бажаючи померти разом з дружиною, але народ звільнив тебе від кари, бо визнав, що стався ненавмисний злочин. Усім відомо й те, як розбійник Ферон пробрався вночі у склеп, забрав Каллірою, що виявилася живою, разом з похоронними дарами на піратський корабель і продав в Іонію. Ти, Херею, рушивши на пошуки дружини, натрапив у морі на розбійницьке судно з померлими від спраги розбійниками. Живим лишився тільки їхній ватажок Ферон, якого ти й привів був на народні збори. Ферона після тортур розп'ято на хресті, а народ відправив трієру з послами у справі Каллірої, з якими добровільно поплив і твій друг Поліхарм. Усе це ми знаємо. Тепер ти розкажи нам про те, що сталося після твого від'їзду з Сіцилії.

І Херей продовжив цю розповідь:

— Після щасливої подорожі по Іонійському морю ми прибули в маєток мілетського громадянина Діонісія, який багатством, походженням і славою вирізнявся з-поміж усіх іоніян. За один талант він купив у Ферона Каллірою. Не лякайтеся, друзі, у рабстві вона не була. Діонісій оголосив її господинею дому і, закоханий у Каллірою, не зважився застосувати насильство до жінки благородного походження, але й відправити в Сіракузи ту, яку кохав, не мав снаги. Коли Каллірою помі-

тила, що вагітна від мене, вона, бажаючи зберегти для вас нашого громадянина, проти своєї волі вийшла заміж за Діонісія, а народження дитини виправдала, переконавши Діонісія, нібито син народжений від нього. Це було потрібно, щоб дитина одержала відповідне виховання. Таким чином у Мілеті виховується для вас маєтний громадянин, і виховує його видатна особа, що, як і ми, є греком. Сподіваюся, ви не позаздрите йому за те, що він одержить у спадщину казкове майно.

Розділ 8

— Про все це я дізнався, звичайно, пізніше. А тоді я причалив у тій місцевості до берега і, побачивши в храмі зображення Каллірої, відчув приплив надії. Тим часом уночі фрігійські розбійники вчинили на нас напад, спалили наш корабель, переважну більшість людей по-вбивали, а мене і Поліхарма зв'язали і продали в Карію.

При цих словах народ зайшовся плачем, і Херей промовив:

— Дозвольте мені оминутьі даліші події, тому що вони сумніші від попередніх.

Але народ заволав:

— Розповідай усе!

І Херей провадив:

— Чоловік, який купив нас, виявився управителем Мітрідата, сатрапа Карії. Він велів нам, закутим у кайдани, копати землю. Коли ж в'язні вбили сторожа, Мітрідат наказав усіх нас розп'яти. По дорозі Поліхарм вимовив моє ім'я¹, і Мітрідат згадав його. Справа в тому, що, будучи в гостях у Діонісія в Мілеті, він взяв участь у моєму «похованні», яке Калліроя влаштувала, переконана, що я загинув. Отож Мітрідат звелів зняти мене з хреста і зробив одним зі своїх наближених. З наміром якнайскоріше повернути мені Каллірою, він порадив написати їй листа. Але внаслідок недбалості слуги, лист потрапив у руки самого Діонісія. Той не повірив, що я живий, і втовкмачив собі в голову, буцімто Мітрідат зазіхає на честь його жінки, тобто Каллірої. Через те він негайно написав царю скаргу на Мітрідата, звинувачуючи того в намаганні спокусити Каллірою. Цар прислухався до скарги і викликав усіх до себе. Так ми вирушили у Вавілон. Завдяки тому, що Діонісій забрав з собою Каллірою, вся Азія звернула на неї увагу і захопилася нею неймовірно. Мене привіз туди Мітрідат. Коли ми опинилися у Вавілоні, розгляд нашої справи затягнувся до безконечності. Мітрідата цар зразу відпустив, а рішення в моїй з Діонісієм суперечці віддав і віддав Каллірою під опіку цариці Статіри. Уявіть собі, сіракузяни, скільки разів я, розлучений з дружиною, зважувався умерти. І, певне, вкоротив би собі віку, якби мене не врятував мій вірний і невідступний друг Поліхарм. Зауважу, що цар, запалавши любов'ю до Каллірої, зовсім не думав про суд. Йому не вдалося прихилити її до себе, проте він і не скривдив її. На щастя, повстання єгиптян, яке розв'язало війну, вийшло мені на добро. Цариця забрала Каллірою в похід, а я, під впливом брехливого повідомлення, начебто цар присудив Каллірою Діонісію, загорівся прагненням помститися йому, перейшов на бік єгип-

¹ Тут в оригінальному тексті недогляд. Поліхарм вимовив ім'я Каллірої, в якій ще раніше закохався був Мітрідат.

тян і здійснив на війні великі подвиги: власноручно захопив Тір, який вважається неприступним, потім, призначений навархом, переміг великого царя в морській битві і здобув Арад, де цар лишив царицю й багатство, яке ви бачили. Я міг би зробити єгиптянина володарем усієї Азії, якби він не загинув. І, нарешті, я зробив великого царя вашим другом, тому що повернув йому дружину Статіру, а перському вельможному панству матерів, сестер, жінок і дочок. Сюди ж, у Сіракузи, я привів найхоробріших греків і добровольців з-поміж єгиптян. А згодом з Іонії прибуде сюди ще одна флотилія, і приведе її Гермократів онук.

Почулися захоплені вигуки слухачів. Коли вони встухли, Херей додав:

— Я і Калліроя у вашій присутності висловлюємо щиру подяку нашому другові Поліхарму за те, що він виявив до нас свою доброзичливість і безмежну вірність. Якщо ваша воля, то дамо йому за дружину мою сестру, а як посаг — частину здобичі.

Народ схвально сприйняв слова Херея. Почулися голоси:

— Народ дякує тобі, Поліхарме! Ти зробив батьківщині неоціненну послугу, ти гідний слави Гермократа і Херея.

Після цього Херей сказав:

— І ще одне. Прошу вас оцим трьом сотням греків — моему відважному загонові — надати сіракузьке громадянство.

І знову народ загукав:

— Вони гідні нашого громадянства! Голосуймо за це!

Постанова була записана, нові громадяни зайняли місця і стали учасниками зборів. Кожному з них Херей дав по таланту грошей, а єгиптянам Гермократ виділив земельні ділянки для хліборобства.

Поки народ перебував у театрі, Калліроя, раніше ніж увійти у свій дім, подалась до храму Афродіти. Там вона, припавши обличчям до ніг богині, вкрила їх поцілунками і так мовила:

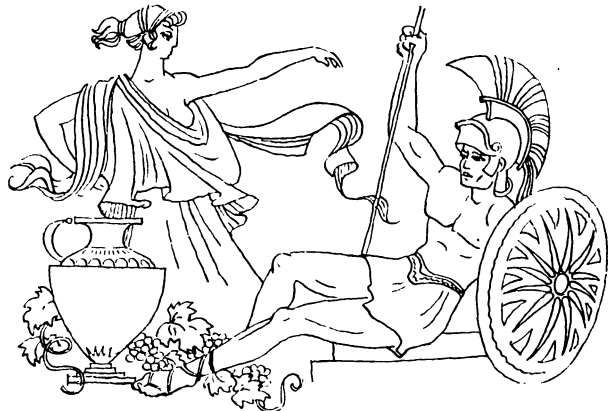
— Дякую тобі, Афродіто! Ти дала мені змогу знов побачити Херея в Сіракузах, де я ще дівчиною зустріла його з твоєї благословення. Не докоряю тобі, володарко, за все, що я витерпіла. Так мені судилося Долею. Благаю тебе про одне: не розлучай мене більше з Хереєм, ласкаво дозволь нам жити в злагоді і одночасно померти.

Оце і все, що я написав про Каллірою.

Кінець повісті Харітона-афродісійця про Херея і Каллірою.

*З давньогрецької перекладали
Йосип КОБІВ і Юрій ЦИМБАЛЮК*

Ілюстрації Петра ТКАЧЕНКА

УКРАЇНІКА

Споруда Харківського державного університету ім. О. М. Горького велично вписується в ансамбль площі, на якій височить пам'ятник безсмертному Леніну.

ЖИВЕ БИТТЯ ЙОГО СЕРЦЯ

Минає 175 років найстарішому на Україні Харківському державному університету. Авторитетний учбовий заклад, ХДУ здобув визнання також як науковий і культурно-освітній центр, відомий своїми міжнародними зв'язками.

«...Харьковский университет есть высшее учебное сословие, для преподавания наук учрежденное. В нем приготавливается юношество для вступления в различные звания государственной службы» (Параграф 1 Устава Императорского Харьковского университета. 1804 г.).

Ці слова виникають із давнини на кольоровому вітражі в просторому залі університетського музею. Свое життя й навчання в університеті першокурсники починають з ретельного вивчення музейних експозицій — то не просто данина ввічливості чи вже усталеній тради-

ції, але перший тремтливий дотик до великої історії. У дні відкритих дверей до музею ступають притихлі й зацікавлені десятикласники. Ніколи не обминають його іноземні делегації, численні гості...

Дружно й мудро дивляться з портретів люди, що примножили славу вітчизняної науки, чие життя й праця нероз'ємно пов'язані з Харківським університетом. Ілля Іллч Мечников, всесвітньовідомий біолог, випускник 1964 року... Михайло Васильович Остроградський, математик, академік Петербурзької, Нью-Йоркської, Туринської, Римської,

член-кореспондент Паризької Академії наук, випускник 1820 року... Олександр Опанасович Потєбня, видатний філолог... Ізмаїл Іванович Срезневський, перший у Росії доктор слов'яно-російської філології. Математики Володимир Андрійович Стеклов, Олександр Михайлович Ляпунов, Дмитро Матвійович Синцов... Літературознавець і лінгвіст Дмитро Миколайович Овсяннико-Куликовський... Діяч української літератури, поет і письменник Петро Петрович Гулак-Артемовський, ректор університету в 1841—1849 рр. Історик Дмитро Іванович Багалій... Фізико-хімік Микола Миколайович Бекетов... Астроном Микола Павлович Барабашов... Один з найкрупніших радянських літературознавців Олександр Іванович Білецький... Фізики Лев Давидович Ландау, Антон Карлович Вальтер...

Цей далеко не повний ряд блискучих імен вінчає славу Харківського університету, що носить ім'я Олексія Макси-

мовича Горького. А про засновника університету, відомого українського вченого, винахідника й громадського діяча Василя Назаровича Каразіна писав так О. І. Герцен: «Невтомна діяльність Каразіна й глибока наукова освіта його вражають, він був астроном і хімік, агроном, статистик... що вносив у всяке питання цілком новий погляд і вірну вимогу».

За цим ім'ям — багате й насичене життя, неординарна людська натура, помітні сліди в історії вітчизняної культури... Є люди, в чийй долі особливо яскраво карбуються характерні риси доби. В. Н. Каразін належав до таких людей. Самовідданість у служінні улюбленій ідеї, палка й щира вдача були притаманні йому. Каразін призначається «правителем справ головного правління училищ» і має нагоду взяти активну участь в організації першого в Росії міністерства народної освіти. Та царська милість була недовгою, незмінне правдолюбство й стабільність ліберальних ідей

У студентів-іноземців підготовчого відділення йде лабораторне заняття.

Каразіна відштовхнули від нього сановних друзів, відтак і самодержця. Потрапивши в опалу, Каразін не був навіть присутній 17 січня 1805 року на урочистому відкритті свого улюбленого дітища — Харківського університету... Та він зробив усе для цієї радісної події, і заслуги його було з вдячністю визнано. 1811 року його обрали почесним членом Харківського університету, першого на Україні, на тридцять років старшого від Київського.

Усі свої сили й власні кошти Каразін поклав для розвитку університету, залучаючи для цієї мети нових і нових прихильників. Винятково цікава роль тодішньої громадськості в організації Харківського університету. В. Каразін виступив у дворянському зібранні Харкова, де виголосив своє «предназначение» про університет. Полум'яна його промова надихнула багатьох. Особливу роль відіграли вірні послідовники Г. Сковороди — Г. Квітка, М. Ковалевський, члени літературного гуртка сумського поміщика А. Паліцина, викладачі й учні Харківського колегіуму. 400 тисяч карбованців зібрали серед дворян, купців, горodian, військових, обивателів... З сусідніх губерній жертвували гроші й землю. Загалом же серед усіх прошарків населення було зібрано колосальну на той час суму — 618 тисяч карбованців. Прямим наслідком того було «Высочайшее соизволение на открытие Харьковского университета».

Гарно промовляють про натуру Каразіна рядки з його листа до князя Чарториського: «Вам известно отчасти, до какой степени расстроено мое состояние безумными усилиями содействовать блистательно к просвещению и процветанию Украины, моей родины. Мне больно было видеть ее, богатую и дарами природы и талантами ее обитателей, в поругании и презрении; и я возмечтал, что одного моего рвения и скудных моих средств достаточно на то, чтоб уничтожить преграды, поставляемые к ее успехам».

Тут ясно прозирають і громадські переконання Каразіна, людини з європей-

ською освітою. Він учився в гірничому корпусі, вільно володів французькою та німецькою мовами, почасти латиною, був вельми начитаний в іноземній літературі. Каразін гаряче прагнув, щоб Росія швидше зрівнялася в освіченості з найбільш розвиненими країнами світу. Найповніше він виклав свої погляди на народну освіту в промові 1820 року в Петербурзькому товаристві любителів словесності — «Об ученых обществах и периодических сочинениях». За його задумом, форпост науки в Харкові мав складатися з кількох вищих, середніх і нижчих шкіл, поєднавши академії художню, військову, інженерну й духовну, університет, вищу гімназію й два професійні училища. То мав бути громадський учбовий заклад на зразок тодішніх вільних університетів Швеції, Америки, Англії.

В. Каразін вів переговори з російськими та зарубіжними вченими, залучав студентів, брав участь у господарських розпорядженнях. Готував приміщення для університету, друкарню, сам укладав бібліотеку, відправляючи з Петербурга цілі вози книжок, випишував з-за кордону інструменти, прилади, призибирував колекції. З ім'ям Каразіна пов'язана і традиція міжнародних зв'язків учбового закладу, його зусиллями закладалися підвалини дружби з братньою Болгарією.

Для розвитку українсько-болгарського наукового і культурного співробітництва багато зробив і болгарин Марин Дринов, який, починаючи з 1873 р., понад три десятиліття працював у Харківському університеті — спочатку доцентом, а потім завідувачим кафедрок слов'янознавства. Перший міністр народної освіти Болгарії, яка щойно визволилася від турецького ярма, один із засновників болгарської історичної науки, професор Дринов поклав початок харківській школі істориків-болгаристів: за його найактивнішою участю в університеті було створено історико-філологічне товариство, котре швидко набуло наукового авторитету і популярності.

Перекидаючи місток у сьогоднішній

день, нагадаємо, що минулого року в ХДУ відкрилося місцеве відділення Товариства радянсько-болгарської дружби і що найважливішим цього річного заходом товариства стала підготовка наукової студентської конференції на тему: «В. І. Ленін і актуальні питання історії Болгарії, братерського співробітництва радянського та болгарського народів».

А от коротка «розшифровка» іншого музейного портрета — вельможний на вигляд професор з орденами на грудях, який лишився в історії української літератури автором цікавих поезій та байок. П. П. Гулак-Артемівський 1817 року вступив вільним слухачем на словесний факультет, а за кілька місяців уже організував клас польської мови для студентів, що бажали її вивчати, і став його керівником. У першій лекції він казав: «Усе нас спонукає присвятити себе цим красним заняттям: і близьке суспільство, і взаємні зв'язки, і політичні взаємини»... Далі зазначив, що польська мова розквітла здавна в науковому світі і що вона «є таким новим і таким багатим для російської словесності джерелом виразності, подібності якої до нашої російської мови не йде в порівняння з жодною мовою».

Так започаткувалась одна з найдавніших ліній українсько-польських та російсько-польських літературних зв'язків. Наприкінці 1825 року по дорозі з Одеси до Москви Адам Міцкевич на кілька днів зупиняється в Харкові, де жили тоді й працювали його близькі віленські приятелі, професор «російського й провінційного права» Харківського університету Ігнат Миколайович Данилович і викладач мінералогії того ж університету Іван Андрійович Криницький. Як вважають дослідники, на квартирі Даниловича й відбулося особисте знайомство П. Гулака-Артемівського з Адамом Міцкевичем. Вихованець Київської семінарії та духовної академії, який кілька років учителював в аристократичних польських родинях, Гулак-Артемівський планував у своєму університетському класі широке ознайомлення студентів з культурою та історією Польщі. Літератур-

ною пам'яткою від знайомства двох поетів лишилася українська переробка Гулаком-Артемівським балади Міцкевича «Твардовський». Той переклад був високо оцінений самим Міцкевичем.

Понад тридцять років була пов'язана з Харківським університетом діяльність П. П. Гулака-Артемівського, з них дев'ять він працював ректором. Близько заприязнився Гулак-Артемівський з Даниловичем, блискучим знавцем історії, палким прихильником польської національної культури. Вивчення польської мови тривало в університеті до польського повстання 1831 року, але Гулак-Артемівський завжди лишався живим уособленням культурних зв'язків трьох найбільших слов'янських народів. А тоді, на початку його діяльності в Харкові, вихованці польського класу друкували свої переклади з того ж Міцкевича та інших авторів в «Украинском вестнике» з такою редакційною приміткою: «Це є перший початок в усій Росії, який виступає як наслідок викладання польської мови в громадському учбовому закладі, а не як наслідок знання, набутого безпосередньо в Польщі»... Ці та інші приклади нагадують, наскільки різним було зацікавлення прогресивною зарубіжною літературою корифеїв ХДУ, передових представників вітчизняних культури й науки.

Знайомство з музеєм завершується біля рельєфної карти СРСР, помережаної лініями, що простяглися до найдаальших куточків країни. Де тільки не працюють вихованці університету! На глобусі, що стоїть поряд, позначені міжнародні зв'язки ХДУ, рух інтернаціональних будзагонів, місця праці випускників, маршрути наукових і педагогічних відряджень викладачів... Різноколірні пластмасові кульки всіяли багато країн Заходу й Сходу. З року в рік збільшується кількість іноземних студентів у вузі. Спочатку це були переважно громадяни країн соціалістичної співдружності, тепер у Харків за знаннями йдуть також сини і дочки Африки, Азії.

— Якийсь час тому країни, що розвиваються, прагнули готувати насампе-

ред спеціалістів вузького профілю, — каже проректор по учбовій роботі Василь Іванович Танцюра. — Нині ситуація докорінно міняється. Донедавна, наприклад, на економічному факультеті в нас не було жодного іноземця, а тепер — понад шістдесят. Вже «доросли» вони до четвертого курсу, другий рік приймаємо іноземних громадян і на відділення політекономії. Близько ста зарубіжних студентів — на факультетах фізичному, механіко-математичному, радіофізичному... Всього їх 625, плюс 25 аспірантів. Загалом підготовлено понад тисячу спеціалістів із п'ятдесят однієї країни, в тому числі понад сто кандидатів, троє докторів наук. В майбутньому щорічний випуск досягатиме ста чоловік.

Базу підготовки іноземних студентів у Харківському університеті з цілковитим правом можна назвати міжвузівською. Закінчивши тут підготовчий факультет, майбутні фахівці розподіляються по багатьох вузах країни, залежно від бажаної спеціалізації. Іноземці вчаться вже на семи факультетах ХДУ. Навчання організоване з урахуванням умов роботи в їхніх країнах, — читаються відповідні спецкурси, розробляються індивідуальні плани.

Серед випускників ХДУ минулих років — чимало нині авторитетних зарубіжних вчених. Так, доцент Белградського університету Зора Сучич-Протич захистила в Харкові докторську дисертацію під керівництвом професора Володимира Петровича Макридіна, завідуючого кафедрою загальної геології та палеонтології.

— Дуже цікава людина — доктор Зора, — розповідає В. П. Макридін. — Шістнадцятирічною дівчиною пішла вона разом із братом до партизанів, воювала з фашистами. Брат її загинув. Зора має найвищі урядові нагороди Югославії. В Харкові вона написала тритомну монографію з актуальних проблем палеонтології Югославії. Працювала міністром науки й вищої освіти соціалістичної республіки Сербії.

За програмою міжвузівського співро-

бітництва ХДУ щороку приймає на стажування до десяти чоловік. Чимало університетських викладачів, у свою чергу, побували в зарубіжних відрядженнях. Давні й міцні зв'язки ХДУ з Познанським та Сараєвським університетами-побратимами. З польськими друзями укладено договір про наукове й культурне співробітництво. Щороку до Познані (і з Познані до Харкова відповідно) виїжджає кілька студентських груп на виробничу практику, будівельні загони харків'ян вирушають також до НДР, Угорщини. Ще дві групи студентів механіко-математичного факультету виїжджають до міст Галле (НДР) і Дебрецена (Угорщина)... Наукові зв'язки підтримуються з Болонським та Манчестерським університетами.

Понад 500 кореспондентів — бібліотек і наукових організацій — має в різних країнах світу Центральна наукова бібліотека ХДУ.

То неосяжне слово — університет... Для молодої людини воно означає не тільки професійне самовизначення, не тільки сферу наукових і спеціальних інтересів. Людина в університеті — а в ХДУ навчаються понад 12 тисяч студентів — проходить школу громадського визрівання, школу колективізму, тут вигранюються її вдача й естетичні смаки, акумулюється заряд енергії на весь подальший життєвий шлях.

Університет з його просторами й комфортабельними гуртожитками (їх уже одинадцять у різних куточках міста), з новим сучасним спортивним комплексом, найрізноманітнішими гуртками й бібліотеками, системою організованого відпочинку, туризму, літньої праці, з широкою мережею художньої самодіяльності, колективів «за інтересами» — то величезний світ, куди молода людина ступає радісно й самозабутньо. Той світ поглинає її цілком.

Студенти-іноземці беруть активну участь у громадсько-політичному й культурному житті вузу й міста, — чи то олімпіада з російської мови, чи наукова конференція, чи робота по впорядкуванню спортивного майданчика. Іван Тек-

сторик з ЧССР переміг у вікторині «Чи знаєш ти Радянський Союз?» Традиційними стали на підготовчому факультеті інтернаціональні конференції, зокрема, присвячені річницям з дня народження В. І. Леніна. Минулого року понад тридцять іноземних студентів підготували доповіді, з якими виступали в групах і на потоках. Близько 120 студентів-іноземців розробляли теми «Великий Жовтень і сучасний світ», «Конституція СРСР — маніфест розвинутого соціалізму».

З 1961 року на підготовчому факультеті для іноземних громадян пройшли курс навчання близько трьох тисяч чоловік із 81 країни світу. Листи, листи... В них — пам'ять і визнання. «За час перебування в СРСР у мене з'явилося багато хороших друзів, яких я завжди пам'ятатиму», — пише чешка Віра Моравцова. Слова кубинця Хуана Манцеля Переса, майбутнього геолога: «Я познайомився з життям радянського народу, і мене вразив повсякчасний героїзм радянських людей, особливо вражає чуття солідарності радянських людей з усіма трудящими світу. Я побував у багатьох

містах СРСР — в Москві, Ленінграді, Києві, Одесі, Сухумі, Батумі. Та особливо дорогим і рідним назавжди залишиться для мене Харків, місто моєї студентської юності. На все життя запам'ятаю Харківський університет, моїх друзів-студентів, моїх дорогих вчителів».

На підступах до університету, на тісній алеї парку ім. Т. Г. Шевченка, простягає руку до нащадків молодий В. Н. Каразін. На гранітному постаменті пам'ятника викарбувано слова: «Главным предметом учреждения университета было у меня благосостояние моей милой страны и полуденного края России... Блажен уже стократно, ежели случай поставил меня в возможность сделать малейшее добро любезной моей Украине, которой пользы столь тесно сопряжены с пользами исполинской России».

Височіє над містом освітлена сонцем велична споруда університету. Його коріння сягає вікових глибин історії, живе биття його серця чути далеко.

Володимир БРЮГЕН

Харків.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА В ЮГОСЛАВІЇ

4 квітня 1945 року, відразу ж після визволення Югославії від фашистських загарбників, в Скоп'є відкрився Македонський народний театр. Перший театральний сезон розпочався знаменно: постановкою Корнійчукового «Платона Кречета». Переклав п'єсу вже відомий тоді письменник і вчений Блаже Конєський.

Героїка трудових звершень, тема антифашистської боротьби, характерні для

югославської літератури та мистецтва перших повоєнних років, зумовили і зацікавлення письменників СФРЮ аналогічною проблематикою в радянській літературі. Ці роки позначені поглибленим інтересом до життя Радянської країни, зокрема до її письменства.

Для поширення української радянської літератури в Югославії чимало зробив М. Т. Рильський, який був на той час членом Всеслов'янського комітету. Власне, П. Панча і Ю. Яновського тут перекладали й у 30-і роки, але ж то були поодинокі спроби, що не могли дати повного уявлення про здобутки української літератури повоєнного періоду. А йшлося саме про систематичну популяризацію цих здобутків. Чи вдалося впоратись із завданням, яке аж ніяк не назвеш легким? У всякім разі, підвалини вдалося закласти.

Ім'я Олександра Довженка, окремі

твори якого перекладалися в країні вже в перші повоєнні роки, сьогодні добре відоме і любителям кіно, і книголюбам. Чимало схвальних слів та високих оцінок його творчості знаходимо в дослідженнях Р. Новаковича й В. Петрича, які називають українського митця велетом революційної доби радянського кіно, вказують на глибинні внутрішні зв'язки його з народною пісенністю.

Назвемо деякі югославські видання Довженкових творів. 1965 року в Люблянці вийшла збірка статей Олександра Петровича Довженка словенською мовою, 1974—75 років белградський тижневик «Студент» публікував «Щоденник та записні книжки». Цей матеріал під заголовком «На честь 80-ої річниці народження великого радянського режисера, сценариста, актора, публіциста, художника і письменника Олександра Петровича Довженка» переклав та прокоментував С. Рашкович, йому ж належить публікація уривків з щоденників О. Довженка, статті про життя і творчість митця.

Про неослабний інтерес до творчості Довженка в Югославії свідчать також нові публікації в загребській газеті «В'єсник», де друкувалися фрагменти «Зачарованої Десни» в перекладі Юрая Беденицького.

З гворчістю Юрія Яновського югославський читач почав ґрунтовно знайомитись 1945 року, коли вийшла збірка оповідань «Земля батьків». Пізніше, 1965 року, провідне белградське видавництво «Ноліт» у серії «Мала книжка прози» опублікувало роман «Вершники». (В цій же серії, упорядником якої був відомий поет і славіст Слободан Галогача, видавалися твори М. Садовяну, Л. Леонова, Дж. Джойса, Р. Тагора.) У післямові, написаній перекладачем, професором Белградського університету Стояном Суботіним, зазначається: «Великий поет громадянської війни на Україні Юрій Яновський перекладався у нас дуже мало...» і обґрунтовується необхідність якомога ширшого вивчення ук-

раїнської літератури — «наша культура і наша література... несе на собі не один слід наших східних братів і не один їх вплив...» Суботін розповідає про творчий шлях письменника, визначає його місце в літературі. Післямова закінчується словами: «Юрій Яновський як митець народився і ріс разом з молододою соціалістичною українською культурою і літературою. Його сумніви, захоплення, пошуки й здобутки були сумнівами, захопленнями, пошуками й успіхами всієї української літератури... Тридцять років його праці залишили глибокий слід в українській літературі. В своїх найкращих творах він відкривав читачеві нові світи, нові обрії, був суворим майстром художнього слова і, спираючись на багатство народної мови, став одним з кращих стилістів української літератури».

Романи Олеся Гончара також глибоко зацікавили югославських перекладачів. Тема війни загалом чи не найпоширеніша в югославській літературі, і тому ще 1948 року відоме белградське видавництво «Ново покоління» друкує роман «Прапороносці» в перекладі Н. Ніколича. Перекладено цей твір і в Хорватії. Про актуальність творчості українського письменника свідчить також переклад роману «Людина і зброя» у виданні культурно-просвітницької установи «Матица српска» у м. Нови Сад. Книга вийшла у серії «Популярні романи», поряд з творами Т. Манна, М. Пруста, Л. Арагона. Переклад не залишився поза увагою. Відомий критик Предраг Протич у рецензії «Героїчна воєнна історія. «Людина і зброя», роман Олеся Гончара», вміщеній у популярному журналі «Ілюстрована політика», так представив роман читачам: «Коли починаєш читати, життя студентів здається надто ідилічним, але потім переконуєшся, що це просто манера письменника, який хоче яскравіше показати, якою жахливою є війна... Роман Гончара — це насамперед чесний погляд на війну».

Роман переклав Данило Груїч, йому ж належать і кілька перекладів з Михай-

ла Стельмаха, твори якого витримали не одне видання. Тут і «Кров людська не водиця», і «Правда і кривда», і «Гусилебеді летять».

Роман М. Стельмаха «Дума про тебе» з'явився 1973 року в серії «Стежина» — додатку до новосадського тижневика «Дневник». У коментарі зазначається: «Автор з винятковим талантом змальовує життя українського села, його проблеми, характери, взаємини людей — і все це надзвичайно поетично... Простежуючи життєвий шлях героя, автор переконливо показує випробування, що випали на долю молодого поета в перших зіткненнях з найжорстокішою у світі війною...» Хоча в перекладі і трапляються деякі неточності, перекладач Р. Радованович в цілому справився з завданням успішно, вдало передав діалоги, сцени з життя на селі, народні пісні та прислів'я, близькі до тих, що існують у сербсько-хорватській мові.

Слід згадати й представлений у листопаді 1976 року в Києві на виставці літератури народів та народностей СФРЮ історичний роман Володимира Синенка «Золото Чорної гори». Ця книга — хвилююча розповідь про спільну боротьбу слов'янських народів проти іноземних поневолювачів — неодноразово перекладалася й іншими мовами. Книжку Володимира Синенка у перекладі Віри Маркович підготували два видавництва у Белграді та Цетиньє. «Написана вміло, з глибокою повагою, детальним знанням життя і діяльності головного героя — Єгора Петровича Ковалевського, ця книга справляє на читача вельми сильне і яскраве враження. Просто і захоплююче Синенко розповідає нам про Чорногорію часів Негоша. Це «подорожування» з письменником дає нам можливість дізнатися про минуле наших країв більше, ніж з якихось фахових наукових праць... Книга «Золото Чорної гори» — винятково цінний матеріал для читання, і рекомендуємо її усім, хто цікавиться багатим минулим Чорногорії, а також долею її геніального сина Петра Петровича Негоша», — писала чорногорська газета «Цетиньські ліст».

На початку 60-х років посилюється інтерес до українських радянських поетів молодшої генерації. Серед сучасних перекладачів української поезії — і Десанка Максимович, і видатний хорватський славіст А. Флакер, і письменник, драматург, перекладач з Воєводини Михайло Ковач.

Провідний Сараєвський літературно-публіцистичний орган «Од'ек» (1975, № 6) під рубрикою «Лист із Києва» вмістив перекладені Р. Пайковичем та Т. Дутиною окремі вірші української класичної та радянської літератури. У коментарі «Поезія України» молодий боснійський поет Т. Дутина пише: «...Ця добірка не може компенсувати того, що досі недороблене в справі перекладу української поезії, але нам здається, що вона бажана для нас, тим паче, що літературні зв'язки українського і югославських народів були надзвичайно розвинені протягом XIX століття.

Традиція і дух народної пісенності присутні майже у всіх українських поетів і, виходячи з цього, ми цю невеличку добірку української поезії починаємо з класиків — Т. Шевченка, І. Франка і Лесі Українки. Нам здавалося, що таким чином можна показати спадковість і внутрішній зв'язок сучасних українських поетів з їхніми великими попередниками і тим самим показати цілісність загального поетичного погляду на світ».

Окремі вірші Максима Рильського українською та сербськохорватською мовами увійшли до антології «Слов'янські рими», укладеної одним з найвідоміших сербських поетів післявоєнної доби Стеваном Раїчковичем. Видана 1976 року у белградському видавництві «Ноліт», ця книга, в якій упорядник кожному слов'янську літературу представив одним поетом, була тепло зустрінута критикою й відзначена першою премією за кращу перекладацьку роботу року.

Слід відзначити, що багато перекладачів та дослідників, які зверталися до української літератури, вказували на необхідність активнішої перекладацької діяльності в галузі україністики, посиляючись, зокрема, на традиційні контакти наших літератур. Незважаючи на

прагнення принаймні частково ознайомити читача з сучасною українською поезією, це робилося не систематично і не всебічно, що визнавали й самі перекладачі (С. Суботін, М. Ковач, Т. Дутина та інші). Кілька років тому югославська україністика зазнала значної втрати: передчасно померли В. Недич і С. Суботін. Але справа популяризації української літератури не припинилася.

В некролозі «Пам'яті Стояна Суботіна», говорячи про заслуги професора Белградського університету в галузі україністики, Л. Коваленко зазначав: «Саме він постійно стимулював і дійово підтримував численні ініціативи, пов'язані з югославською україністикою, чимало його учнів глибоко зацікавилися українською культурою. Серед них слід, зокрема, назвати С. Рашковича, який за короткий час надрукував у періодиці низку перекладів творів українських письменників та кілька статей про них».

Як перекладач української літератури Рашкович дебютував у січні 1974 року, коли в одному з популярних літературних журналів «Багдала» опублікував добірку поезій П. Тичини, Л. Костенко, Е. Гуцала, І. Драча, з короткими повідомленнями про життя і творчість кожного поета. Наступного року провідний белградський журнал «Кніжевност» друкує нові переклади П. Тичини, Л. Костенко, В. Коротича, І. Драча. Ще через рік у тижневику «Студент» Рашкович видає переклади поезій В. Лучука, Б. Олійника, М. Симоненка, М. Вінграновського, І. Жиленко.

До творчості П. Тичини Рашкович повертається 1976 року, коли публікує переклад циклу «Замість сонетів і октав» і статтю, в якій називає Тичину одним з найбільших поетів радянської доби, що «поєднав у своїй поезії кращі традиції народної творчості, своїх попередників, а також новаторство літератури революційного часу».

Слід, однак, зауважити, що молодий перекладач ще не завжди точно орієнтується в літературному процесі, не завжди критичний у виборі творів.

У періодичній пресі С. Рашкович прагне інформувати про нові досліджен-

ня радянського літературознавства та новини культурного життя, він автор розвідки «Український новеліст Василь Стефаник у наших перекладах і критичі», привернули увагу його виступи на II Белградській зустрічі перекладачів і на VI Міжнародній зустрічі літературних перекладачів. У виступі, присвяченому С. Суботіну і названому «Шляхи й роздоріжжя нашої україністики та перекладацької діяльності з української мови», С. Рашкович дав загальний історичний огляд культурних зв'язків сербів та хорватів з українською культурою, критично висвітлив стан перекладання з української літератури, особливо в повоенні часи, вказавши також на конкретні заходи, які б сприяли подальшому розвитку україністики в Сербії (підготовка кадрів, систематичне викладання в університеті, налагодження культурних зв'язків, інтенсифікація перекладацької та популяризаторської діяльності видавництва і перекладачів тощо).

У коментарі «Україністика у нас» газети «Кніжевне новіне» зазначала: «Останнього часу, точніше 1977/78 рр., в нашій літературній періодиці значно відчувалася присутність української літератури. «Кніжевна річ», «Ідеє», «Відіці», «Мостови», «Кніжевне новіне» і два збірники матеріалів з зустрічей перекладачів... вміщують переклади творів українських митців й літературно-історичні дослідження про зв'язки між нашою та українською літературою. Необхідно нагадати: всі ці тексти, як переклади оригіналів, так і коментарі, належать одному автору Срджану Джурджеву Рашковичу. Це ще раз підтверджує, що без зусиль ентузіастів не можна розпочати майже жодної справи».

За повідомленням преси, нині у перекладі С. Рашковича готуються до друку твори П. Тичини, О. Довженка, І. Драча, В. Коротича, Л. Костенко, антологія української поезії.

Усі наведені приклади свідчать про значне посилення інтересу до радянської, зокрема української, літератури в СФРЮ. Ентузіасти цієї справи нині потрібні як ніколи.

Євген ПАЩЕНКО

**ВОНИ
ПРО СЕБЕ**

НЕБЕЗПЕЧНИЙ КУРС

Впливові мілітаристські кола в Сполучених Штатах Америки прагнуть посилити гонку озброєнь. Ці кола, що перебувають на утриманні військово-промислового комплексу, вимагають додаткових асигнувань на воєнні потреби, поширюючи вигадки про «радянську загрозу» національній безпеці США. Чимало останніх політичних подій в Сполучених Штатах свідчить про те, що подібні брехуни й демагоги стають усе впливовішими. Курс на мілітаризацію, на відродження холодної війни став, фактично, офіційним курсом американського уряду. Різке погіршення міжнародної атмосфери, викликане зухвалими акціями американських імперіалістів, природно, непокоїть у Сполучених Штатах тих громадських діячів, які не піддалися шовіністичному чадові офіційної пропаганди й тверезо оцінюють ситуацію, що склалася. Застереження звучить і в статті Нормана Казінса «Урок Історії», вміщеній у журналі «Сатердей рев'ю». Цей відомий буржуазний письменник, публіцист, громадський діяч, який користується впливом і популярністю в ліберально настроєних колах інтелігенції США, пише зокрема:

«Від засобів масової інформації не можна, звичайно, вимагати, щоб вони повідомляли зміст усіх тих тисяч промов, які щоденно виголошуються в Сполучених Штатах Америки. Але одна така промова заслуговує на особливу увагу. Виголосив її д-р Чарлз Прайс, колишній керівник хімічного факультету Пенсільванського університету. Д-р Прайс — визначний учений, який досліджує динаміку гонки озброєнь у світовому масштабі.

Адресуючись зборам організації «Уорлд федералістс» у столиці США, д-р Прайс навів деякі вражаючі факти, що розкривають причини непомірних витрат уряду Сполучених Штатів на озброєння. Цими витратами, насамперед, пояснюється нестримна інфляція, яка лише 1979 року відчутно знецінила вартість усіх заощаджень, що їх американський народ накопичував протягом багатьох років...

Страшний і незаперечний факт, що його ще має усвідомити більшість американців, полягає в тому, що... гонка озброєнь фактично набула нестримного характеру.

Ще тривожнішими за даної ситуації є спроби американських військових керівників нав'язати громадськості думку, ніби ядерна війна буде не така страшна, як її собі уявляють. Їхня аргументація зводиться до того, що внаслідок взаємного ядерного удару будуть знищені два міста середніх розмірів, такі, скажімо, як Буффало й Київ, а потім, мовляв, керівники обох країн втрутяться і не дадуть війні розбухатися далі. Нам, однак, не пояснюють, чому, якщо президент здатен зупинити війну після того, як загинуть мільйони, він не може відвернути її зовсім.

У нас настала доба доктора Стрейнджлава (йдеться про головну дійову особу сатиричного фільму американського режисера Стенлі Кубріка «Доктор Стрейнджлав, або як я навчився не турбуватись і полюбив атомну бомбу». Герой картини та інші її персонажі — атомні маніяки з Пентагону, що розв'язують третю світову війну. — В. Г.)... Чи знайдеться серед нас Томас Джефферсон чи Джон Адамс¹, здатний розколоти небо своїм обуренням з приводу постійної інфляції та розгнуданих військових витрат?

Це питання, ясна річ, стосується не тільки наших лідерів, а й самого народу... Чи конверт з голубкою не важить для нас більше, ніж справа миру? Які права ми залишимо в спадок наступним поколінням? І чи хочемо ми взагалі замислюватися над цими питаннями?

Якщо Норман Казінс у властивій йому манері намагається пробудити свідомість читача схвильованими запитаннями, в яких вчувається ідеалізм буржуазного ліберала, котрий не розуміє, що диктат військово-промислового комплексу є логічним результатом розвитку капіталістичної Америки, то колишній співробітник державного департаменту США, старший науковий співробітник Інституту політичних досліджень Річард Дж. Барнет дошукується об'єктивних причин ситуації, що склалася. В статті під назвою «Національна безпека», або страховище, за допомогою якого Пентагон викачує з американців сотні мільярдів доларів на нове озброєння», вміщеній у журналі «Нью-Йорк таймс мегезін», він, зокрема, пише:

«Сьогодні слова «національна безпека» звучать як магічне заклинання і, як будь-яке заклинання, вони містять у собі і силу, і таємничість. В ім'я національної безпеки можна ставити під загрозу будь-що. Можна ризикувати будь-чим. Можна вимагати будь-яких жертв. Незаконні вторгнення в установи, підслуховування телефонних розмов, обман конгресу, замах на керівників інших країн — навіть «уотергейтський скандал» та інтервенція у В'єтнамі — все це робилося за наказами, що їх віддавали «в ім'я національної безпеки». Для тих, хто користується цим безапеляційним і всеосяжним терміном, він може означати що завгодно. Наприклад, якщо адмірали вважають, що для національної безпеки конче потрібні авіаносці, то, на думку генералів ВПС, гроші найкраще витратити на нові бомбардувальники...

І, хоч уряд США сподівається гарантувати національну безпеку шляхом розшування військової могутності протягом наступного десятиріччя — на це має піти понад півтора трильйона доларів на додачу до тих майже двох трильйонів, які ми

¹ Джон Адамс був другим президентом (1796—1800), а Томас Джефферсон — третім президентом (1801—1809) США.

вже витратили саме з цією метою, — американці почувають себе дедалі менш упевнено. Літні громадяни не певні того, що зможуть, вийшовши на пенсію, оплачувати свої рахунки. Американці з середніми прибутками відчують тиск інфляції й податків. Міські жителі бояться стати жертвами розбою на вулицях, у метро, автобусах і навіть у власних помешканнях. Дедалі більша кількість громадян, надто тих, що роками працювали в системі військових відомств США, побоюються, що їхні діти можуть загинути в ядерній війні.

А проте ті, хто визначають політику в галузі національної безпеки, очевидно, не бажають зважати на радикальні зміни, що відбулися в Америці й у цілому світі протягом останніх десятиріч. Вони й далі діють у дусі стратегів «холодної війни» 40-х—50-х рр., і національна безпека, як і раніше, тримається для них на трьох «ки-тах»: 1) підтриманні військового «балансу», тобто прагненні мати більше ядерних боеголовок і досконалішу техніку, ніж Радянський Союз чи будь-яка інша держава; 2) збереженні в усьому світі союзів, створених для того, щоб Сполучені Штати могли за допомогою сили опиратися будь-яким змінам у «статус-кво»; 3) збереженні своєї присутності в усьому світі за допомогою військових баз, поставок зброї, приватних інвестицій, таємних операцій і в дедалі більшій мірі за допомогою приватних банків та міждержавних кредитних установ (таких, як Міжнародний валютний фонд), тобто цілого комплексу, розрахованого на забезпечення того, щоб якомога більше країн світу поважали американські інтереси, охоче приймали інвестиції і не опирались експлуатації своїх природних ресурсів...

Протягом тридцяти років у публічних дискусіях з питань національної безпеки використовувалися заявлені гасла («росіяни визнають лише силу»), історичні аналогії («політика вмиротворення») і спроби вульгарного залякування («росіяни йдуть!»). Тверезого й аргументованого обговорення того, який вибір мають Сполучені Штати, уникали, бо воно спростовувало б ті міфи, якими послуговується наша політика в галузі національної безпеки».

Далі Річард Барнет розглядає чотири міфи, на яких ґрунтується мілітаристська пропаганда.

Перший міф — це міф про оборону:

«Адвокати гонки озброєнь проповідують фантастичну теорію про те, нібито рішучий народ, підвівшись з радіоактивного попелу, може вижити й навіть запанувати над рештою огорнутого димом світу. З самого початку ядерної ери Пентагон уперто недооцінює небезпеку навіть низького рівня атомної радіації, ігнорує ту екологічну й соціальну катастрофу, що прийде слідом за будь-яким обміном ядерними ударами. Сенатор Річард Рассел колись виголосив палку молитву про те, щоб американські Адам і Єва могли підвестися з руїн, аби знову відродити «вільний світ»... Могутність сучасної держави, тобто держави, що народилася близько 400 років тому, ґрунтувалася на її воєнному потенціалі. Міжнародний лад визначався тими країнами, які могли накинати свою волю іншим силою зброї. Багато що залежало від того, хто мав більше військо — Німеччина чи Франція й у кого було більше дредноутів — у Великобританії чи в Німеччині. Але навіть до настання ядерної ери війна набула надто руйнівного характеру. Британія вичерпала свої сили, «ви-граючи» першу світову війну, а після її другої перемоги, здобутої майже через тридцять років, розпочався занепад Британської імперії. Вдаючись у наших міркуваннях до історичних аналогій, ми неминуче потрапляємо в пастку, бо починаємо думати про запаси бомб, призначених для руйнування міст, як про якийсь засіб захисту, на зразок фортечних мурів».

Другий міф — це міф про залякування:

«Проблема захисту країни, на думку деяких ядерних теоретиків, полягає в тому, як відрадити політичних керівників від прагнення пожинути плоди війни за допомогою ядерного шантажу. Хоча «сценаріїв» початку ядерної війни створено чимало, всі вони, по суті, зводяться до двох стандартних варіантів ядерного кошмару. В першому з них у Кремлі вирішують, що війна із Сполученими Штатами неминуча й тому настала найсприятливіша мить для її початку з метою підкорення світу без будь-яких перешкод з боку Сполучених Штатів. Оскільки вважається, що мета виправдує засоби, вони натискають кнопку запуску ракет.

За другим варіантом, Радянський Союз розгортає величезні ядерні ударні сили й висуває Сполученим Штатам та їхнім союзникам ультиматум: «Забирайтеся з Африки! Виведіть свої війська із Західної Європи! Припиніть присвоювати почесні ступені Солженіцину!..»

Ці кошмари переслідують нас, незважаючи на те, що радянські керівники завжди вкрай обережні й розважливі в критиці Заходу. Радянські політичні діячі відзначаються тверезістю розуму й сталістю в своїх позиціях, а проте образ радянського керівника, що стоїть коло пускової кнопки, чекаючи, коли ЕОМ вкаже на «слухну мить», є вельми зручною фантазією Пентагону для виправдання подальшої гонки озброєнь».

Третій міф — це міф про військову могутність США, згідно з яким Сполучені Штати можуть контролювати політичні й економічні події в усьому світі, перекидаючи великі контингенти військ у будь-які кутки планети:

«Солідна частина військового бюджету витрачається саме на утримання цих «сил загального призначення», передовсім у Західній Європі. Колись Сполучені Штати справді могли впливати на розвиток подій далеко від своїх берегів за допомогою воєнних і напіввоєнних операцій. До війни у В'єтнамі ми фактично провадили такі операції пересічно кожні півтора року в Ірані, Гватемалі, Індонезії, Лівані, Лаосі, на Кубі, в Конго, Британській Гвіані, Домініканській Республіці і, нарешті, у В'єтнамі. Але осучаснена дипломатія канонерок, характерна для першого повоєнного покоління, стала анахронізмом. Величезних запасів американської зброї й військового спорядження в Ірані виявилось недостатньо для того, щоб гарантувати звідти безперервну поставку нафти.

Антиколоніальні настрої у світі набули тепер такої сили, що американська воєнна інтервенція стала неприйнятною практично скрізь...

Мережа баз, що їх Сполучені Штати утримують ціною величезних витрат, — це теж анахронізм. Існування їх набуває прозокаційного характеру, а крім того, вони й вельми приступні для нападу, як це засвідчили недавні події в Ірані».

Четвертий міф — це міф про економіку озброєння:

«За цим міфом, високі воєнні витрати ніби не тільки не шкодять економіці, а, навпаки, є для неї конче потрібним стимулом...

Яку ж роль — позитивну чи негативну — відіграють воєнні витрати в економіці? За три повоєнні десятиріччя ми одержали певні відповіді на це питання. Якщо йдеться про короткочасну перспективу, то військові витрати можуть позначатися на економіці позитивно, бо це сприяє працевлаштуванню великої кількості людей. Але в тривалій перспективі така програма має для економіки катастрофічні наслідки.

Військові витрати є напрочуд неефективним методом підвищення зайнятості. Для виконання контрактів міністерства оборони потрібні послуги тільки тих фахівців, на яких існує найбільший попит на цивільному ринку робочої сили — досвідчених інженерів-технологів, кваліфікованих робітників. Наслідки кількох досліджень свідчать, що мільярд доларів, асигнований на розв'язання таких загальнонаціональних проблем, як захист довколишнього середовища, опрацювання нових видів джерел енергії чи розвиток комунального транспорту, дозволить створити куди більше робочих місць, ніж той самий мільярд, витрачений на військові програми...

Все нові й нові факти підтверджують — а це підказує і здоровий глузд, — що країна, яка рік у рік витрачає понад 100 мільярдів доларів на утримання військового апарату з чотирьох мільйонів людей, що нічого не виробляють, і яка купує сотні тисяч машин, що нічого не виготовляють, йде аж ніяк не шляхом процвітання.

Нам треба, — пише на закінчення Річард Барнет, — переоцінити й відкинути ті міфи, які, можливо, втішали нас у минулому, але які в наш час загрожують нам загибеллю...

Ядерний тероризм, як і рабство за минулих часів, є зловісною системою, яку конче треба ліквідувати. Прогрес у справі взаємного з Радянським Союзом скорочення озброєнь може гарантувати нам куди більшу безпеку, ніж та, що існує тепер, — з куди меншими витратами...

Майже водночас із статтями Н. Казінса й Р. Барнета в американській пресі з'явилися повідомлення, що президент Дж. Картер санкціонував створення й розгортання ракет «МХ» на території штатів Юта й Невада. 200 одиниць цієї зброї і будівництво баз для них коштуватимуть, за попередніми розрахунками, 33 мільярди доларів. Виправдовуючи своє рішення, президент заявив, що система «МХ» потрібна Америці для зміцнення своєї безпеки, тобто знову послався на міф, поширюваний військово-промисловим комплексом.

Американський журнал «Діфенс монітор» писав з цього приводу:

«Нинішня інтерпретація терміну «національна безпека» означає глобальну ставку на політику сили. Це — небезпечний курс, що відкриває шлях для прямої інтервенції і війни. Звісно, він далекий від наших справжніх національних інтересів і веде до ізоляції американської зовнішньої політики».

Але адміністрація США глуха до таких застережень. Про це свідчать події останнього часу.

Саме «глобальною ставкою на політику сили» пояснюється те, що США нав'язали через блок НАТО ряду західноєвропейських держав рішення про розгортання на території Західної Європи американських ракетно-ядерних засобів середньої дальності.

Водночас із цією акцією, виступаючи перед радою підприємців («бізнес каунсіл»), президент Картер оголосив американську програму подальшого нарощування воєнних зусиль США.

Картер повідомив, що військові витрати в 1981 фінансовому році перевищать 157 мільярдів доларів — це майже на 20 мільярдів доларів більше від військових асигнувань, запланованих попередньо на 1980 рік. В подальші роки передбачається постійне збільшення «реальних» (з урахуванням інфляції) військових витрат більш як на чотири з половиною процента на рік.

П'ятирічна програма Картера передбачає такі заходи: «модернізацію» стратегічних сил, зміцнення американських сил у НАТО й на Тихому океані, «модернізацію» військово-морських сил, створення «сил швидкого реагування», призначених для районів поза сферою дії НАТО тощо.

А невдовзі по тому, обравши за привід законну допомогу Радянського Союзу дружньому афганському народові, який бореться проти зовнішнього імперіалістич-

ного втручання в справи своєї країни, президент Картер оголосив рішення відкласти на невизначений час питання про розгляд у сенаті Договору ОСО-2.

Коментуючи всі ці заходи Білого дому — заходи, продиктовані зловісним військово-промисловим комплексом США, ТАРС у своїй заяві від 8 січня цього року зазначив:

«У цілому заява президента справляє враження, що в ній втрачена політична рівновага, відсутнє реальне врахування міжнародної обстановки, переоцінюються реальні можливості Сполучених Штатів і явно недооцінюються можливості тих держав, щодо яких США мають намір зробити ті чи інші кроки. Але ні у кого в США не повинно бути ніяких сумнівів у тому, що Радянський Союз зуміє відстояти свої законні інтереси, інтереси своїх союзників і друзів. Той, хто хотів би це ігнорувати, завжди ризикує оступитися в політиці і завдати більше шкоди власній країні, власно-му народові, ніж тим, проти кого націлюється той чи інший крок».

Володимир ГАЛЧИН

Увечері 3 грудня 1973 року Андре Ескарро, карикатурист і адміністратор паризького сатиричного тижневика «Канар аншене», повертаючись із кінотеатру, помітив, що у вікнах приміщення, куди нещодавно перебралася редакція, світиться. Ескарро піднявся нагору й застав там кількох незнайомих, які свердлили в стінах і стелі дірки. Трохи згодом суд — а редакція відразу ж подала позов — встановив, що йшлося про обладнання простої, але ефективної системи підслуховування. Тим часом інший тижневик — «Пуен» — опублікував фото одного з незнайомих, тоді ж такі охрещених «сантехніками з Канар». Але справі не дали ходу, а до судової відповідальності притягли... «Пуен»: «сантехніки» виявилися працівниками спеціального підрозділу паризької поліції, організованого для нагляду за активістами лівих сил, насамперед комуністами, і власті відмовилися публічно визнати існування у Французькій республіці узаконеного шпигунства за французькими громадянами, тим більше журналістами цілком правдивого буржуазного видання...

Цю і низку інших невігданих історій, що гостротою сюжету й несподіваністю розв'язки не поступаються перед детективними романами, переповідає журналіст

Клод Пікан у книжці «Поліція — навіщо?», видрукуваній торік у Парижі видавництвом «Едісйон сосьяль». Для автора, нині співробітника «Юманіте діманш», ця тема не випадкова: півтора десятиліття років він працював в апараті поліції.

Французький енциклопедичний словник Ларусса визначає термін «поліція», як систему підтримання громадського порядку. Відомо, однак, що в буржуазному суспільстві головна функція поліції полягає в охороні встановленого в інтересах пануючих класів суспільного ладу.

«В наш час, — пише Клод Пікан у передмові, — поліцейських бачиш переважно на вулицях у дні маніфестацій або на зайнятому робітниками заводі, який власники вирішили ліквідувати. Поліцейських не знайдеш у бідних кварталах чи на вулицях передмістя — хоч би які злочини там чинилися. Це вже стало характерною ознакою доби: поліція відсутня, коли в ній є потреба, і з'являється, коли небезпека вже минула. Проте якщо у вас надто смаглявий відтінок шкіри або задовге волосся, словом, коли щось у вашій зовнішності не відповідає неписаним, але точно визначеним поліцейським нормам, і вас ні сіло ні впало тягнуть до відділка (або «тільки» перевіряють ваші документи чи обшукують вашу машину), — ви відразу відчуваєте, що охоронців порядку в країні вистачає: 108 тисяч поліцейських, 75 тисяч жандармів — ціла армія...»

Прискіпливо аналізуючи діяльність французької поліції, що неофіційно поділяється на два корпуси — «мундири» й «цивільні», — Пікан не випускає з уваги головного питання, а саме: кому служить поліція, які її місце й функція в сьогоdnішній Франції?

Один з найдивовижніших парадоксів служби охорони громадського порядку в V Республіці полягає в тому, що загальна кількість поліцейських зростає, а безпека громадян охороняється дедалі гірше. «Особиста безпека — одна з найважливіших наших свобод, — зазначає К. Пікан. — Але ж чи можу я почувати себе вільно, коли ввечері не наважуюсь вийти з дому, коли змушений барикадуватися у власній квартирі?» П'єстать вдумливого слідчого на зразок комісара Мегре, така популярна завдяки телебаченню та поліцейським романам, фактично стала фікцією. Статистика свідчить, що кількість інспекторів поліції, цих фахівців з розплутування злочинів, у штатному розкладі поліцейського апарату катастрофічно скоротилася, хоча ні кількість населення, ні кількість злочинів не зменшилася. В Марселі, де злочинність неухильно зростає, 1946 року працювали 600 інспекторів (на 636 246 жителів), а 1977 року — тільки 246 (на один мільйон 50 тисяч жителів). Не дивно, що процент розкритих злочинів там зменшився з 21,3 у 1973 році до 13,3 у 1976. Наступникові комісара Мегре відведена вельми скромна роль: він заповнює нескінченні формуляри й не обурюється, коли навіть найзухваліший злочинець вислизає з рук поліції. Він знає, що брак персоналу і технічних засобів — не єдина причина, що перешкоджає торжеству справедливості.

До речі, про технічні засоби і про техніку взагалі. Коли парижанин, шукаючи по-рятунку, набирає «17», і на карті міста в центральній диспетчерській поліції спалахує сигнал тривоги (1977 року таких сигналів надходило щодня понад п'ятсот), черговий офіцер далеко не завжди може відрядити на місце подій патрульну машину. Автомобільно-мотоциклетний парк, який мають у своєму розпорядженні оперативники, безнадійно застарів. Крім того, наприкінці місяця часто бракує бензину, раз у раз виходять з ладу рації, якими обладнано патрульні машини...

Зате яка техніка виповзає на паризькі вулиці в дні масових маніфестацій! Від броньовиків і бульдозерів до новітньої бойової зброї. Для приборкання демонстрантів і страйкарів залучають республіканські підрозділи безпеки, жандармерію і так звані ударні бригади (УБ). Створені як резерв «про всяк випадок», після подій 1968 року ці бригади перетворилися на справжню преторіанську гвардію — військову підпору властей, репресивний апарат. Тільки в Парижі нараховується близько півтори тисячі добре озброєних і навчених людей у повній бойовій готовності — вони чекають наказу. Ці люди належать до поліції, але ні за яких обставин не використовуються для захисту особистої безпеки громадян. Вони діють за власною програмою.

Коронний номер — так званий «кулак»: загін висаджується в якомусь кварталі і «прочісує» все, наводячи жах на мешканців і перехожих. Під час операції можливі жертви — найчастіше гинуть невинні люди, — та на це не зважають. Краще пристрелити кількох «підозрілих», ніж, боронь боже, виявити «слабкодухість».

21 вересня 1979 року «Юманіте», повідомляючи про новий злочин, здійснений членами організації «Честь поліції», писала зокрема: «Вчора серед білого дня вони вчинили вбивство, лишивши на місці злочину, як звичайно, свою візитку. За цією візиткою нескладно було б виявити і всю організацію, що, певно, являє собою жменьку профашистськи настроєних поліцейських. А проте терористи-поліцейські почувуються цілком безпечно... Вони теж знаряддя, необхідне нашому «ліберальному» суспільству для боротьби проти лівих сил. Коли правосуддя поступається місцем насильству, годі й мріяти про громадську безпеку».

Ударні бригади — найбільш відвертий вияв тенденції до мілітаризації поліції, до перетворення її на корпус карателів. Прямим попередником УБ К. Пікан називає мобільні резервні загони, створені колабораціоністським урядом Віші 1943 року для переслідування патріотів. Ідеться, власне, про поліцію поза поліцією, відповідальну за свої дії тільки перед міністром внутрішніх справ, націлену на придушення масових політичних виступів.

К. Пікан цитує бюлетень профспілки поліцейських, аж ніяк не розрахований на широкого читача: «Сили порядку застосовуються переважно на терені соціальних конфліктів». Такими конфліктами вважаються демонстрації, страйки, студентські заворушення. Якщо слово «поліція», зауважує К. Пікан, походить від грецького «поліс», місто, то не забуваймо, що і «політика» має той самий корінь.

Офіційно статус французької поліції записаний у Декларації прав людини і громадянина, прийнятій 3 вересня 1791 року. Стаття 12 Декларації гарантує захист прав кожного громадянина силами порядку, створеними для блага всіх, а не для особистої користі тих, кому ці сили підпорядковані. Це визначення повторене й у преамбулі до конституції 1958 року, дійсної і сьогодні. Проте сьогодні французи, як ніколи, гостро відчують неспроможність конституційних гарантій: власник підприємства, скажімо, «запрошує» поліцію, коли робітники оголошують страйк, але кому спаде на думку звернутися по допомогу до поліції, коли сам цей власник оголошує локаут? Недовіра до поліції, підкреслює К. Пікан, перетворюється на «антиполіцейський рефлекс»: що це таке, пише він, знає кожний француз, що хоч раз брав участь у демонстрації, — коли на нього, беззбройного, суне стіна мундирів, шоломів, кийків...

Поліцейська сваволя фактично перекреслює права і свободи громадян, проголошені в знаменитій Декларації, — одному з найпрекрасніших людських документів, створених у Франції.

Ніна СЛАВІНА

КУБІНСЬКИЙ ТЕАТР СЬОГОДНІ

Пов'язуючи початок розквіту нового кубинського театру із заснуванням у 1968 році трупі «Ескамбрай», Роса Ілеана Боудет пише в гаванському журналі «Уніон»:

«В перші роки ми сумнівалися, чи не буде «Ескамбрай» поодиноким експериментом, відмежованим географічно, позбавленим перспектив і послідовників. Нас цікавило: чи поширяться його вплив на провінційні центри, чи стануть його нові принципи роботи корисними й для інших колективів? Яким чином проявиться вплив трупі на театральне життя Куби? Чи зрозуміє глядач його справжні наміри?»

Через десять років, спираючись на досвід восьми існуючих колективів і тих, що нині створюються, можна стверджувати, що вони не копіюють творчих знахідок театру «Ескамбрай», а, засвоївши його принципи, виробляють свої власні методи, які відповідають умовам нашого історичного й культурного розвитку та потребі зробити театр зброєю, здатною служити справі Революції.

Але для цього театр мав стати необхідністю там, де його ніколи не бачили, наприклад, у гірських місцевостях. Його глядачами мали стати найширші кола населення Гавани, Сантьяго-де-Куба та інших міст, де доти переважали найгірші зразки псевдомистецтва, породженого капіталістичним суспільством.

Якщо в перші свої роки революційне мистецтво — зокрема бригада імені Франсіско Коваррубіаса — популяризує класичних авторів у школах, на фермах та у військових частинах, то тепер уже йдеться про щось більше, ніж популяризацію мистецтва. Дослідження конкретної дійсності відкрило необмежені можливості для мистецького втілення революційного процесу. Новий театр — чудове знаряддя для виявлення і розкриття проблем та публічного їх обговорення. Йдеться про радикальну зміну у ставленні до драматичного твору до його інтерпретації.

Ф. Коваррубіас (1774—1850) — основоположник національного кубинського театру, актор, драматург.

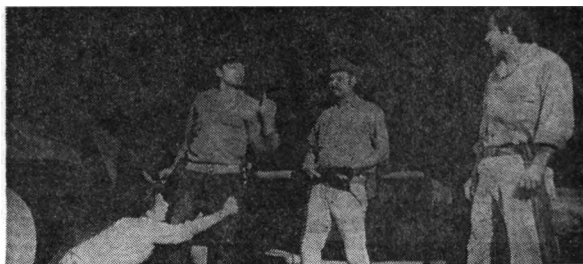
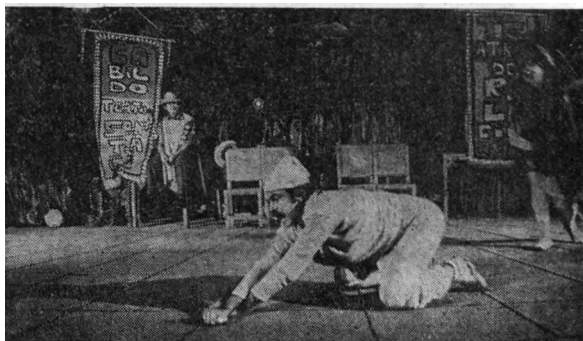
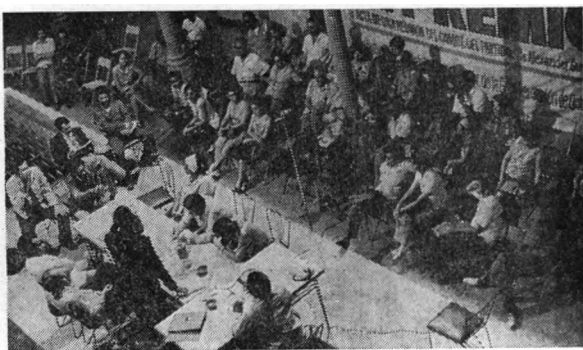
Мистецькі досягнення театру «Ескамбрай», драматичного ансамблю «Оріенте», Театру Народної Учасності, театру «Яйя», ансамблю «Хенетіка дель Есте» та ін. засвідчують, що на Кубі утверджуються театральні колективи з різними стилями й виражальними засобами, які органічно поєднують мистецтво з дійсністю. Хоч між ними і є відмінність, всі вони намагаються надати громадського звучання своїм виставам, наблизити їх до життя. Число таких театральних колективів постійно зростає. Нині створюються такі колективи в провінції Гранма, на металургійному підприємстві «Кубана де Асеро», на острові Пінос.

Наш сучасний театр долає бар'єри, які досі існували між глядачем і актором. Останнім часом значно розширилися можливості актора як центральної фігури вистави.

Нинішній кубинський театр, прагнучи до новаторства, багато черпає з джерел народних вистав, з великих святкових церемоній, використовує пісні, малі інтермедії, обряди тощо. Так, театр «Ескамбрай» використовує усну сільську традицію «оповідачів», а драматичний ансамбль «Оріенте» звертається до народної сценічної форми, пов'язаної з іспанськими та негритянськими фольклорними жанрами.

Справді, багато зроблено за останні десять років. Один з найкращих латиноамериканських театрів усіляко намагається відвести на сцені головну роль народові і водночас зробити його й спів-автором вистави.

Як же позначилися соціалістичні перетворення на Кубі на театральному мистецтві? Не вдаючись у подробиці щодо мовних і театральних засобів, скажемо, що соціалізм поклав край меркантильному підходові до художнього твору; внаслідок радикальної зміни соціальних стосунків і побудови нового суспільства перед театральними митцями відкрилися широкі творчі можливості. Пошуки свого, оригінального творчого обличчя в таких колективах, як Театр Народної Учасності, театр «Яйя», труп «Вальє де Пікадура», триває: дедалі ширші кола громадськості залучаються до мистецького життя».

Сцени з вистав кубинських театрів.

АНДРЕ СТІЛЬ ПРО СЕБЕ

1979 рік був для Андре Стіля дуже плідним: крім його нового роману «Бог — це дитина», вийшли також збірка оповідань та книга-монолог «Добровільний оптимізм», в якій відомий французький письменник поділився спогадами про своє життя та сорок років літературної роботи.

Як відомо, письменник-комуніст черпав сюжети своїх творів з життя робітничого класу. Він провадив активну громадську діяльність у роки «холодної» війни, тривалий час працював у газеті «Юманіте». Саме цим пояснюється, що буржуазна преса довго замовчувала його творчість.

У книжці «Добровільний оптимізм» Андре Стіль звертає погляд до того шахтарського краю, де він народився і провів свої дитячі роки. Це, на думку самого Стіля, визначило всю його творчість: «Треба вирости в тому світі, щоб уповні відчувати себе його часткою. А я добре знаю його зсередини».

Письменник розповідає про свою творчу лабораторію, про етапи своєї діяльності, ділиться багатим літературним досвідом

НАРОДЖЕНА ВДРУГЕ

Створена у 1935 р. опера Джорджа Гершвіна «Поргі та Бесс» переживає друге народження. Як вважають фахівці, саме у постановці, яку здійснив колектив «Х'юстон гранд опера» (США), ця, за словами самого Гершвіна, «народна опера»

набула такого вигляду, про який мріяв її автор

Нова вистава х'юстонських митців якнайповніше втілює задум композитора. Так, у ній поновлено випущені речитативи й арії, а оркестр грає за оригінальною партитурою Гершвіна. Таким чином, гуманістичний та антирасистський пафос твору вимальовується ще рельєфніше. Своїм успіхом вистава значною мірою завдячує режисеру Джеку О'Брайєну, художнику Роберту Рендолфу і, звичайно, виконавиці ролі Бесс — Вільгельміні Фернандес, яка створила надзвичайно хвилюючий, привабливий образ.

ХУЛІО КОРТАСАР В НІКАРАГУА

Нікарагуанська революція стала джерелом натхнення не тільки для літераторів цієї республіки, а й для прогресивних митців інших країн Латинської Америки. Письменники приїждять до Нікарагуа, щоб на власні очі побачити той ентузіазм, з яким революційний народ приступив до побудови нового життя.

Серед інших прибув до Манагуа і всесвітньовідомий аргентинський прозаїк та поет Хуліо Кортасар. По своєму приїзді він повідомив журналістів, що почуває себе щасливим на вільній землі народу який виявив небачений героїзм у боротьбі за свободу. «В Нікарагуа, — сказав письменник, — панує та піднесена атмосфера оновлення, яку приносить тільки всенародна революція».

Сцена з опери Дж. Гершвіна «Поргі та Бесс».

Митець підкреслив, що західна преса замовчує прогресивні перетворення в цій центральноамериканській країні, намагається не допустити правдивої інформації до широких кіл читачів.

«Я приїхав сюди, — заявив Х. Кортасар, — щоб знайти в революційній дійсності те, чого прагне знайти кожен письменник, — красу й натхнення».

ТРИСТА РОКІВ «КОМЕДІ ФРАНСЕЗ»

У цьому сезоні славний паризький театр «Комеді франсез» відзначатиме своє трьохсотріччя. Колектив виник 21 жовтня 1680 року, коли театр «Отель-де-Бургон» об'єднався з частиною трупи Мольєра (який помер за сім років до того).

Потрапити на виставу «Комеді франсез» надзвичайно важко. Батьки заздалегідь записують свою дитину в чергу, щоб через

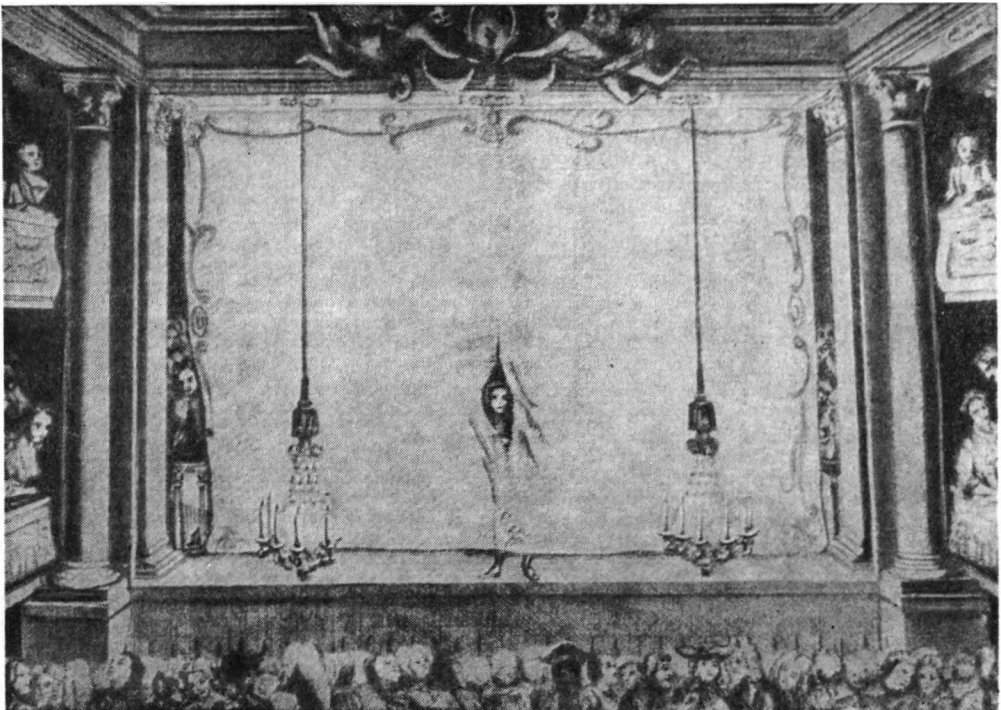
кілька років вона відвідала одну з класичних вистав театру.

Ця популярність ґрунтується не тільки на багатовіковій славі «Комеді франсез», а й на теперішній майстерності колективу.

«Комеді франсез» — один з найстаріших театрів у світі, що має багатолітні традиції. Статут, за яким він працює в наш час, був вироблений ще 1912 року.

Актори театру зв'язані трудовими угодами, які передбачають щонайменше десять років роботи у «Комеді франсез». Але умови трудових угод драконівські, і працювати доводиться «до сьомого поту». Так, тільки в сезоні 1978—1979 років сімдесят акторів дали в Парижі, в провінції, за кордоном, по радіо та телебаченню 657 вистав. Репертуар ювілейного сезону налічує 35 назв, 15 з яких прем'єри. Але й за цих умов актори трупи повинні вважати себе щасливцями — адже із ста акторів у Франції вісімдесят — безробітні.

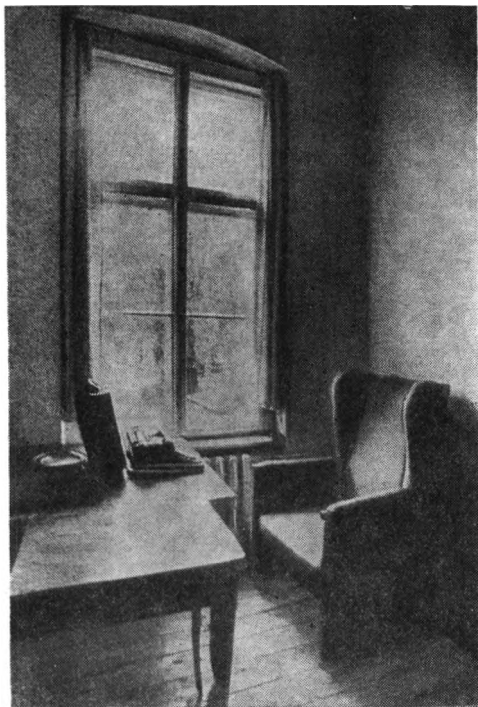
Понад двісті членів персоналу, — крім акторів, — забезпечують зразкове проведення вистав «Комеді франсез». Після недавньої реконструкції сцена театру модернізована. Зміну декорацій та освітлення здійснюють інженери за допомогою електроніки.

«Комеді франсез». Старовинний малюнок.

У ювілейний сезон, який своєрідно підсумовує історію французького класичного театру, «Комеді франсез» покаже з класичного репертуару вісім п'єс Мольєра, три Маріво, дві Мюссе, по одній — Бомарше, Корнеля, Расіна та Гюґо.

БУДИНОК НА ГАУЗЕНШТРАССЕ

Куточок меморіальної квартири-музею В. Брехта.

В будинку на берлінській Гаузенштрассе функціонує нещодавно реставрована меморіальна квартира-музей Бертольта Брехта. Реставратори не тільки відтворили кімнати й укомплектування такими, якими вони бу-

ли за життя письменника, але й використали в оформленні інтер'єру мотиви п'єс митця. Все це створює особливу «брехтівську» атмосферу.

В музеї екскурсанти почують кваліфіковану розповідь про життя і творчість Бертольта Брехта, а мистецтвознавці мають змогу ознайомитися з його архівом, який після відкриття меморіалу поповнився — до нього додано близько 6500 нових документів, рукописів, листів, вирізок із газет, фотографій.

НОВЕ ЖИТТЯ СТАРОВИННИХ ПІСЕНЬ

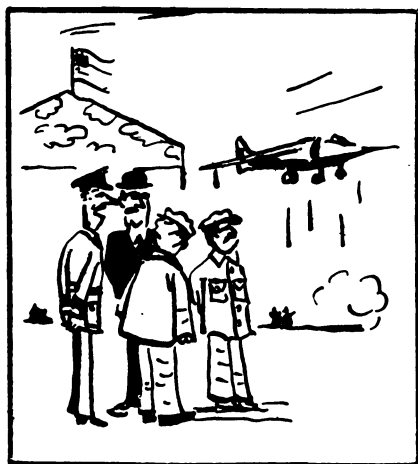
Незвичні вібруючі звуки старовинного музичного інструменту супроводжують виступи двох ростокських виконавців народних пісень — Йоахіма Пятковскі й Вольфганга Ріка. Цей інструмент являє собою обтягнутий шкірою череп'яний глечик з отвором для палички. З інших інструментів артисти використовують також концертні гітари, мандоліну, губну гармоніку, флейту і навіть катеринку.

Й. Пятковскі й В. Рік присвятили себе популяризації нижньонімецьких музичних та пісенних традицій. В архіві університету імені Вільгельма Піка вони вивчали старовинні тексти, а потім за допомогою мистецтвознавця-фольклориста доктора Г. Й. Тайля відбирали найхарактерніші твори для свого репертуару. Так була знайдена лірична пісня XVIII ст. та одна невідома мелодія XVI ст.

Популяризації пісенних традицій не обмежується творчість самодіяльних митців (один з них за фахом — інженер, другий вчиться в медичному інституті). Вони поставили собі за мету донести до слухачів і сучасні пісні, написані нижньонімецьким діалектом.

Нову програму сучасних пісень співаки підготували до Вісімнадцятого робітничого фестивалю 1980 року.

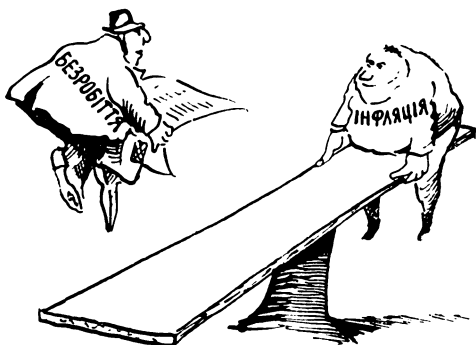
ПОЛІТИЧНА КАРІКАТУРА

З розмови при купівлі англійських винищувачів «Харієр».

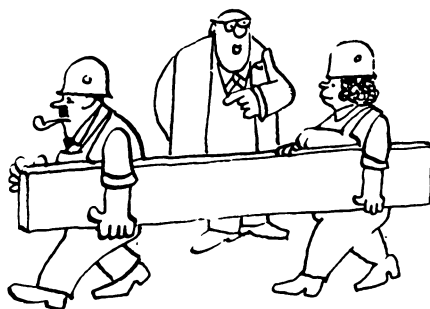
— Мабуть, шановним китайським покупцям не треба пояснювати, як атакувати цими машинами, придбаними для оборони?

«Панч» (Лондон).

— Що з тобою? Ти ж повинен опускати-ся, коли я підстрибую.

«Філадельфія інквайрер» (Філадельфія).

— І мови не може бути про рівний за-робіток. У чоловіка руки більші.

«Штерн» (Гамбург).

— Слухай, Тарзане, краще не виходь на вулицю, там страшніше, ніж у джунглях.

«Нью-Йоркер» (Нью-Йорк).

Відкриття пам'ятника В. І. Леніну в місті Бов-
раж (Франція). 1970.

Ціна 60 коп.

Індекс 74039

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
«ВСЕСВІТ», 1980, № 4, 1—240